

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ПРИКАРПАТСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ВАСИЛЯ СТЕФАНІКА

ВІРА ПІТЕЛЬ, ВАСИЛЬ ПІТЕЛЬ

ОРФОГРАФІЧНИЙ
ПРАКТИКУМ З УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Навчальний посібник

Міністерство освіти і науки України
Прикарпатський національний університет
імені Василя Стефаника

Віра Пітель, Василь Пітель

**Орфографічний
практикум з української мови**

Навчальний посібник

**Івано-Франківськ
«НАІР»
2025**

УДК 811.161.2 – 003. 037

П 36

Пітель Віра, Пітель Василь.

П 36 Орфографічний практикум з української мови :
навч. посіб. 2-ге вид., доп. і переробл. Івано-Франківськ :
НАІР, 2025. 192 с.

ISBN 978-617-8768-20-1

У посібнику подано матеріал для опрацювання основних норм орфографії та пов'язаної з нею орфоепії сучасної української літературної мови.

Книга містить тематично систематизований матеріал у вигляді правил, тренувальних вправ і завдань різної складності, а також схем аналізів, тестових завдань для самоконтролю і текстів диктантів.

Для студентів-філологів та викладачів-словесників.

Рекомендовано до друку методичною радою Факультету філології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника (протокол № 3 від 16 січня 2025 року)

Рецензенти:

Луцак С.М. – доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри мовознавства Івано-Франківського медичного національного університету;

Джочка І.Ф. – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника

ISBN 978-617-8768-20-1

© Пітель В., Пітель В., 2025 р.

Зміст

Передмова.....	4
Тема №1. Орфоєпія як наука про норми літературної вимови. Взаємозв'язок орфоєпії та орфографічних норм.....	6
Тема №2. Особливості сучасної української літературної вимови. Вимова й написання.....	16
Тема №3. Закони й засоби милозвучності української мови. Евфонія та правопис.....	25
Тема №4. Усунення збігів голосних і приголосних звуків як засіб милозвучності української мови. Орфоєпічний аналіз слова.....	31
Тема №5. Історія, основні поняття та принципи української орфографії.....	39
Тема №6. Фонетика і правопис.....	52
Тема №7. Правопис букв на позначення голосних та приголосних звуків	71
Тема №8. Основні норми написання іменників і прикладок.....	82
Тема №9. Правопис власних назв та скорочених слів.....	96
Тема №10. Написання прикметників, числівників і займенників.....	132
Тема №11. Правопис форм дієслів та прислівників.....	144
Тема №12. Написання службових частин мови й вигуків. Орфографічний аналіз слова.....	153
Тестові завдання для самоконтролю.....	162
Словникові диктанти.....	175
Тексти для диктантів	179
Рекомендована література.....	190

ПЕРЕДМОВА

Важливим складником мовнокомунікативної компетентності є орфографічна компетентність, яка полягає в оволодінні системою правил, що визначають правопис слів згідно з усталеними нормами, та вмінні їх застосовувати. Вона є необхідною умовою грамотного письма й елементом мовної культури і, на думку сучасних лінгводидактів, формується шляхом вивчення теорії, свідомого засвоєння правописних правил та виконання системи вправ, що забезпечують вироблення необхідних умінь і навичок.

Запропонований посібник передбачає систематизацію, закріплення й удосконалення знань, умінь і навичок з орфографії та пов'язаної з нею орфоепії.

Видання розроблене для вивчення курсу "Орфографічний практикум з української мови", що зумовлює специфіку побудови посібника: у ньому подано плани практичних занять із дисципліни, теоретичний матеріал, запитання та завдання для самоконтролю, завдання для самостійної роботи. Далі під рубрикою "Аудиторні завдання" розміщено усні й письмові вправи, які виконуватимуться на практичних заняттях. Наприкінці посібника є тестові завдання для самоконтролю й диктанти, список рекомендованої літератури.

У запропонованому навчально-методичному посібнику:

– подано теоретичний матеріал і розроблено практичні завдання відповідно до освітньої програми й нової редакції українського правопису, охоплено написання слів у різних стилях мовлення;

– з відповідних тем орфографії та орфоепії впорядковано завдання, що сприятимуть послідовному виробленню та вдосконаленню навичок грамотного письма й усного мовлення. Вправи спрямовані на практичне застосування здобутих знань про основні орфоепічні та орфографічні норми; виявлення, аналіз, диференціювання та виправлення мовленнєвих помилок; редагування текстів з усуненням мовних огріхів; характеристику мовних одиниць за схемами орфоепічного та орфографічного аналізів. Виконання окремих вправ потребує роботи зі словниками та іншою довідковою літературою, що вироблятиме звичку працювати з науковими джерелами. Частина завдань має творчий характер і тому сприятиме вдосконаленню зв'язного мовлення студентів;

– дотримано принципів наступності, коли вже здобуті на попередніх заняттях знання органічно вплітаються в необхідну для

вивчення нову інформацію;

– запропоновано пояснення й закріплення матеріалу шляхом усвідомлення природи та принципів орфографії, її взаємозв'язків з іншими мовними рівнями (графікою, орфоепією, лексикою, граматикою), що допоможе краще сприймати навчальний матеріал, розуміти причини тих чи інших написань;

– розроблено схеми орфоепічного та орфографічного аналізів слова, які дають змогу актуалізувати зв'язок орфографії з орфоепією, будовою слова, граматикою, лексикологією, навчитися визначати складні для вимови звуки й орфограми, особливості наголошування слів та пояснювати усе це за допомогою правил;

– запропоновано тести й диктанти, які сприятимуть самоаналізу, закріпленню матеріалу та підготовці до контролю знань.

Навчально-методичний посібник буде корисним для студентів-філологів і викладачів-словесників, а також для всіх, хто прагне бути грамотним і цікавиться рідною мовою.

ОРФОЕПІЯ ЯК НАУКА ПРО НОРМИ ЛІТЕРАТУРНОЇ ВИМОВИ. ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК ОРФОЕПІЇ ТА ОРФОГРАФІЧНИХ НОРМ

1. Предмет і завдання орфоєпії.
2. Суспільне значення орфоєпічних норм.
3. Причини порушення літературної вимови.
4. Особливості вимови голосних звуків та правопис.
5. Вимова приголосних звуків і звукосполучень, передача їх на письмі.

Предмет і завдання орфоєпії

Орфоєпія (від гр. *orthos* – правильний і *epos* — мова, мовлення, слово) – розділ мовознавчої науки, який вивчає сукупність правил про літературну вимову. Він охоплює правила вимови звуків, звукосполучень у мовленнєвому потоці, наголошування слів, а також інтонування.

В українському мовознавстві термін **орфоєпія** (**ортоєпія**) вперше вжив український лінгвіст Петро Горецький (1888-1927) у праці "Про правовимову або ортоєпію літературної мови" (1929).

Предмет орфоєпії вчені трактують по-різному. Так, одні визначають цей розділ лінгвістики як сукупність правил вимови окремих звуків та їх сполучень, інші вважають предметом його вивчення також норми наголошування й інтонування висловлювань. На думку Н. Тоцької, предмет орфоєпії охоплює всі елементи звукового оформлення усного мовлення.

Голосні звуки виразно вимовляються за умови ізольованої вимови або в наголошеній позиції. Приголосні звуки найчіткіше вимовляються між голосними, на початку слова перед голосним. В інших позиціях вони характеризуються певними особливостями у своєму конкретному виявленні, тобто утворюють фонетичні варіації.

У групах приголосних у потоці мовлення відбуваються певні асимілятивно-дисимілятивні зміни, спрощення. Зміна якості приголосного може залежати від темпу мовлення та позиції у слові.

Наголос має значний вплив на вимову голосних звуків, адже наголошені голосні перебувають у сильній позиції та вимовляються чітко.

Інтонація сприяє вираженню різних нюансів висловлюваної думки, ставлення мовця до неї, тобто її комунікативного, емоційного та модального аспектів. Предметом орфоєпії є синтагматична інтонація. У запитанні *Ви підете сьогодні в кіно?* логічний наголос змінює його зміст: *Ви підете сьогодні в кіно?* (чи не ви?), *Ви підете сьогодні в кіно?* (чи не підете/поїдете?), *Ви підете сьогодні в кіно?* (чи завтра/іншим разом?), *Ви підете сьогодні в кіно?* (чи деінде?).

Поняття орфоєпія виникло у процесі осмислення звукового складу національної мови, а орфографічні правила є важливим компонентом культури української літературної мови.

Суспільне значення орфоєпічних норм

Орфоєпічні норми – це сукупність загальноприйнятих правил літературної вимови.

Літературна вимова – це нормалізована вимова, яка не має діалектних, суржикових чи просторічних ознак.

Вимовні норми характеризуються системністю, історичною і соціальною зумовленістю, значною стійкістю. Однак вони можуть поступово змінюватися, удосконалюватися відповідно до динаміки фонетичної, лексичної, граматичної систем мови. Тому в межах норми іноді співіснують мовні варіанти, так звані паралельні форми, які допускаються правилами літературної вимови, напр.: [р^оз^ни^ес] і [р^ос^ти^ес], [алф^ав^іт] і [алфав^іт].

Орфоєпічні норми сучасної української літературної мови є загальнообов'язковими. Вони мають суспільне значення, оскільки:

1) нормативність забезпечує адекватне сприйняття висловленого, полегшує процес спілкування;

2) літературна вимова дає співрозмовникам змогу зосереджувати увагу на змісті висловлення, не відволікатися від нього через незвичне, ненормативне звучання;

3) дотримання орфоєпічних норм сприяє засвоєнню орфографічних норм, адже в українській мові є чимало слів, написання яких відповідає вимові: *казка* – [ка́зка], *дуб* – [ду́б] тощо.

4) дотримання норм літературної вимови є одним із показників загальної культури особистості;

5) існування розвиненої системи норм, зокрема і орфоепічних, вказує на рівень розвитку мови;

6) впровадження норм літературної вимови створює необхідні передумови для ефективного використання літературного мовлення в різних сферах суспільної практики – від побуту до закладів освіти, науки, культури та державного управління.

Причини порушення літературної вимови

Хоча сучасна українська літературна мова має усталені орфоепічні норми, однак відхилення від них трапляються досить часто й з різних причин:

1) вплив на вимову правопису. Мовці намагаються відтворювати написання слів, а вимова та правопис, як відомо, не завжди збігаються: [п^етáйе^ит'с'а] (питається) замість [п^етáйе^иц':а]; [п^етáйе^ишс'а] (питаєшся) замість [п^етáйе^ис':а] та ін.;

2) вплив на вимову діалектного оточення. Так, фонетика північного діалекту і багатьох говорів південно-західного наріччя спричинила вимову [р'] як [p]: [бурáк] замість [бур'áк]. Під впливом південно-західного наріччя іноді вживають у кінці слова глухі приголосні замість дзвінких: [зун], [н'іш] замість [зуб], [н'іж];

3) вплив на вимову інших мов, зокрема російської. З цієї причини вимовляють м'яко шиплячий [ч]: [н'іч'ка]; ненаголошений [о] вимовляють як [а] або з наближенням до [а]: [раб'іла], [ро^абіла]; неправильно наголошуються слова: [кроп'іва] замість [кропівá] тощо;

4) відсутність у певний період в українському алфавіті літери г. У зв'язку з цим спостерігаємо сплутування [г] і [з], що сприяє ненормативній вимові. Так, часто слова агрус, ганок, гудзик та ін. вимовляють зі звуком [з]. Трапляється також вживання звука [г] замість [з] у деяких словах іншомовного походження: [магазин], [газ], [газета];

5) недостатнє знання вимовних норм.

Особливості вимови голосних звуків та правопис

У наголошених складах усі голосні вимовляються чітко й на письмі передаються відповідними літерами. Наприклад: *м[í]ска* – миска, *л[е]в* – лев, *м[о]рж* – морж, *л[í]то* – літо.

В українській мові також чітко вимовляються голосні у ненаголошених складах. Винятком є:

1) ненаголошені [e], [u], що у вимові наближаються один до одного: *з[и^e]мі*, *в[е^u]сна́* (у кінці слова такого наближення немає: *пиш[е]*, *зелений[и]й*);

2) звук [o], який у вимові наближається до [y] перед складом з наголошеним [y] або [i]: *п[о^y]дру́жжя*, *мел[о^y]ді́йна*.

Вимова приголосних звуків і звукосполучень, передача їх на письмі

У сучасній українській літературній мові приголосні звуки характеризуються чіткою вимовою перед голосними та в кінці слова. У інших позиціях їх вимова може здійснюватися за певними правилами:

1. Дзвінкі приголосні не оглушуються в кінці слова та перед глухими: *подоро[ж]*, *ду[б]*, *ло[ж]ка*, *ри[б]ка*. Винятки (уподібнення за глухістю):

а) звук [g] у словах *легко*, *вогко*, *нігті*, *кігті*, *дьогтю* й похідних, де він вимовляється як [x]: *ле[x]ко*, *во[x]ко*, *ні[x]ті* тощо, хоча на письмі зберігається буква *г*;

б) глухо вимовляється прийменник *з* перед наступним глухим: *з хати* – [c] *хати*;

в) у префіксах *роз-*, *без-* перед глухим приголосним можлива паралельна вимова – [z] і [c]: *ро[z]питати* і *ро[c]питати*. Перехід [z] у [c] відбувається за умови швидкого темпу мовлення.

2. Глухі приголосні перед дзвінкими вимовляються як парні їм дзвінкі (уподібнення за дзвінкістю): *просьба* [п^ро́з'ба], *лічба* [л'і^джба́], *боротьба* [боро^д'ба́].

3. Зубні приголосні ([d], [t], [z], [c], [ц], [л], [н], [дз]) та піднебінний [p] перед *ь*, *і*, *я*, *ю*, *є* стають м'якими: *колодя[з']ь*, [л']*іс*, [д']*ятел*, [дз']*юркіт*. У інших випадках вони вимовляються як тверді приголосні: [л]о[т]о[с], [н]ебо.

4. Усі інші приголосні (крім [й], який завжди м'який) вимовляються твердо: [б]о[мб]а, но[ж]иці, [г]ус[к]а. Однак вони пом'якшуються перед наступними і, я, ю, є: [к']іно, [б']язь, [п']юре, [ж']інка.

5. Зубні приголосні перед наступним м'яким або пом'якшеним приголосним вимовляються м'яко (уподібнення за м'якістю): пі[с'н']я, [с'в']іжі[с'т']ь.

6. Сполучення літер **дж**, **дз**, які входять до кореня слова, вимовляються зливо: [д^ж]міль, кукуру[д^з]а.

Не вимовляються зливо буквосполучення **дж**, **дз** тоді, коли **д** і **ж**, **з** входять до різних морфем: пі[д^ж]ивити, пі[д^з]емний, сере[д^з]емний.

7. На початку слова перед приголосним, у середині після голосного перед приголосним та в кінці слова після голосного [в], [й] переходять у нескладові [ў], [ї]: [ў]чора, [ї]ти, шо[ў]к, да[ў]но, на[ї]мення, га[ї]. Перед голосними [в] та [й] вимовляються як приголосні: [в]ага, [й]ама, тво[й]е.

У мовленнєвому потоці деякі групи приголосних змінюються внаслідок різних звукових процесів:

- ться → [ц': а]: **сміється** – сміє[ц': а];
- шся → [с':]: **смієшся** – сміє[с': а];
- жся → [з'с'а]: **зважаєся** – зва[з'с'а];
- сши → [ш:и]: **принісши** – прині[ш:и];
- жці → [з'ц'і]: **смужці** – сму[з'ц'і];
- шці → [с'ц'і]: **мишці** – ми[с'ц'і];
- чці → [ц': і]: **ручці** – ру[ц': і];
- тч- → [ч:]: **квітчатати** – кві[ч:]ати;
- тці → [ц': і]: **квітці** – кві[ц': і];
- зж- → [ж:]: **безжурний** – бе[ж:]урний;
- зч- → [жч]: **безчестя** – бе[жч]естя;
- зш- → [жш]: **розширений** – ро[жш]ирений.

Такі зміни відбуваються тільки в мовленні, на письмі вони не позначаються.

Запитання та завдання для самоконтролю

1. Що вивчає *орфоенія*?
2. Хто й коли вперше в українському мовознавстві увів термін *орфоенія*?
3. Що входить у *предмет орфоенії*?
4. Що таке *орфографічна норма*?
5. Охарактеризуйте поняття *літературна вимова*.
6. Якими ознаками характеризуються *орфоенічні* літературні *норми*?
7. У чому полягає суспільне значення орфоенічних норм?
8. Назвіть основні причини порушення орфоенічних норм.
9. Окресліть особливості вимови голосних звуків у сучасній українській мові.
10. Як вимовляються дзвінки та глухі приголосні звуки?
11. Розкрийте специфіку вимови твердих, м'яких і пом'якшених приголосних.
12. Охарактеризуйте вимову сполучень літер *дж* і *дз*.
13. Як вимовляються звуки, позначені буквами *в* та *й*?
14. У яких групах приголосних у мовленнєвому потоці відбуваються звукові зміни?

Завдання для самостійної роботи

1. Погрупуйте слова за такими позиціями: а) дзвінкий у кінці слова; б) глухий у кінці слова; в) дзвінкий перед глухим; г) глухий перед дзвінким; г) глухий перед сонорним. З'ясуйте вимову глухих і дзвінких звуків.

Стежка, ніж, садки, спосіб, дубки, боротьба, грип, гриб, розкажи, розпиши, вокзал, вогкий, кігті, наш брат, лічба, діжка, з пюре, срібло, хмара, мимохідь, мимохіть.

2. Зробіть фонетичний запис наведених слів, поясніть вимову звуків на позначення підкреслених букв і буквосполучень.

Казка, каска, мурашка, щавель, поріг, їжак, дзвін, нігтьовий, футбол, бджола, узлісся, легко, розпис, сережка, дубб, грипц, дзеркало, піддземний, джем, кукурудза, підджартовувати, нежданий, пишеться,

питаєшся, зважся, принісши, книжці, мущці, лисиччці, вітчим, квітці, безжурний, безчинство, розширити.

Аудиторні завдання

1. Прочитайте речення, дотримуючись правил літературної вимови. Поясніть вимову ненаголошених [e], [u], [o].

А. ...Чим довше живу, тим менше розумію деякі речі. І взагалі, деякі свої картини, котрі всі вважають найкращими, мені кортить затулити веретою, а благоденські етюдики в декілька мазків готовий розглядати годинами. Аж очі сльозяться від напруження... Знаєте, той портрет фактично був першим. Доти я займався розписом, декором. А коли побачив того чоловіка, руки самі засвербіли до роботи. До справжньої роботи... Я сидів збоку і спостерігав. Бачив, як він легко торкався до всього, як пером, як пензликом. І поглядом проникливих очей, здавалося, міг злагіднити залізо. Хоча внутрішньо був твердий. Був якось у собі і в просторі водночас. Це важко пояснити. Є люди, які щось знають, і є люди, які знають щось. Це щось і відчувалося в ньому. Воно й притягувало. Коли я налаштував етюдник, йому на руку сів метелик. Гарний такий, барвистий. Старий уважно розглядав його. Борода майже торкалася метелика, але той не відлітав. Довго не відлітав. Доки дід легенько не дмухнув на нього. Я встиг накидати етюд, встиг схопити цю дивну мить зріднення людини й комахи... Тепер я готую виставку за кордоном. І там буде ця робота. Цікаво, як би ви назвали її? (*М. Дочинець*).

Б. Рада сказала, що зараз нічого не може писати, бо це схоже на затруєння словами. Вона гадала: є якась критична межа, за якою слова, нагромадившись, стають екологічно небезпечним шлаком, — середовище не встигає їх переробляти. Змалечку вона не зносила балакунів — отих, що: фа-фа, ля-ля — привіт інвалідам розумової праці — як справи — підшиваються — хо-хо — цирк на дроті — о німфо, за віщо така неласка, я вже навколішках. Раді здавалося, що такі письменники чадять собою довкруги, як ото заводські димарі. Але вони принаймні підкреслено демонструють, що ставляться до власних слів несерйозно. А от коли вже й не просто серйозно, а з тремом у голосі і щиро, але вартість тих слів вагою живого життя не вища, ніж у "фа-фа, ля-ля", то як вона потім має послуговатися тією ж мовою? (*О. Забужко*).

2. Обґрунтуйте вимову звуків, які передаються підкресленими буквами.

Сантиметр, поріг, розумний, онучці, голуб, історія, сопілка, свердло, середина, симетрія, слина, бешкет, благовіст, близький, болотистий, бородавка, вимога, випадок, вишиваний, відгомін, подруга.

3. Зробіть фонетичний запис наведених слів. Поясніть різницю у вимові звуків, позначених літерою **в**.

Лив, вночі, вогонь, знав, вік, повітка, робив, вовк, шовк, Київ, півметра, ховати, військо, сова.

4. З'ясуйте різницю у вимові звуків, позначених літерою **й**.

Йшов, піймав, Йосип, наймення, йоги, гай, мільйон, давай, знайшов, кайдани, найдовший.

5. Запишіть слова фонетичною транскрипцією, обґрунтуйте розмежування африкат [дж], [дз] та буквосполучень **дж**, **дз**.

Кукурудза, віджимати, джаз, пробуджуватися, народження, відзвук, підземний, дзвін, середземний.

6. Підкресліть слова, у яких усі приголосні вимовляються твердо.

Трембіта, казкар, калька, перемога, Йосип, дебют, українец, голова, розум, кузня, мрієш, кеш'ю, мороз, частина, гілля, везти, намисто, з'єднати, вуж, коляда, джаз.

7. Визначте, у яких словах **я**, **ю**, **є** позначають один звук. Поясніть вимову приголосних перед цими буквами.

Узбіччя, рельєф, бюрократ, кальцію, мільярд, боснієць, ярус, воюють, воюєш, духмяний, ательє, любов, полуниця, дискусія.

8. Прочитайте текст за правилами української орфоєпії. Випишіть слова, у яких вимова не збігається з написанням.

Попередніх дві години ми провели в гігантському ресторані під Хрещатиком — до війни він завжди був набитий відвідувачами. Тепер же, коли я пройшла сплутаними підземними лабіринтами й нарешті дісталася просторої зали, виявилось, що я тут єдина. Де-не-де мерехтіли вогники свічок, які лише загущували темряву і збивали з

пантелику, серед мороку рухалися непевні тіні офіціантів. Мене посадили в найсвітлішому місці: поруч із вікном, що виходило на пасаж торговельного центру рівнем нижче. Юлія запізнювалась, тож я роздивлялася вітрини святкових крамничок, коли раптом запала цілковита темрява. "Такого ще не бувало", – стурбовано сказала адміністраторка. Ми з нею мовчки спостерігали, як у бутиках, сяйво яких завжди заспокоювало вічною обіцянкою розкоші, запалюються бліді світлячки ліхтариків на смартфонах. До них приєднувалися вогники потужніших ліхтарів, і невдовзі у мене виникло відчуття, ніби я вдивляюся в народження галактик у чорноті Всесвіту, в танець самотніх зірок серед темної вічності (С. Андрухович).

9. Виберіть слова, у яких відбувається уподібнення приголосних, поясніть звукові зміни.

А. Вітер усе бушує, хвилюється, шарпає матеріальними речами, що ми їх витворили, мовби намагається нагадати про їхню крихкість і тлінність...

Спершу він лагідний і несміливий, як дівчина на першому побаченні. Легкий, як подих дитини, коли їй насниться щось чудесне. Але ніхто не знає, яким він буде за годину. Може, вщухне, стихне, заховає своє могутнє невидиме вічно живе тіло у безконечні пустельні піски, щоб там трохи перепочити... Може, він узагалі не потребує відпочинку, бо не втомлюється, як ми, від тягаря минулого і примар майбутнього... Може, з легкого і грайливого перетвориться на грізну стихію, що здатна добряче налякати непідвладною енергією, знищити на своєму шляху кволі ознаки матеріального добробуту... (С. Процюк).

Б. Любіть Україну, як сонце любіть,
як вітер, і трави, і води...
В годину щасливу і в радості мить,
любіть у годину негоди.

Любіть Україну у сні й наяву,
вишневу свою Україну,
красу її, вічно живу і нову,
і мову її солов'їну.

Без неї – ніщо ми, як порох і дим,
розвіяний в полі вітрами...

Любіть Україну всім серцем своїм
і всіми своїми ділами.

Для нас вона в світі єдина, одна,
як очі її ніжно-карі...
Вона у зірках, і у вербах вона,
і в кожному серця ударі,
у квітці, в пташині, в кривеньких тинах,
у пісні у кожній, у думі,
в дитячій усмішці, в дівочих очах
і в стягів багряному шумі...

Як та купина, що горить – не згора,
живе у стежках, у дібровах,
у зойках гудків, і у хвилях Дніпра,
у хмарах отих пурпурових,

в огні канонад, що на захід женуть
чужинців в зелених мундирах,
в багнетах, що в тьмі пробивають нам путь
до весен і світлих, і щирих (*В. Сосюра*).

ОСОБЛИВОСТІ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ ВИМОВИ. ВИМОВА Й НАПИСАННЯ

1. Вимова слів іншомовного походження та аббревіатур.
2. Словесний і логічний наголос. Специфіка наголошування слів в українській мові.
3. Основний та побічний наголос. Подвійне наголошування слів.
4. Акцентуаційні норми сучасної української літературної мови.

Вимова слів іншомовного походження та аббревіатур

Голосні та приголосні звуки в словах іншомовного походження вимовляються майже за тими ж правилами, що й питомі слова української літературної мови, однак для їх вимови характерні певні особливості:

1. Звуки [u], [e] у словах іншомовного походження вимовляються відповідно до їх позначення на письмі, причому ненаголошений [u], як і в питомих українських словах, наближається до [e]: *к[u^e]паріс*, а ненаголошений [e] – до [u]: *м[e^u]даль*. Однак голосний [e] на початку слова та після голосного вимовляється без наближення до [u]: *[e]лекторат, фа[e]тон*.

2. Ненаголошений [o] не наближається до [y]: *к[o]муна, к[o]нтузія*.

3. Буквосполучення **дж** в іншомовних словах вимовляється зливо: *[дж]аз, [дж]ем*.

4. Губні приголосні в окремих випадках пом'якшуються перед **я, ю**: *[ф']юзеляж, [п']юре*.

5. В іншомовних словах сполучення приголосних під час вимови здебільшого не спрощуються: *абстра[ктн]ий, магі[стр]*. Однак спрощення відбувається у вимові у прикметниках та іменниках, утворених від іншомовних слів: *контрастний* (від *контраст*) – *контра[сн]ий, туристський* (від *турист*) – *тури[с'к]ий*; у давальному та місцевому відмінках однини іменників жіночого роду I відміни: *аспірантці* – *аспіра[нц']і*.

6. Приголосні перед [e] в іншомовних словах вимовляються твердо: к[e]кс, л[e]кція.

7. Звук [i] в середині слова після іншого голосного зазвичай йотується: моза[йi]ка, его[йi]ст. Однак на початку кореня після голосного, який належить до префікса або є сполучним звуком у складному слові, йотування [i] не відбувається: до[i]сторичний.

Вимова аббревіатур у сучасній українській мові має певні особливості:

1. Комбіновані аббревіатури вимовляються за звуками: Нацбанк – [нацба́нк].

2. Аббревіатури, які побудовані за принципом розташування ініціалів типу "приголосний – голосний – приголосний", "приголосний – приголосний – голосний – приголосний", "голосний – голосний – приголосний", вимовляються за звуками: ЖЕК – [жек], ООН – [о́он].

3. Якщо аббревіатури складаються з двох або трьох приголосних звуків та одного голосного, перевага надається вимові за назвами букв: СБУ – [e^uсбе^uy].

4. Аббревіатури, що містять лише приголосні, зазвичай вимовляються за назвами літер: МВС – [емве^úс].

5. Однолітерні аббревіатури з цифрами вимовляються за назвами букв: Т-35 – [те́/трíд'ц'ат'/пйáт'].

Словесний і логічний наголос. Специфіка наголошування слів в українській мові

Словесний наголос – це посилення голосу на одному зі складів слова. Відповідно склад, на який падає наголос, називається **наголошеним**, а усі інші склади у слові – **ненаголошені**.

В українській мові словесний наголос **вільний (нефіксований)**, бо він не закріплений за якимось певним за порядком складом, як, скажімо, у польській (наголос падає на передостанній склад) чи французькій (наголос падає на останній склад) мовах. У нашій мові в одних словах наголошується перший склад, у інших – другий, третій тощо: *ко́ник, кипі́ти, джерелó*.

Крім того, словесний наголос в українській мові **рухомий**, оскільки він може при словозміні в різних формах слова переходити з

одного складу на інший, напр.: *стíл* – *столá*, *земл'я* – *зéмлі*, *ма́ти* – *матер'ям*.

За допомогою словесного наголосу часто розрізняють лексичне значення та граматичні форми слів: *áтлас* (збірник географічних карт) – *атлáс* (шовкова тканина з блискучою лицьовою поверхнею), *дорóга* (ім.) – *дорогá* (прикм.), *рукí* (Р. в. одн.) – *ру́ки* (Н. в. мн.), *сестрí* (Р. в. одн.) – *сéстри* (Н. в. мн.).

Логічний наголос – виділення якогось слова чи кількох слів у всьому висловлюванні. Напр.: *Сестра відвідала тебе* (саме сестра); *Сестра відвідала тебе* (така відвідала); *Сестра відвідала тебе* (саме тебе).

Правильне наголошування слів – невід'ємна ознака культури мовлення. Перевірити наголошування слів та їх форм можна за орфографічними та орфоепічними словниками, спеціальними словниками наголосів.

Основний та побічний наголос. Подвійне наголошування слів

У деяких багатоскладових складних і складноскорочених словах, окрім **основного** наголосу, виділяється ще й **побічний**. Наприклад: *мордзостíйкíй*, *вìсокогíрний*, *новобудóва*. Побічний наголос розташовується ближче до початку слова. Його вживання сприяє милозвучності мовлення. За прискореного темпу мовлення побічний наголос чується слабко, а при уповільненому – сильніше.

Хоча в сучасній українській літературній мові більшість слів вживається з єдиним наголосом (*листопáд*, *квартáл*, *каталóг*), у словниковому складі нашої мови існує чимало слів, які вживаються з **подвійним** (**дублетним**) наголосом. До них належать:

1) віддієслівні префіксальні та префіксально-суфіксальні іменники з префіксами *за-*, *до-*, *пере-*, *роз-*, *при-*, *під-*, *у-*: *зáчин* і *зачíн*, *дóговір* і *договíр*, *рóзмін* і *розмíн*, *прицві́ток* і *прицвíток*, *у́смішка* і *усмíшка*;

2) іменники чоловічого роду із суфіксами *-ник-*, *-ач-*, *-ар-*, *-ер-*: *довíдник* і *довiднiк*, *доповiдач* і *доповiда́ч*, *комбáйнер* і *комбайнeр*;

3) окремі іменники жіночого роду: *на́пасть* і *напáсть*;

4) іменники із суфіксами *-ин-*, *-иц(я)*, *-ість*, *-изн-*: *самотiна* і *самотина́*, *беззáхисність* і *беззахiсність*, *жовтизна* і *жовтизна́*;

5) деякі іменники середнього роду: *подання́* і *подання́*, *зерно́* і *зерно́*, *знаме́но* і *знаме́но*;

6) прикметники із суфіксами **-ов(ий)**, **-н(ий)**, **-ан(ий)**, **-ян(ий)**, **-ськ(ий)**: *листокóвий* і *листокóвий*, *світáнковий* і *світáнковий*, *безза́хисний* і *безза́хисний*, *ба́жаний* і *бажа́ний*, *весня́ний* і *весня́ний*;

7) окремі дієслова: *бо́втнути* і *бовтну́ти*, *шерéхнути* і *ше-рехну́ти*, *штурхати* і *штурха́ти*;

8) деякі прислівники: *ба́йдуже* і *байду́же*, *за́вжди* і *завжди́*, *слі́дом* і *слідом*, *ви́соко* і *висо́ко*, *гли́боко* і *глибо́ко*.

Слід відрізнити явище подвійного наголошування слів і випадки, коли наголос служить засобом розрізнення слів та їх форм (див. вище). За умови подвійного наголошування наголос вживається в одному і тому ж слові і в одній і тій же граматичній формі слова, тобто від наголосу не залежить ні лексичне, ні граматичне значення слова.

Акцентуаційні норми сучасної української літературної мови

У сучасній українській літературній мові наголошення більшості слів регулюється певними правилами (про побічний наголос і подвійне наголошування слів див. вище):

1. У двоскладових віддієслівних іменниках на **-ння**, **-ття**, які втратили відтінок дії, наголос падає на останній склад: *зна́ння*, *жи́ття*, *бу́ття*.

2. У трискладових і багатоскладових віддієслівних іменниках, що зберігають зв'язок з дієсловом, від якого вони утворені, наголошується той же склад, що й у дієслові: *бажа́ння*, *завда́ння*, *запита́ння*.

3. Наголос значної частини іменників жіночого роду із суфіксом **-к(а)** у множині переходить на закінчення: *вказі́вка* – *вказі́вкі*, *ла́стівка* – *ластівкі́*, *пи́санка* – *писанкі́*, але *ро́дичка* – *ро́дички*, *сусі́дка* – *сусі́дки*.

4. Для іменників у називному відмінку множини характерне зазвичай наголошене закінчення: *зайці́*, *берегі́*, *шляхі́*, *слова́*, *моря́*, але *ві́кна*, *дорóги*, *костю́ми*.

5. У словах із суфіксом **-щин(а)**, **-чин(а)** наголос падає на основу: *Су́щина*, *Ві́нниччина*, *Черніве́чина*, *Оде́щина*, але *Галичи́на*.

6. В іменниках із префіксами **ви-**, **по-** наголос падає на префікс: *віпа́д*, *віпу́ск*, *вітя́г*, *ві́клик*, але *вимо́ва*, *вимо́га*; *по́значка*, *по́смішка*, *по́друга*, але *показні́к*.

7. У складних іменниках зазвичай наголошується сполучний голосний: *руко́пис, літо́пис, життє́пис*, але *лісостéп, пішохі́д*.

8. В іншомовних словах на **-метр** наголошується останній склад: *кіломе́тр, міліме́тр*, але *баро́метр, термо́метр, спідо́метр*.

9. В окремих запозичених словах наголошування здійснюється за аналогією: *аноні́м – псевдоні́м*, але *анто́нім, паро́нім*; *гастроно́мія – куліна́рія, агроно́мія, інду́стрія*, але *хірургі́я, поліграфі́я*.

10. У багатьох двоскладових прикметниках наголошується закінчення: *вузькі́й, легкі́й, різкі́й*. У прислівниках, утворених від таких прикметників, наголошується перший склад: *ву́зько, ле́гко, різко*.

11. Багатоскладові прикметники, утворені від іменників іншомовного походження, зберігають наголос зазвичай на тому ж складі, що й іменники: *газ – га́зовий, гіпс – гі́псовий*, але: *це́гла – цеге́льний, курс – курсові́й*.

12. Наголошування в особових, особово-вказівних, зворотному, питально-відносних (*хто, що*) і неозначених (*хтось, щось*) займенниках у родовому й знахідному відмінках регулюється такими правилами: якщо займенник вживається без прийменника, то наголошується другий склад: *попросили мене́, зустріли його́, любити себе́, кого́ боятись, чого́сь чекати*; якщо ж при займеннику є прийменник, то наголошується перший склад: *до мене́, до нього́, біля себе́, на ко́го, залишитись без чо́гось*.

13. Залежність наголосу в родовому й знахідному відмінках від наявності прийменника характерна і для першого компонента складних займенників *хто-не́будь, що-не́будь*: без прийменника – *кого́-не́будь спитати, чого́-не́будь поїсти*, із прийменником – *від ко́го-не́будь, для чо́го-не́будь*.

14. Складені сполучники з компонентом займенникового походження *того́, тому́* зберігають у наголошенні зв'язки із займенниками: наголошується другий склад займенникового слова, якщо перед ним немає прийменника, – *того́ що, тому́ що*; наголошується перший склад займенникового слова, якщо перед ним стоїть прийменник – *на то́му, для то́го щоб, від то́го щоб*.

15. У кількісних числівниках на позначення одиниць другого десятка в називному відмінку наголошується колишній прийменник **на**: *одина́дцять, двана́дцять, п'ятна́дцять*. У непрямих відмінках ці числівники наголошуються залежно від закінчення: *п'ятна́дцяти* і *п'ятна́дцятьо́х*.

16. У складних числівниках на позначення десятків наголос падає на останній склад: *п'ятдеся́т, сімдеся́т*. Таке наголошування зберігається і в непрямих відмінках: *сімдесяти́, сімдесятьо́м*.

17. Дієловам 1-ї особи однини теперішнього та майбутнього (простого) часів зазвичай властиве наголошування останнього складу: *пишу́, сиджу́, ношу́, принесу́*, але *мо́жу, ста́ну, бу́ду*. На закінчення падає наголос і в інших особових формах таких дієслів: *везе́ш, принесе́*, але *прійде́ш, прійду́ть*.

18. Для двоскладових дієслів у формі інфінітива характерне наголошування на останньому складі: *весті́, несті́, плесті́*.

19. У дієсловах перший склад закінчень **-емо, -имо, -ете, -ите** не наголошується: *несемо́, несете́, ідемо́, ідете́, підемо, підете, будемо, будете*.

20. У прислівниках *ра́зом, ши́роко* наголос падає на перший склад.

21. Окремі складні слова, які пишуться через дефіс, мають два головні наголоси: *військо́во-морський, бі́ло-зеле́ний*.

Запитання та завдання для самоконтролю

1. У чому полягає специфіка вимови слів іншомовного походження?

2. Охарактеризуйте вимову аббревіатур.

3. Що таке *словесний* і *логічний наголос*?

4. Поясніть, чому в українській мові словесний наголос називають *вільним* та *рухомим*?

5. У чому полягає *подвійне наголошування* слів? Чим воно відрізняється від тих випадків, коли наголос служить засобом розрізнення лексичного і граматичного значення слова?

6. За яких умов у словах, окрім основного наголосу, може бути *побічний наголос*?

7. Які слова можуть мати *два основні наголоси*?

8. Якими нормами визначається наголошування слів у сучасній українській літературній мові?

Завдання для самостійної роботи

1. Використовуючи орфоепічний словник, правильно розставте наголос у словах.

Дрова, кропива, килим, новина, покаєння, удев'ятеро, речовина, феномен, осока, циган, дочка, середина, український, чотирнадцять, листопад, каталог, квартал, подруга, асиметрія, новий, вітчим, олень.

2. Підкресліть слова з подвійним наголошенням.

Вимога, справіку, весняний, брова, йдемо, алфавіт, фартух, маляр.

Аудиторні завдання

1. Виберіть аббревіатури, які вимовляються за звуками. Зробіть фонетичний запис усіх слів.

Міськвно, ЗМІ, СПУ, Нацбанк, Укртелеком, НМТ, ЗСУ, АТО, технагляд, ШІ, ЄС, ЮНЕСКО, держбезпека.

2. Запишіть слова іншомовного походження фонетичною транскрипцією. Прочитайте їх, дотримуючись правил української орфоепії.

Ад/ютант, б/юджет, вар/єте, грав/юра, кон/юнктивіт, прем/єр, кап/юшон, п/юре, комуна, контузія, джаз, джем, магістр, патріарх, силует, екзамен, дует.

3. Придумайте речення, у якому залежно від місця логічного наголосу можна було б виділити з метою семантичного посилення: а) час дії, б) виконавця дії, в) причину дії, г) дію, ґ) місце дії. Прочитайте це речення, змінюючи розташування логічного наголосу за наведеними вище позиціями.

4. У поданих словах визначте основний і побічний наголоси.

Автобіографія, видозмінення, довготривалий, аеровокзал, далекосяжний, сільськогосподарський, високооплачуваний, іконостас.

5. Поставте складні займенники *хто-небудь, що-небудь* у родовому відмінку з прийменником і без нього. Визначте наголос займенників.

6. Підкресліть слова, у яких від зміни наголосу залежить їх лексичне значення.

Мила, руки, мука, бал, коса, приклад, атлас, замок, також, весняний, зерно, кропива, лупа, олень, землі.

7. Розставте наголос у словах, обґрунтуйте, де можливо, норми наголошування.

Агрономія, аркушик, асиметрія, бурштиновий, визвольний, вірші, віршовий, граблі, джерело, дичавіти, добовий, добуток, експерт, жалюзі, завчасу, загадка, заіржавілий, закрутка, заміжня, запонка, заробіток, заставка, зібрання, зобразити, зручний, зубожіння, індустрія, камбала, колесо, кроїти, кулінарія, курятина, лате, листопад, магістерський (вчений ступінь), маркетинг, мережа, металургія, напій, начинка, ніздря, ознака, пекарський, піала, піцерія, позначка, поміщик, псевдонім, решето, русло, течія, тигровий, травестія, уподобання, фольга, цінник, чарівний, черговий, шовковий, шофер, щелепа, ярмарковий.

8. Погрупуйте наведені слова за правилами наголошування.

Договір, зачин, усмішка, читання, ластівки, писанки, родички, сусідки, рукопис, гуртожиток, життєпис, лісостеп, пішохід, кілометр, міліметр, термометр, спідометр, вузький, легкий, вузько, ново, легко, мене (запросили), його (зустріли), до мене, до нього, без чогось, на кого, того що, тому що, для того щоб, на тому, одинадцять, пишу, сиджу, ношу, можу, буду, стану, привезете, принесе, прийдеш, прийдуть, вести, нести, плести, брести, блакитно-зелений.

9. Прочитайте наведений фрагмент тексту, виберіть іншомовні слова, зробіть їх фонетичний запис і поясніть особливості вимови.

Зав'язані на поруччі гальорки різнобарвні шарфи свідчили про те, що й тут ми прогавили, і найкращі серед найгірших місць нам уже не посісти. І все ж – навіть там, збоку, маючи в своєму глядацькому розпорядженні лише половину сцени, кинутий щойно на саме дно цієї дивовижно жорстокої оперної ієрархії, де вартість купленого тобою квитка визначає ступінь проникнення всередину цього складно

структурованого світу з його ложами, директорами, інтендантами, диригентами, "вишибалами" і примами, з його внутрішньою таємною машинерією, закритою для профанів та ідеалістів, я цілковито і щиро, даруйте на слові, закайфував разом із першими тактами увертюри... І була досконала гра "тих, що в ямі", і відразу чотири фантастично вдалі (судячи з овацій) дебюти, ну, звичайно, і сам Моцарт, цього разу таки не Вольфганг, а Амадеус, утисячне зіграний на "браво", а також інші прояви несамовито густої атмосфери вечора. І тривало це понад три години — там, майже під стелею, райська насолода театром, його духом і фантомами, його звучанням, невидимий Комендаторе тяжко крокував сценою, мені залишалось перехиляння через поруччя, витягання шиї, вистукування такту, переживання смерті, переливання енергії – мені залишалась Опера після концтабору... (Ю. Андрухович).

ЗАКОНИ Й ЗАСОБИ МИЛОЗВУЧНОСТІ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ. ЕВФОНІЯ ТА ПРАВОПИС

1. Основні закони евфонії української мови.
2. Засоби милозвучності української мови.
3. Спрощення в групах приголосних.

Основні закони евфонії української мови

Для української мови характерна **евфонічність**, або **милозвучність**.

Евфонія (гр.euphōnia, від eu – добре і phōnē – звук) – здатність фонетичної системи мови до мелодійного звучання, створення звукових образів у висловлюванні.

Звуки в мовному потоці поєднуються за певними законами евфонії:

1. Українська мова уникає збігу голосних: *весна йде* (а не *весна іде*), *руїна* (замість *руїна*).

2. Українська мова уникає збігу приголосних: *написав усе* (замість *написав все*), *французький* (а не *французський*), *радісний* (замість *радістний*), *свято* (а не *св'ято*), *підібрати* (замість *підбрати*).

3. Якщо вибирати між збігом голосних і збігом приголосних, то, зазвичай, насамперед слід усувати збіг голосних: *налию в сир* (а не *налию у сир*).

Відхилення від правил допускається в художній літературі, коли це зумовлено вимогами ритму: *Мріють крилами з туману лебеді рожеві, / Сиплють ночі у лимани зорі сургучеві* (В. Симоненко).

Засоби милозвучності української мови

Милозвучність української мови досягається різними **мовними засобами**:

- 1) спрощення в групах приголосних: *проїзний, чесний, щасливий*.

2) поява між приголосними вставних голосних [o], [e]: *вихор, крапель* (замість *вихр, крапль*);

3) використання приставних [i], [v], [z]: *ржа – іржа, улица – вулиця, Анна – Ганна*;

4) відкидання або поява в кінці окремих префіксів, прийменників та прислівників голосних звуків: *відірвати, переді мною* тощо.

5) евфонічні чергування:

а) прийменників та префіксів *у//в*: *у лісі, в озері; учитель, вчитель*;

б) сполучників та початкових *і//й*: *Ольга й Андрій, Максим і Катерина; імення, ймення*;

в) прийменників *з//із//зі//зо, від//од*: *ймення, з тобою, із шутром, зі столу, зо два; прийшла від села, прийшов од села*;

г) паралельних форм префіксів *від-//од-, віді-//оді-, з-//із-//зі-*: *відчувати, одчувати; відібрати, одіслати; згризти, ізвечора, зістрибнути*;

г) постфіксів *-ся//-сь* у дієслівних формах: *вкрилася снігом, дочекалась осені*;

д) часток *б//би, ж//же*: *написала б тобі, написав би тобі; казала ж, казав же*.

б) певний добір і розташування слів:

а) у процесі побудови словосполучень і речень слід стежити, щоб на межі слів не виникали немилозвучні збіги звуків: *велика кав'ярня – простора кав'ярня*;

б) не слід допускати римування слів у прозі: *Наша дитина не може пропустити і днини без солодоців – Наша дитина дуже любить солодоці, тому споживає їх щодня*.

в) потрібно уникати повторення однакових або близьких за вимовою звуків, звукосполучень та слів, що сприятиме багатству мовлення: *На вулицях Києва зібралися кияни – На вулицях Києва зібралися його жителі*.

Однак у художніх текстах, у публіцистиці можливий повтор спільнокоренових чи співзвучних слів з метою виокремити певні мовні елементи в семантичному плані, зацентувати на них, встановити смисловий зв'язок між мовними елементами на основі їх звукової подібності тощо (*Між нами, омофонами: щоб мати час ґрунтовно щось вивчати, не западайте глибоко ви в чати* (Я. Гарасим)).

Спрощення в групах приголосних

Іноді у процесі словотворення або словозміни виникає важкий для вимови збіг трьох або більше приголосних. Тоді зазвичай середній приголосний у вимові випадає. На письмі ця зміна позначається в таких випадках:

1) випадання [д], [т] у важких для вимови групах приголосних [ждн], [здн], [стн], [стл], [рди]: *тиждень* – на тому *тижні*, *об'їзд* – *об'їзний*, *захист* – *захисник*, *стелити* – *слати*, *сердечний* – *серце*. Винятками є:

а) слова: *зап'ястний*, *кістлявий*, *пестливий*, *хвастливий*, *хворостняк*, *шістнадцять* та в похідних, але *надкісниця* (у словах *шістнадцять*, *шістдесят* та *шістсот* звук [т] у вимові випадає);

б) прикметники, утворені від іменників іншомовного походження на *ст*: *форпостний*, *баластний* тощо (див. нижче);

2) випадання [к] у групах приголосних [скн], [зкн]: *тріск* – *тріснути*, *брязк* – *брязнути*. Винятками є:

а) слова: *випускний*, *пропускний*, *рискнути*, *вискнути* (від *виск*), *тоскно*, *скнара*, *скніти*, *брезкнути* та споріднені з ними;

б) утворене від іменника дієслово *писк*, у якому допускається двояке написання: *писнути* і (рідше) *пискнути*;

3) випадання [л] у групі приголосних [слн]: *мислити* – *навмисне*, *ремесло* – *ремісник*.

Спрощення відбувається у вимові, але не позначається на письмі:

1) у прикметниках та іменниках, утворених від іншомовних слів (у групах приголосних *стн*, *нтськ*, *нтств*, *стськ*): *аванпост* – *аванпостний* (*аванпо[сн]ий*), *студент* – *студентський* (*студе[н'с'к]ий*), *студентство* (*студе[нств]о*), *турист* – *туристський* (*тури[с'к]ий*);

2) у групах приголосних *сти*, *стч* (в іменниках у формі Д.в. та в присвійних прикметниках): *невістка* – *невістці* (*неві[с'ц']і*), *невістчин* (*неві[сч]ин*).

Запитання та завдання для самоконтролю

1. Що таке *евфонія*?
2. Назвіть основні закони милозвучності української мови.
3. Які мовні засоби сприяють милозвучності української мови?

4. У яких групах приголосних відбувається *спрощення*?

5. У яких випадках спрощення відбувається у вимові та не позначається на письмі?

Завдання для самостійної роботи

1. Знайдіть порушення орфоепічних норм у поданих реченнях, правильно відредагуйте їх.

Праця різних працівників розрізняється за якістю. Промовистою мовою білборд дивився на нас. Можливо, ви зможете це пояснити. У цьому творі зображено образ природи. Письменник за своє життя написав три повісті та два романи. Жінка жалісно поглянула на нього. Мені ж доведеться також туди поїхати.

2. Використовуючи орфоепічний словник, запишіть слова в три колонки: 1) ті, у яких спрощення відбувається і у вимові, і на письмі; 2) ті, у яких спрощення спостерігається тільки у вимові; 3) ті, які не зазнають спрощення.

Чесний, тижневий, кістлявий, компостний, контрастний, корисний, невістці, парламентський, надкістниця, надкісниця, улесливий, зап'ястний, баластний, серце, туристський, дилетантство, абстрактний, тиснути, пестливий, хвастнути, хвастливий, піаністці, щасливий, шістнадцять, хворостняк, магістр, об'їзний, шістдесят, шістсот, вискнути, випускний.

Аудиторні завдання

1. Відредагуйте сполучення лексем так, щоб не виникало збігу однакових звуків на межі слів.

Прочитайте тексти; ці цінні книги; велика кав'ярня; водій дійсно спізнився; був вітер; це була лагідна осінь; Наталка палко кохає.

2. Знайдіть і усуньте порушення милозвучності мови, пов'язані з невиправданим повторенням однакових або близьких за вимовою звуків, звукосполучень та слів.

Це почесне звання присвоєно артисту обласного театру Михайлу Ткаченку. Він мріє побачитися з коханою дівчиною. Вона ладна

відмовитися від свого щастя, тільки щоб він був щасливим. У пісні, яку співає виконавець, оспівується вірність, закоханість та щирість. Школярів попросили прибрати шкільний двір. Вона – роботяща, щира дівчина.

3. Відредагуйте речення, усунувши римування слів у прозі.

Основна тема цієї поеми – історичне минуле України. Зазнавши на чужині недолі, їй хотілося для своєї дитини кращої долі. Він додому ніколи не барився, однак завжди вдома сварився зі своєю дружиною. Любов людини до Батьківщини у всі часи привертала увагу поетів.

4. Чи є виправданим використання авторами наведених речень і текстів повторення однакових або близьких за вимовою звуків, звукосполучень та слів? Які функції в художніх текстах відіграють такі повтори?

А. Дивний був **час**, тяжкий, грізний, повен страшних контрастів, "вершин і низин", буйних надій і трагічних розчарувань, **час** незагоєних ран і **час** мрій (В. Шевчук). **Сонце** для всіх світить однаково, тільки не в кожному **сонця** порівну (В. Коломієць). З проміння сонця, що лежить в вікні, з білизни, що тріпочеться на вітрі, з **зірок** на небі і з **зірок** в мені, із хмар, що рожевіють в раннім світлі... (Н. Лівіцька-Холодна). Хай буде літ, як зерен у куті, І вище від обставин наше кредо. І оминем житейську ожеледу, як будемо з **Христом** і во **Христі** (Б. Томенчук). **Хмелій, Хмельницький!** Де ж твої клейноди? Де когогви? Де грім твоїх музик? Де в битвах завойовані свободи? Де твій Богун, Пушкар і Джеджалик? (Л. Костенко). Жити для **себе самого, з самим собою, самому в собі!** (І. Франко). **Самовитіє самота, сумовитіє найсамотніша** (І. Римарук). **Залебедій** до мене **лебедивом** (В. Коломієць). **Ти тут. Ти тут.** Вся біла, як свіча, – так **полохко** і тонко **палахкочеш** і щирістю обірваною врочиш, тамуючи ридання з-за плеча (В. Стус).

Б. Пришерхла тиша – сіра миша –
У жовто-білих комишах,
І попелясте від кошар
Вівці копитце землю пише.
Пришерхла тиша – сіра миша –
У жовто-білих комишах,
І сизий цап – іранський шах –

Пришерхлу тишу тихо лиже.

На сірім мурі чорний кіт
Крізь білі вуса парко диха,
За ним лиман синіє стиха –
Синіє осені приліт (*М. Вінграновський*).

В. Осінній день, осінній день, осінній!
О синій день, о синій день, о синій!
Осанна осені, о сум! Осанна.
Невже це осінь, осінь, о! – та сама.

Останні айстри горілиць зайшлися болем.
Ген, килим, витканий із птиць, летить над полем.
Багдадський злодій літо вкрав, багдадський злодій.
І плаче коник серед трав – нема мелодій (*Л. Костенко*).

Г. Трохи вії в зими підмерзли...
Б'ється серце з осколками в грудях...
Скоро двері Різдво отверзе
І піде по окопах і людях,
По світах, по думках, по діях,
По палацах, убогих верандах...
І засвітить життя-надію
В першій зіроньці та гірляндах.
Буде світло й тепло у хаті.
Буде Бог тихо спати на сіні...
Буде ангел святокрилатий
Колисати Його в Україні (*Р. Стефурак*).

УСУНЕННЯ ЗБІГІВ ГОЛОСНИХ І ПРИГОЛОСНИХ ЗВУКІВ ЯК ЗАСІБ МИЛОЗВУЧНОСТІ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ. ОРФОЕПІЧНИЙ АНАЛІЗ СЛОВА

1. Чергування *у//в, і//й*.
2. Позиції вживання прийменників *з//із//зі//зо*.
3. Вживання голосних звуків у кінці деяких префіксів, прийменників та прислівників. Вибір форм дієслів на *-ся, -сь* і часток *би, же* або *б, ж*.
4. Схема орфоепічного аналізу слова.

Чергування *у//в, і//й*

Правила чергування прийменників і префіксів *у//в* та сполучників і початкових *і//й* загалом збігаються, однак мають певні особливості. *У* та *і* вживаються для того, щоб уникнути збігу приголосних, а *в* та *й*, – щоб уникнути збігу голосних.

У вживається:

1. Між приголосними: *зайшов у храм*.
2. На початку речення перед приголосним: *У кожному слові є душа своя* (А. Малишко).
3. Незалежно від закінчення попереднього слова перед наступними *в, ф*, а також буквосполученнями *льв, тв, св, хв* тощо: *засвітилося у вікні*.
4. Після паузи, яка на письмі позначається комою, крапкою з комою, двокрапкою, тире, дужкою й лапками, перед приголосним: *А тільки вогник засвітився, вікно зажеврило моє, – уже і цуцик приблудився, уже хвостом об танок б'є* (Л. Костенко).

В уживається:

1. Між голосними: *випустили в озеро*.
2. На початку речення перед голосним: *В очах твоїх затаєна усмішка...* (О. Шугай).
3. Після голосного перед приголосними (за винятком *в, ф, льв, тв, св, хв* і т. ін.): *записано в книгу*.
4. Після приголосного перед голосним: *приїхав в Івано-Франківськ*.

5. Перед аббревіатурою, якщо назва її першої букви починається на голосний: **В** МЗС (*В ем зе ес*).

6. Після скороченого на приголосний слова, який повністю вимовляється з кінцевим голосним: *Фестиваль відбувся 2024 р. в Києві*.

7. Після слова, яке закінчується на голосний, в окремих дієсловах, прикметниках, прийменниках і прислівниках перед наступним **в** пишемо префікс **в**: *депутатка вважає, діти ввійшли до кімнати, гості ввічливі, бачила вві сні, однокласники ввісьмох обговорювали завдання*.

Чергування **у//в** не відбувається:

1. У словах, що вживаються тільки з **у** або **в**: *удача* (везіння), *вдача* (риси характеру), *влада, указ*.

2. У словах іншомовного походження та власних іменах: *утопія, увертюра, Устя-Зелене, Веспянський, Устинський*. Винятком є слово *Україна*, поряд з яким використовується поетична форма *Вкраїна* (у художній літературі та в публіцистиці). Наприклад: *Солов'їні далі, далі солов'їні... Знов весна розквітла на моїй Вкраїні. На гіллі рясному цвіт, немов сніжинки. Знову серце б'ється молоді і дзвінко* (В. Сосюра).

І вживається:

1. Між приголосними: *дощ і гроза*.

2. На початку речення: *І тріскотітиме іскрами сажка – Мініатюрна зоряна ніч* (І. Драч).

3. Незалежно від закінчення попереднього слова перед наступними йотованими звуками: *не хотілося і яблука*.

4. Після паузи, яка на письмі позначається комою, крапкою з комою, двокрапкою, тире, дужкою й лапками, перед словами з початковим приголосним: *Ти підійшов – і дощ мене обік* (С. Полин).

Й уживається:

1. Між голосними: *степи й озера*.

2. Після голосного перед приголосним (крім йотованих): *біле й синє*.

Чергування **і-й** не відбувається:

1. При зіставленні понять: *день і ніч, чорне і біле* (Чорне і біле – протилежна пара в теорії кольору).

2. У словах, що вживаються тільки з **і** або **й**: *істина, йога*.

3. У власних назвах: *Ізюм, Йорданія, Йосип*.

Позиції вживання прийменників *з//із//зі//зо*

З вживаємо:

а) на початку речення перед голосним: *З очерету сполохано злетіли дикі качки;*

б) на початку речення перед приголосним або поєднанням приголосних (крім свистячих або шиплячих): *З поля до саду вилася вузька стежка; З другого від лісу будинку вийшов незнайомиць;*

в) усередині речення незалежно від павзи чи закінчення попереднього слова перед голосним: *Завдання з астрономії; Навчальний матеріал з алгебри; Звідусіль нісся сум пізньої осені: з озера, з опалого листя на стежках, з освітлених парковими ліхтарями завмерлих у зажурі дерев;*

г) усередині речення після голосного перед наступним приголосним чи (рідко) поєднанням приголосних (крім свистячих і шиплячих): *Паростки проростали з насіння; Вона прийшла з квітами;*

Із, зі, зо вживаємо, щоб уникнути важких для вимови збігів приголосних:

Із пишемо незалежно від закінчення попереднього слова:

а) перед свистячими або шиплячими: *Цей перстень майстер виготовив із золота; Її сукня пошита із шовку; Із джему вилетів метелик;*

б) між буквосполученнями (перед ними або після них): *Подарунок із Британії.*

Зі вживаємо незалежно від закінчення попереднього слова чи паузи перед наступним буквосполученням з початковими свистячими та шиплячими: *Дощ капає зі стріхи; Вона забрала зі святкового столу порожній графин; Він побачив, що в будинку ворог зі зброєю; Вона вірила: зі сходом сонця минуть тривожні думки.*

П р и м і т к а. Перед деякими буквосполученнями можливе варіантне написання **зі** та **із**: *Страх минув зі сходом сонця; Страх минув із сходом сонця.*

Зо (фонетичний віріант **зі**) завжди вживаємо з числівниками **два**, **три** (*Посадив зо два десятка дерев; Прочекав зо три години*) та варіантно із займенником **мною** (*На щастя, ноутбук був зі (зо) мною*).

Вживання голосних звуків у кінці деяких префіксів, прийменників та прислівників. Вибір форм дієслів на *-ся, -сь* і часток *би, же* або *б, ж*.

У кінці деяких префіксів, прийменників та прислівників можуть приєднуватися (за умови збігу двох або більше приголосних у наступному слові чи його частині) голосні звуки: *відірвати – відрізати, переді мною – перед тобою, знову промовив – знов обізвався, пізніше сталося – пізніш усвідомив*.

Перед приголосними вживаються форми дієслів на *-ся*, перед голосними – на *-сь*: *пишаюся тобою – пишаюсь онуками*. Однак після приголосних завжди пишеться *-ся*: *дивишся, дивиться, дивляться, дивився* (рідко – *дививсь*).

У дієприслівниках зазвичай пишемо *-сь*: *намалювавшись, звернувшись, пишаючись*.

Після приголосних вживаються частки *би, же*, після голосних – *б, ж*: *підписав би – підписала б, мав же – бо ж*.

Схема орфоепічного аналізу слова

1. Записати слово фонетичною транскрипцією.
2. Визначити наголос (якщо є, то основний і побічний чи подвійний); обґрунтувати акцентуацію.
3. Підкреслити звуки та звукосполучення, вимову яких необхідно пояснити.
4. Пояснити вимову звуків і звукосполучень правилами орфоепії.

Зразок:

Знання

1. [знан':á].
2. Наголошений склад [н':á]: у двоскладових віддієслівних іменниках на *-ння, -ття*, які втратили відтінок дії, наголос падає на останній склад (знання, життя, буття).
3. [знан':á].
4. [н':] – зубний приголосний перед *я* стає м'яким, а між голосними ([а]) вимовляється подовжено.

Запитання та завдання для самоконтролю

1. За яких умов відбувається чергування *у//в, і//й*? Коли таке чергування неможливе?
2. Розкрийте особливості вживання голосних звуків у кінці деяких префіксів, прийменників та прислівників.
3. Чим зумовлений вибір форм дієслів на *-ся, -сь*?
4. У чому полягають закономірності використання часток *би, же* або *б, ж*?

Завдання для самостійної роботи

Випишіть з художньої літератури (прози) речення, у яких порушення були б пов'язані:

- а) з чергуванням *у//в, і//й* (4 приклади);
- б) з уживанням прийменників *з//із//зі (зо)* (4 приклади);
- в) з вибором форм дієслів на *-ся, -сь* і часток *би, же // б, ж* (6 прикладів).

Аудиторні завдання

1. Випишіть речення, у яких є порушення чергувань *у//в, і//й, з//із//зі (зо)*. Обґрунтуйте свій вибір.

Соломія почувала невиразну тривогу. Ноги в неї тремтіли. Весело з тріском палає в печі сухий комиш і готує у комині. В одчинені вікна й двері, на довгу з колонками веранду так і тислась ясна блакить моря, в нескінченність продовжена блакитним небом. Синє море хвилювалось і кипіло на березі піною. Прибій за яких півгодини перескакував уже через каміння, заливав прибережну дорогу і підбирався до мішків з сіллю. Криві стежки вились по каменистій спадині, щезали на покрівлях. В глибоких полинах, зелених од винограду і повних синьої мли, тіснились кам'яні громади, рожеві од вечірнього сонця або синіючі густим бором (за М. Коцюбинським).

2. Перепишіть, добираючи з дужок той варіант, який відповідає нормам орфоєпії:

а) і (у, в) тихому хуторі; був (у, в) Атенах, темно (у, в) хвої; (У, В) затінку спокійно; (У, В) озері прохолодно; багатий (у, в)рожай; світло (у, в) акваріумі; (І,Й) (у, в) німотних обрисах, (у, в) гіллі вчувалась тривога; Остап (і, й) Марія; Ольга (і, й) Андрій; Оксана (і, й) Кирило; Оксана (і, й) Ярослав; (І, Й) сонце, (і, й) вітер не давали спокою;

б) мов (з, із) сонця виплетені; оцінка (з, із) математики; (З, Із) його приїздом; заміс (з, із) тіста; (з, із) шовку; бере (з, із, зі) стола; (з, із, зі) школи; заборгував (з, зі, зо) дві сотні; знайшов (з, зі, зо) три десятка золотих монет; повертався (з, зі, зо) мною; повертався (з, зі, зо) Львова;

в) намагаю(-сь, -ся) описати; зустріли(-сь, -ся) всі; зустріли(-сь, -ся) усі; прочитав (б, би); прочитала (б, би); тому (ж, же); казав (ж, же); (від-, віді-) рвати, (від-, віді-) різати, (перед, переді) мною, (перед, переді) тобою, (знов, знову) прийшов, (знов, знову) обіцяв, (пізніш, пізніше) зрозумів, (пізніш, пізніше) обізвався.

3. Складіть речення з наведеними сполученнями слів так, щоб в одних випадках вживався сполучник *і*, а в інших – *й*.

Дні (і, й) ночі, батьки (і, й) діти, війна (і, й) мир.

4. Поясніть значення наведених слів, складіть з ними речення.

Вдача – удача, вклад – уклад, вникати – уникати, вправа – управа, вступ – уступ.

5. Підкресліть слова, у яких можливе чергування *у//в, і//й*.

Ввібрати, утопія, вглиб, умирущий, удержавлений, уярмити, урізати, урізок, уколоти, укол, вдача, уникати, врожай, вклад, Владивосток, вправа, весь, вступ, учитель, Україна, всувний, Удовиченко, Урал, узбережжя, вже, йти, істина, йдеться, ймовірний, іронічний, йтися, імення.

6. Виділіть неправильне вживання прийменників та сполучників. З'ясуйте, чи завжди в поетичних текстах такі порушення є невмотивованими.

Крадькома двері шарпає тихо лихо. Одним пальчиком в двері постука розлука. В двері грюка до сьомого поту турбота. Всі замки відкрива без вагання братання. Входить в хату упевнено й щиро віра. А кохання дверей не питає – влітає (М. Нагнибіда). Летять вони,

неласкані, незаймані, в розгоні мрій, не випитих ніким (М. Вінграновський). Зотліла сутність – профіль порожнечі. Скотився передчасно згірклий сум із віч (О. Тебешевська).

7. Зробіть орфоепічний аналіз наведених слів.

Діжка, сміється, джміль, шовк, розпитати, лічба, запитання, байдуже, високогірний, синьо-жовтий.

8. Прочитайте есе-каталог "Каталог проблем" відповідно до норм літературної вимови. Зробіть орфоепічний аналіз виділених слів.

0. Проблеми *заважають* смакувати *життя*.

0.1. Проблеми забирають спокій, крадуть сон, убивають мрії. Вони виснажують, *знекровлюють*.

0.2. Одні проблеми породжують інші проблеми.

1.0. Проблеми в кожного свої і *водночас* такі, як у всіх.

1.1. Проблем безліч: важливих і не дуже, банальних і оригінальних, логічних і парадоксальних, смішних і страшних, справжніх і надуманих... Усе залежить від того, як на них подивитися і як їх назвати.

1.2. Суть проблеми залежить від погляду на неї. Часто певне бачення проблеми і є проблемою.

2. Небачення проблеми теж є проблемою.

Більшість проблем – як надокучливе нічне *дзижчання* комара.

Спочатку намагаюся не звертати на нього уваги, але сон не приходиться. *Здається*, увесь простір *виповнюється* цим монотонним звуком. Насторожено прислухаюся, де він обірветься. Кожна клітинка тіла в очікуванні болю. Страх і *обурення* нарастають, стають густішими за темряву. Наважуюся встати й увімкнути світло. Укотре дивуюся, якою маленькою сірою цяткою є моя проблема, і розумію, наскільки *легко* її усунути.

3. Будь-яка проблема – це насамперед *досвід* і можливість.

3.1. Проблеми – як перший усвідомлений досвід розбитого коліна. Вони показують, що рана затягується, але *залишається слід-рубець*.

3.2. Проблеми *підступні*, як *змійний* укус. Вони привчають дивитися під ноги.

3.3. Проблеми, як осиний рій, атакують, викликають страх і паніку, іноді провокують на необачні вчинки. Змушують швидко *бігти* і вчать бути обережнішими.

3.4. Проблеми, як грім, як блискавка, що розпинає небо, – раптові, небезпечні, загрозливі та **страхитливі**. Вони дають надію на післягрозу.

3.5. Проблеми несподівані, як допомога ворога, і болючі, як зрада друга. Вони допомагають не бути занадто категоричними й замало критичними.

3.6. Проблеми пекучі, як втрата рідної людини. Вони вчать цінувати, любити, відпускати, прощати і просити пробачення. Вчать **вчасності**.

3.7. Проблеми палючі, як егоїзм рідної людини. Вони спонукають **полюбити** себе й зрозуміти свій світ. Окреслити власний **простір**.

3.8. Проблеми – як **людський** осуд. Вони вчать тримати удар.

3.9. Проблеми – як **алкоголь**. Вони визначають міру.

3.10. Проблеми – як пологи. Вони дарують **щастя** материнства.

3.11. Проблеми, як смерть, неминучі. Вони допомагають приймати життя.

3.12. Проблеми – як **рози'яття**. Вони дають шанс на **спасіння**.

3.13. Проблеми **необхідні**, як незадоволення собою. Тільки тоді продовжується **саморозвиток**.

3.14. Проблеми, як втома, змушують зупинитися, **віддихатися**, щось переусвідомити й змінити, щоб не вигоріти.

3.15. Проблеми – як іржавий **замОк** на дверях. Вони **оприявлюють** раніше не усвідомлені **можливості**.

4.0. Проблеми заважають смакувати життя, але **увиразнюють** смак життя (В. Пітель).

ІСТОРІЯ, ОСНОВНІ ПОНЯТТЯ ТА ПРИНЦИПИ УКРАЇНСЬКОЇ ОРФОГРАФІЇ

1. Орфографія як система загальноприйнятих правил написання слів.
2. Поняття *орфографічна норма*, *орфографічне правило*, *орфограма*. Буквені та небуквені орфограми. Перелік основних орфограм.
3. Принципи українського правопису.
4. Правописні зміни 2019 року.

Орфографія як система загальноприйнятих правил написання слів

Передача усного мовлення на письмі регламентується низкою мовних норм, обов'язкових для всіх носіїв мови. Їх встановленням та вивченням займається окремий розділ мовознавства – *орфографія*.

Орфографія (гр. *orthōs* – правильний і *graphō* – пишу) – наука, яка виробляє систему загальноприйнятих правил написання слів. Вона визначає правила передачі на письмі звукового складу слів, регулює правопис їх словотворчих афіксів та закінчень, написання слів разом, окремо та через дефіс, уживання великої літери, правила переносу слів.

Часто термін *орфографія* ототожнюють з терміном *правопис*. Однак правопис кожної мови складається з трьох підсистем: *графіки* (літер, за допомогою яких позначають звуки та звукосполучення), *орфографії* (способів поєднання звуків та звукосполучень, унаслідок чого забезпечується однотипність написання слів у межах певної мови) і *пунктуації* (розділові знаки, які передають інтонаційне членування тексту). Тому поняття *правопис* ширше, ніж поняття *орфографія*.

Орфографія і графіка тісно пов'язані між собою, оскільки графіка є засобом орфографії, а орфографія виступає як система правил уживання окремих графічних засобів (літер, апострофу, дефісу, лапок).

Орфографія будь-якої мови повинна відповідати таким основним вимогам: бути *єдиною*, *обов'язковою*, *стабільною* та *практичною*.

Усі, хто користується писемною формою літературної мови, мали б однаково писати слова. У цьому полягає *єдина* орфографія, яка

сприяє полегшенню спілкування, підвищенню його ефективності, дієвості, виробленню загальної мовної культури.

Обов'язковість орфографії виявляється в тому, що її норми повинні бути обов'язковими для всіх носіїв мови.

Стабільність орфографії визначається її незмінністю протягом тривалого періоду. Однак внесення коректив у правопис через певні проміжки часу – явище неминуче. Відбуваються суспільні зміни, зміни в лінгвальній системі. Мова постійно розвивається, набуває нових якостей, унаслідок чого з'являється необхідність виявляти ці зміни та фіксувати їх.

Орфографія повинна бути зручною в користуванні, *практичною*. Прагнення до практичності орфографії також є важливим чинником внесення змін до системи правил написання слів, удосконалення орфографічних норм.

Поняття *орфографічна норма, орфографічне правило, орфограма*. Буквені та небуквені орфограми. Перелік основних орфограм

Як і будь-яка наука, орфографія оперує певними термінами. Основними поняттями орфографії є: *орфографічне правило, орфографічна норма, орфограма, принцип орфографії*.

Орфографічне правило – чітка стисла рекомендація щодо певного написання (наприклад, правила вживання апострофа, правила написання іншомовних слів і т. ін.). Сукупність орфографічних правил становить орфографічні норми.

Орфографічні норми – сукупність загальноприйнятих правил написання слів. Орфографічні норми сучасної української літературної мови найповніше зафіксовані в Українському правописі, який вважають кодексом української орфографії. Вони встановлюються на основі законів граматики.

Орфограма – це правильне написання, яке вибирається з низки можливих і ґрунтується на закріпленому в системі орфографії правилі. Прийнято вважати, що орфограма є там, де спостерігається вибір варіантів написання й тому можлива помилка. Правильним є той варіант, який відповідає певному орфографічному правилу. Наприклад, у слові *голубка* [го^ул^убка] під час написання ненаголошеного звука, позначеного буквою *о*, легко допустити

помилку і написати *у*. З можливих варіантів *о* – *у* правильним буде перший, бо за правилом української орфографії в слові *голубка* вживається буква *о*, оскільки нею позначається голосний цього кореня в сильній позиції – голуб [го́луб]. У словах *море*, *літо* немає варіантів вживання літер, а, отже, і орфограм.

Іноді написання, у яких можлива помилка, називають **практичними орфограмами**, а ті, у яких немає такої можливості, іменують **теоретичними орфограмами**.

Орфограми бувають **буквені (літерні)** та **небуквені (нелітерні)**. Буквені орфограми виявляються в написанні певної літери за відповідним орфографічним правилом (наприклад, вживання великої літери у власних назвах, літери **и** в іншомовних словах тощо). До небуквених орфограм відносять вживання апострофа, написання слів разом, окремо та через дефіс, з'ясування місця переносу слова з одного рядка в інший.

Орфограми пов'язані з вибором: а) написання окремих морфем (часто допускаються помилки внаслідок сплутування фонемного складу різних морфем: **премудрий** і **примудритися**, **нездоланий** і **нездоланий**); б) уживання букви на позначення звуку в слабкій позиції (**весна**, а не **висна**; **вокзал**, а не **воґзал**); в) написання разом, окремо й через дефіс (**вгору** і **в гору**, **по батьківському** і **по-батьківському**, **жовто-зелений** і **червоногарячий**); г) уживання великої чи малої літери (**Віра** і **віра**, **Лев** і **лев**); ґ) наявності апострофа, м'якого знака або їх відсутності (**бур'ян**, **буряк**, **уманський**, **уральський**); д) місця переносу частин слова з рядка в рядок (**ту//дзик**, а не **туд//зик**; **низь//ко**, а не **низ//ько**); е) варіанта скорочення слова (**мм** (міліметр), а не **мм.**; **л-ра** (література), а не **л.-ра**; **ст.-сл.** (старослов'янський), а не **ст. сл.**). Орфографія не може повністю охопити кожен конкретний випадок правопису того чи іншого слова, вона виводить узагальнені правила написання слів. Ці правила базуються на певних принципах.

Принцип орфографії – закономірність, що лежить в основі певного виду написань.

Орфографія відіграє важливу роль у мовленнєвій практиці людей, оскільки вона сприяє успішному спілкуванню в писемній формі.

Принципи українського правопису

Орфографія кожної мови базується на певних **принципах** – закономірностях, за допомогою яких розробляються орфографічні правила.

Українська орфографія побудована на основі фонетичного, морфологічного, традиційного (історичного) та смислового (диференційного) принципів правопису. У ній домінують написання, які ґрунтуються на фонетичному та морфологічному принципах, тому український правопис називають фонетико-морфологічним.

Фонетичний принцип правопису полягає в тому, що слово або його частина пишеться так, як вимовляється і сприймається органами слуху. Тобто, при написанні слова береться до уваги його літературна вимова.

Наприклад, фонетичний принцип лежить в основі правопису:

– усіх наголошених голосних звуків: *ка́са, со́ло, ке́тчуп, зу́стріч, кні́га, зі́рка*;

– ненаголошених [а], [у], [і] та [о] (крім тих випадків, коли [о] знаходиться в корені українського слова перед складом з наголошеним [у] чи [і]): *маїно́, рука́, ка́мінь, молоко́*;

– о, е після шиплячих та й в окремих словах: *жолудь, чорний, вечеряти, пишно, пшениця, копіюк*;

– груп приголосних ([з'к], [ц'к], [с'к], [зтв], [цтв], [ств]), які виникли внаслідок чергування звуків у суфіксах прикметників та іменників, утворених від іменникових основ на *г, ж, з, к, ч, ц, х, ш, с*: *пари́зький, тка́цький, товари́ський, убозтво, ткацтво, птаство*;

– голосних та приголосних, що з'являються внаслідок історичних чергувань [о], [е] – [і]; [е] – [о]; [г], [к], [х] – [ж], [ч], [ш] – [з'], [ц'], [с']; [д] – [дж^]; [т] – [ч]; [з] – [ж]; [с] – [ш] та ін.: *соку – сік, село – сільський; нести – носити; друг – дружити – друзі; рік – річниця – у році; лантух – лантушок – у лантусі; лагодити – лагоджу; тратити – трачу; зв'язати – зв'язу; просити – прошу*;

– приголосних у позиції перед голосними: *коза, коса, пити, бити*;

– префікса *с* перед *к, п, т, ф, х*: *сфотографувати, скотити, списати*;

– груп приголосних звуків, які утворилися внаслідок спрощення: *об'їзний, тижневий, серце, сонце, щасливий*;

– подвоєння літер у власне українських та окремих запозичених словах для передачі подовженої вимови приголосних звуків: *лю*, *насіння*, *ніччю*;

– букв на позначення твердих і м'яких приголосних (у більшості випадків): *річ*, *голуб*, *льон*, *промінь*, *місяць*.

На фонетичному принципі базуються окремі правила перенесення частин слів з рядка в рядок (переносити слова можна по складах, які виділяються з урахуванням артикуляційно-акустичних ознак звуків: *се//ло*, *ма//ло*; не розривають буквосполучення *йо*, *ьо* та *дж*, *дз*, якщо останні позначають один звук: *га//йок*, *ці//льо//вий*, *хо//джу*, *ку//ку//ру//дза*; допускається два варіанта перенесення однакових приголосних, які виникли внаслідок асиміляції за м'якістю: *зі//лля*, *зіл//ля*).

Морфологічний принцип правопису полягає в тому, що на письмі зберігається однакове написання морфем незалежно від їх звучання в різних формах слова чи споріднених словах. Тут, на відміну від фонетичного принципу, вимова не є основою для написань слів та їх значущих частин. Наприклад, у слові *принісиши* пишемо *с*, хоч за нормами сучасної орфоепії вимовляємо [ш:] – [при^єн'іш:и]. Літера *с* виявляється в коренях споріднених з цим словом лексем: *приносити*, *ніс*, *несу* тощо.

Так, за морфологічним принципом пишуться:

– *е*, *и* на позначення ненаголошених звуків: *зимá*, *стені́*;

– *о* на позначення ненаголошеного звука перед наголошеними [у] та [і] (в українських словах): *кожу́х*, *поду́шка*, *порі́г*;

– приголосні, що змінюють своє звучання внаслідок асимілятивних процесів: *боротьба*, *кігті*, *дивиться*, *дивуєшся*, *розжувати*;

– м'які приголосні (крім [л]) у позиції перед іншим м'яким: *житній*, *пісня*, *сьогодні*, *селянський*, *кузня*;

– приголосні звуки, які зазнають спрощення у вимові: *агентство*, *студентство*, *контрастний*, *гігантський*, *парламентський*, *невістці*;

– подвоєні букви на межі морфем: *віддати*, *ранній*, *юнат*, *розрісся*, *туманний*.

Морфологічний принцип визначає також перенесення частин слова з рядка в рядок з урахуванням його морфемного членування (поділ слова проходить між двома префіксами: *без//застережно*; між префіксом і коренем: *при//кріпити*; між частинами складного слова: *овоче//сховище*).

Традиційний, або історичний принцип правопису в українській орфографії використовується обмежено. Він полягає в тому, що слова, окремі морфеми чи букви пишуться так, як вони позначалися раніше, тобто відповідно до традиції. Такі написання втратили свою вмотивованість і тому не відповідають ні звучанню, ні морфемній структурі слів. Вважається, що хоча традиційний принцип правопису сприяє збереженню мовної спадщини минулого, однак ускладнює засвоєння правописних норм багатьма людьми.

За традиційним принципом, наприклад, пишуться:

– літери **я, ю, є**, що позначають два звуки: **яблуко, Юлія, з'єднати**;

– букви **ї, щ**, які передають два звуки: **їжак, щастя, солов'їний**;

– м'який знак: **білесенький, мільйон, місяць**;

– сполучення літер **дж, дз**, що позначають один звук: **дзвіниця, джміль, джерело**;

– слова з ненаголошеними [**e**], [**u**], [**o**], які не перевіряються наголосом: **леміш, лиман, лопух**;

– подвоєнні літери у словах іншомовного походження: **Шиллер, Руссо, Жанна**;

– літера **и** в іншомовних власних і загальних назвах: **Мексика, Британія, Чилі, династія, джинси**;

– буква **і** за умови порушення правила "дев'ятки" в іншомовних власних назвах: **Дідро, Зімбabwe, Міссісіпі**;

– прислівники, написання яких разом, окремо або через дефіс потрібно запам'ятати: **без упину, на жаль, віч-на-віч, пліч-о-пліч, наполовину**.

Смисловий принцип визначає правопис слів залежно від їх значень. Так, за цим принципом пишуться:

– власні та загальні назви: **Місяць** (планета) – **місяць** (проміжок часу; небесне світило), **Захід** (країни Західної Європи) – **захід** (частина світу; спуск небесного світила за обрій; час, коли заходить сонце; заграва над обрієм; кінець чого-небудь; сукупність дій або засобів для досягнення певної мети тощо); **Надія** (ім'я) – **надія** (впевненість у можливості здійснення чогось; те, на що можна надіятися, що є відрадою, опорою), **Дуб** (прізвище; казковий персонаж) – **дуб** (дерево);

– окремі прислівники і однозвучні конструкції з прийменниками або частками та іншими частинами мови: **напам'ять** (вивчити) – **на пам'ять** (подарувати); **всередині** (заболіло) – **в середині** (розділу); **востаннє** (повторюю) – **в останнє** (вікно); **по-батьківському** (любити)

– по батьківському (подвір'ю); по-нашому (зроблено) – по нашому (саду); *Якось* буде – *Як ось* і він прийшов;

– сполучники і однозвучні самостійні слова, які пишуться з прийменниками та з частками окремо: *щоб* – *що б*, *зате* – *за те*, *проте* – *проте*;

– частки **не**, **ні**: *неволя* – **не** воля, *нікого* – **ні** до кого;

– складні слова та словосполучення: *віднести ліки до легкопоранених* – у нас кілька *легко поранених* солдатів, *вище* зазначена особа – трохи *вище* зазначена особа;

– окремі омоніми: *сонце* – *сон це*, *підводу* – *під воду*, *зав'яз* – *за в'яз*;

– префікси **пре-**, **при-**, уживання яких пов'язане з тим значенням, якого вони надають словам: **прекрасний** (дуже гарний), **предобрий** (дуже добрий), **прикріпити** (приєднання), **приспівувати** (частковість дії), **придумати** (результат дії).

Окремі написання можуть поєднувати кілька принципів правопису. Наприклад, правопис певних слів разом або окремо за смисловим і морфологічним принципами (*про те* – *проте*); вживання великої та малої літери за смисловим і традиційним принципами (*Любов* – *любов*).

Запитання та завдання для самоконтролю

1. Що вивчає *орфографія*?
2. Як співвідносяться поняття *орфографія* і *правопис*?
3. Як пов'язані між собою *орфографія* і *графіка*?
4. Назвіть вимоги, яким повинна відповідати орфографія.
5. Перелічіть основні *поняття орфографії*.
6. Що таке *орфографічне правило*?
7. Розкрийте поняття *орфографічна норма*.
8. У чому полягає сутність *орфограм*?
9. Які є *види орфограм*?
10. Наведіть перелік основних орфограм.
11. Назвіть основні принципи української орфографії. Які з них є визначальними для нашого правопису?
12. У чому полягає *фонетичний принцип* українського правопису?
13. Які написання здійснюються за *морфологічним принципом*?

14. Охарактеризуйте *традиційний принцип* українського правопису.
15. Розкрийте сутність *сислового принципу*.
16. Чи можуть в окремих написаннях поєднуватися кілька принципів правопису? Якщо так, наведіть приклади.
17. Які причини внесення змін до українського правопису 2019 року?
18. Назвіть варіативні правописні зміни 2019 року.
19. Які правописні зміни 2019 року не передбачають варіантного написання?

Завдання для самостійної роботи

1. Підготуйте презентацію про причини та види змін українського правопису 2019 року.
2. Проаналізуйте будь-які п'ять правил нового видання "Українського правопису". Встановіть, які принципи орфографії вони ілюструють.
3. Визначте, як би писалися наведені слова, якби українська орфографія керувалася в цих випадках морфологічним принципом.
Убозтво, щасливий, об'їзний, корисний, товариський, товариство, паризький, серце, кріпацтво, вищий, дорожчий, важче, вужчий.

Аудиторні завдання

1. Обґрунтуйте за допомогою орфографічних правил виділені орфограми, поясніть особливості звукової передачі букв.
А. Прекрасний, розпитати, сфотографувати, пів_яблука, пів Європи, пів_огірка, полумисок, сузір'_я, рясно, арф'_яр, бинт, знання, осінній, німецький, Володимир Великий, ексчемпіон, б_ка (бібліотека), см (сантиметр), хо//джу.

Б. Плащаницею білий сніг
Простеляє сорочку чисту

Осокорам струнким до ніг.
На велике звалився місто,
На доріжки, на сонний сад.
На веселих нас і похмурих.
Щоби чистим ставав фасад,
Здобив білим облізлі мури.
Порошив на вчорашній світ,
На напнуті до краю нерви.
Пригортав, мов малих сиріт,
Щоб самі ми в собі не вмерли.
Щоб повірили в щось святе,
В щось таке дивовижне й чисте.
До немислимого – просте.
До нестями – таке врочисте.
Щоб притлумився страх і гнів,
Збайдужіле озвалось серце...
Плащаницею білий сніг...
А під ним – ожива стебельце (О. Засць).

2. З'ясуйте, у яких словах підкреслено небуквені орфограми.

Під час, з-понад, Ліс, військовополонений, будь-що-будь, перо, лічба, по-перше, в_гору, червоноогарячий, темно-вишневий, п'ять, різдвяний, пе//ре//ніс, молотьба, весна, ко//ле//со, по-нашому, дід, Україна.

3. Прочитайте наведені тексти. У першу колонку випишіть слова з буквеними, а в другу – з небуквеними орфограмами. Обґрунтуйте правопис.

А. Хутірець наш загубився серед топких боліт, густих заростей верболозу й дольодовикової азалії, велетенських дубів, що тримали на своїх дужих плечах нелинь-листя аж до весни. Як засвідчують перекази, ці велети пам'ятали воїв київської княгині Ольги, котрі йшли приборкати непокірних древлян і звитяжців Запорозької вольності. На крутих колінах та розлогих берегах численних ручаїв й дотепер рябюють крем'яхи залізної руди – з неї колись лісовики виплавляли знамениті червлені мечі, аби не праглося зайдам зазіхати на древню землю. Щоправда, останнім часом руйнівна рука меліораторів висушила болота й озера, розкорчувала праліси, і в багатьох селах

колишнього зволоженого краю повисихали колодязі, й питну воду доставляють у цистернах (*В. Скуратівський*).

Б. І тільки на відбитках скла
Живе мороз в усій палітрі.
Пшениця пахне у макітрі,
Яка на крові проросла...
Пряде зима тяжкий букет,
Нема кінця у тої прядки,
Лунають голосно колядки
Попри невпинний гул ракет.
Такий то вік – німий поштар –
Либонь, не вміє почекати;
Десь матір вийде коло хати,
Прив'яже спокій за димар,
І зникне осад від сум'ять,
Хоч десь ідуть страшні колони,
Побожно дивляться ікони,
Тривожно свічі тріскотять...
Торкнуться звуки вищих сфер,
Щоб навіть грішний помолився.
Христос сьогодні народився!
А хтось на полі бою вмер...
І біль підступно заірже,
Та маєм грати в чорну карту:
За тих, хто в небі, має варту...
За тих, хто небо береже!!! (*І. Фотуйма*).

4. Випишіть слова, у яких є порушення фонетичного принципу правопису.

Зима, зими, кожух, корова, багато, випускний, хвастнути, сміється, сонячний, казка, каска, з клуні, шістнадцять, шістсот, хворостняк, принісши, кіно, туристський, слово, музика, легко, срібло, боротьба, зап'ястний, пестливий, магістр, щасливий, вискнути.

5. Поясніть застосування морфологічного принципу:

а) у *префіксах і прийменниках*: безпритульний, безкоштовний, зшити, зчорнити, з Києва, із шовку;

- б) у коренях: веселий, степи, студентський, широкий, голубка, тримати, просьба, виріши;
в) у суфіксах: вариво, ріднесенький.

6. Підкресліть ті з виділених орфограм, які відповідають традиційному принципу нашого правопису.

*Ї*сти, *ли*мон, *з*има, *щ*авель, *к*ишеня, світає, Голландія, спитати, *дз*віниця, *дж*аз, на_зло, дьогтю, *щ*иро, *ж*итній, *л*опух, *п*рекрасний, *Л*ев, козацький, *Ч*икаго, *п*іч, *Г*рімм, *в*решті_решт, *п*рибути, *на*весні, *під*живити.

7. Складіть речення з наведеними словами. За яким (-и) принципом (-ами) української орфографії вони розрізняються?

Чимало – чи мало, Земля – земля, Лис – лис, нащо – на що, теж – те ж, вперше – в перше, нащо – на що, якби – як би, якщо – як що, недоля – не доля.

8. Поясніть, за яким (-и) принципом (-ами) правопису написано виділені орфограми. Сформулюйте правила їх уживання.

*Ж*енитися, *к*ачан, козацький, *в*есна, *г*олубка, *г*оріння, *я*кір, *л*ев, в купі, *в*купі, *щ*едрість, *Ч*илі, *Д*ідро, не добрий, *не*добрий, коли_не_коли, пшеничний, чесний, *с*ила, *с*казати, *зі*лля, *с*ело, *р*оман, *Р*оман.

9. Знайдіть у текстах орфограми. Поясніть їх правопис за допомогою таблиці, виділивши такі колонки: 1) орфограма; 2) принцип (-и) правопису; 3) правило; 4) інші приклади до правила.

А. Був чудовий ранок. Свіжа рослинність блищала під блакитним небом проти сонця. Зеленою левадою побігла стежечка до ставка. Стежкою йшов Семен Караташ. Він тільки що підголивсь шматком старої коси, і підголена борода біліла проти запеченого лиця. Семен йшов купатись.

Подихав свіжий вітерець; по ставку плигали маленькі хвилі і сріблом блищали на сонці. Здавалось, що на дні ставка кипіло срібло, що гарячі бризки розтопленого срібла підскакували догори та продирали рівний поверх води. Ставок блищав, аж очі боліли глянути на нього. Ластівки вились над ставком і от-от не черкались крилом блискучої хвилі. Від берега, під вербами, вода була наче зеленаста. Маленькі хвилі рівно котилися, ласкаво мили берег. Хлюп-хлюп!.. хлюп-хлюп!.. (М. Коцюбинський).

Б. Сеньйорито акаціє, добрий вечір.
Я забув, що забув був вас,
Але осінь зійшла по плечі,
Осінь, ви і осінній час,
Коли стало любити важче,
І солодше любити знов...
Сеньйорито, колюче щастя,
Хто воно за таке любов?
Вже б, здавалося, відболіло,
Прогоріло у тім вогні,
Ступцювало і душу й тіло,
Вже б, здалося, нащо мені?
У годину суху та вологу
Відходились усі мости
І сказав я – вже слава богу,
І, нарешті, перехрестивсь –
Коли ж – здрастуйте, добрий вечір.
Ви з якої дороги, пожежо моя?..
Сеньйорито, вогонь по плечі –
Осінь, ви і осінній я... (*М. Вінграновський*).

В. Забутої молитви торжество...
Іди лісами, доріздвяна прозо...
Заносиш в хату дідуха з морозу,
Впускаєш в душу Бога і Різдво...
Ну скільки вже за часом навздогін?
У кого більше зловленого вітру?
Береш в коліна писану макітру,
І йде по колу древній макогін...
Двигтять макітри нещербата креш...
Ще дід навчив: то вліво, а то вправо -
Аж так, аби заплутався Диявол,
Що і для чого у макітрі треш...
Земної Діви неземне Дитя
Ось-ось і знов народиться в яскині
Колядка завтра і молитва нині.
Й на всі часи язичницька кутя...
Де ж три Царі? В різдвяній гіркоті

Лиш чорні зерна, в молоко розтерті,
Ти чуєш, Христе, затхлий подих смерті?
А нас, рішучих, бачиш при куті?
Звізда Твоя засвітить із пільми.
Помолимось. Чи зможем відмолити?
Ми будем жити, Христе, будем жити.
Бо хто заколядує, як не ми?... (Б. Томенчук).

Г. Одягла весна сорочку
Чисту, свіжу, запашну...
Її стала мила, мов дівчина
У весняному танку.
Та сплела вінок із квітів,
Нижних пролісків в гаю,
Надягла дзвінке намисто
З крапель першого дощу.
Веселкову крайку бузьки
Її принесли в рушнику
І зелені черевички
З бруньок верби на луку (О. Баб'як).

ФОНЕТИКА І ПРАВОПИС

1. Правила вживання апострофа.
2. Написання **ь** та сполучень *йо,ьо*.
3. Подвоєння букв на позначення подовження та збігу приголосних.
4. Правопис іншомовних слів.
5. Правила переносу слів.

Правила вживання апострофа

Апостроф – це графічний знак, який не позначає звука, тому є нелітерною орфограмою. Він ставиться тільки перед буквами **я, ю, є, ї**, що передають звуки [йа], [йу], [йе], [йї]. Вони вимовляються роздільно від попереднього твердого приголосного.

Апостроф в українських словах ставиться перед **я, ю, є, ї**:

1. Після літер, що позначають тверді губні приголосні [б], [п], [в], [м], [ф], якщо перед ними немає кореневого приголосного (крім **р**): *п'ять, солов'їний, сім'я, м'ята, зв'язок, розм'якшити, арф'яр, сурм'яний*.

2. Після префіксів, що закінчуються на твердий приголосний: *з'явитися, роз'ятрити, без'ядерний, під'їжджати, від'їзд*.

3. Після першої частини складних слів, яка закінчується на твердий приголосний: *дит'ясла*.

4. Після твердого [р] у кінці складу: *матір'ю, кар'єр, пір'їна*.

5. У слові **Лук'ян** та похідних від нього: *Лук'янівка, Лук'янчук, Лук'яновський* тощо.

Апостроф не ставиться перед **я, ю, є, ї**:

1. Після твердих губних приголосних [б], [п], [в], [м], [ф], якщо перед ними стоїть кореневий приголосний (крім [р]): *свято, Святослав, тьмяний, мавпячий, медвяний*.

2. Після м'якого [р], який розміщений на початку або в середині складу: *гарячий, порятунок, буряк, крякати*.

Написання *ь* та сполучень *йо, ьо*

Буква *ь* використовується для позначення м'якої вимови приголосних звуків. В українській мові м'якими можуть бути лише зубні ([д], [т], [з], [с], [ц], [л], [н], [дз]) та піднебінний [р], тому м'який знак уживається тільки після них.

М'який знак пишеться:

1. Після літер *д, т, з, с, ц, л, н*, які позначають м'які приголосні в кінці слова чи складу: *мідь, нежить, мазь, тедзь, просьба, місяць, кільце, скринька*.

2. Після букв на позначення м'яких приголосних перед *о* в середині складу: *льох, третьокурсник, чотирьох*.

3. Після *л*, що передає м'який звук, перед літерами, які позначають м'які приголосні: *пральня, сільський, ковальський*.

4. У суфіксах *-зьк-, -цьк-, -ськ-*: *французький, козацький, товариський*. Але: *баский, боязкий, різкий, в'язкий, дерзкий, ковзкий, плоский*, де буквосполучення *-зк-, -ск-* не є суфіксами.

5. У суфіксах із пестливим значенням *-оньк-, -еньк-, -есеньк-, -ісіньк-, -юсіньк-*: *дитинонька, величенький, малесенький, білісінький, малюсінький*.

6. У сполученнях *-льц-, -льч-, -ньц-, -ньч-, -сьц-,* утворених від *-льк-, -ньк-, -ськ-*: *ляльці, ляльчин* (бо *лялька*); *доньці, доньчин* (бо *донька*); *Онисьці* (бо *Ониська*).

7. У дієслівних формах дійсного та наказового способів: *робить, пишуть, знатимуть, стань, повісьте*; перед афіксом *-ся*: *дивляться, посунься*. Але: *розрісся*.

П р и м і т к а. В усному мовленні, у художній літературі часто вживаються скорочені форми інфінітива на *-ть*: *писать, читать, казать*.

М'який знак не пишеться:

1. Після *б, п, в, м, ф, г, з, к, х, ж, ч, ш, щ*: *дуб, степ, любов, сім, ніч, ручка, пишеш, дощ*.

2. Після *н* перед шиплячими та суфіксами *-ськ-, -ств-*: *панщина, кінчик, тонший, Уманщина, просвітянський, громадянство*. Але: *бриньчати* (бо *бренькіт*), *няньчити* (бо *нянька*) тощо.

3. Після букв *д, т* перед суфіксами *-ченк-, -чук-, -чишин-*: *безбатченко, Вадченко, Федчук, Федчишин*, але після *л* пишеться *ь*: *Микольченко, Микольчук, Микольчишин*.

4. Після **р** у кінці складу або слова: *вірте, кобзар, лікар, Харків, секретар*, але: *М. Горький*.

5. Після **ц** у кінці деяких вигуків: *бац, буц, гоц, клац*.

6. Після букв на позначення м'яких приголосних (крім **л**), якщо далі йдуть інші букви на позначення м'яких приголосних: *пісня, гордість, щастя*, але *різьбяр* (і *різьбар*), *тьмянний* та похідні від них.

7. Між літерами, які позначають подвоєні м'які приголосні: *віддячити, осінній, каміння, леться, життя*.

8. У буквосполученнях **-лч-**, **-лц-**, **-нч-**, **-нц-**, **-сц-**, утворених від **-лк-**, **-нк-**, **-ск-**: *галчєня* (бо *галка*), *балці* (бо *балка*), *циганчин*, *циганці* (бо *циганка*), *Парасці* (бо *Параска*).

Буквосполучення **йо** вживається на початку складу для позначення сполучення приголосного [й] з голосним [о]: *йод, район, знайомий, гайок, курйоз, мільйон*.

Сполука літер **ьо** передає звук [о] та позначає м'якість попереднього приголосного. Вона вживається в середині та в кінці складу: *мальовничий, кольоровий, льон, сьомий, льотчик*.

Подвоєння букв на позначення подовження та збігу приголосних

Подовження приголосних

1. Подовження приголосних [д'], [т'], [з'], [с'], [ц'], [л'], [н'], [ж'], [ч'], [ш'] між голосними передається на письмі:

а) в усіх відмінках іменників середнього роду II відміни, крім родового множини з нульовим закінченням: *багаття, багаттю, багаттям, у багатті*, але: *декілька багать*; таке ж подовження зберігається в похідних від них словах: *життя – життєвий*;

б) в усіх відмінках деяких іменників I відміни, крім родового множини із закінченням **-ей**: *стаття, статті, статтю, статтею*, але *статей*; *суддя, судді, суддю, суддею, суддів*; подовження є і в похідних: *суддя – суддівський*;

в) в орудному відмінку однини іменників III відміни, якщо в називному відмінку основа їх закінчується на один м'який або шиплячий приголосний: *миттю* (*мить*), *височінню* (*височінь*), *ніччю* (*ніч*).

П р и м і т к а. Подовження приголосних не відбувається, якщо:

а) у кінці основи є збіг приголосних: *радістю* (*радість*), *щирістю*

(щирість), нехвороцю (нехворощ); б) у називному відмінку однини іменник закінчується на губний звук або **р**: любов'ю (любов), матір'ю (матір).

г) у деяких прислівниках перед **я**, **ю**: зрання, спросоння, навмання, попідтинню, попідвіконню;

г) в особових формах дієслова *лити(ся)* і похідних від нього: *ллю*, *леш*, *лється*, *виллемо*, *переллються*.

П р и м і т к а. Немає подвоєння в іменниках *кутя*, *попадя*, *свиня* та в порядкових числівниках *третья*, *треті* тощо.

Збіг приголосних

1. Дві букви для передачі подвоєних приголосних пишемо за умови збігу однакових приголосних:

а) на межі префікса й кореня: *наддніпряньський*, *оббивати*, *віддалік*, *беззахисний*, *ззаду*; *інновація* (є *новація*), *ірегулярний* (є *регулярний*), але: *анотація*, *конотація*;

б) кінця першої та початку другої частини складноскорочених слів: *юнат* (*юний натураліст*), *військкомат* (*військовий комітет*);

в) кореня або основи на **-н** і суфіксів **-н-**, **-ник**, **-ниц(я)**: *туманний*, *ранній*, *щоденник*, *письменниця*;

г) основи дієслова минулого часу на **-с** і суфікса **-ся**: *пронісся*, *затрясся*, *розрісся*.

2. Подвоєння приголосних передається на письмі в наголошених суфіксах **-енн-**, **-анн-**, **-янн-** прикметників (подвоєння також зберігається в їх похідних):

а) зі значенням більшої міри якості: *височénний*, *здоровénний*, *старáнный* – *старáнність*, *старáнно*;

б) з вказівкою на можливість чи неможливість певної дії: *незлічénний*, *незрівнянний*, *непримирénний* – *непримирénність*, *непримирénно*;

в) старослов'янського походження: *огнénний*, *благословénний*, *блажénний*, *свящénний* – *свящénник*, *священно*; *спасенний* – *спасенно* тощо, а також у прикметнику *божéственний*.

П р и м і т к а. **Н** не подвоюється в пасивних дієприкметниках: *віхований*, *незлічений*, *обіцяний*, *зроблений* тощо; у прикметниках на **-ен-**, які співвідносні з певними дієприкметниками з іншим наголосом: *варéний* (дієприкметник *варéний*), *печéний* (дієприкметник *пéчений*); також у прикметниках *шалéний*, *жада́ний*, *довгождáний*, *навіжéний*,

скажéний, студéний, обітовáний, ёкстрений, кля́твений, каза́рменний, побу́квений, порефо́рменний.

Немає подвоєння і в таких словах: *отой, отут, отак, отам, отепер, отоді, оцей.*

Слід розрізняти прикметники з наголошеними суфіксами та з подовженими приголосними й дієприкметники: *незлічéнний* (який існує в дуже великій кількості) – *незлі́чений* (не порахований), *непримрéнний* – *непримі́рений*, *нездолáнний* – *нездóланий*. Написання та наголос зберігається в похідних, утворених від прикметників та дієприкметників: *нездолáнний* – *нездолáнність*, *нездолáнно*; *нездóланий* – *нездóланість*, *нездóлано*.

3. У деяких словах: *бовван, Ганна, ляний, овва, ссати* та в їх похідних: *бовваніти, виссати*.

Правопис іншомовних слів

1. **И** пишемо:

а) у загальних назвах після *д, т, з, с, ц, ж, ч, ш, р* перед буквами на позначення приголосних (правило "дев'ятки"): *дисципліна, тиран, візит, бравісимо, піанісимо, фортисимо, циліндр, шифр, фабрика, ритм*;

б) у географічних назвах із кінцевими *-ика, -ида*: *Балтика, Корсика, Мексика, Антарктида, Флорида*;

в) у географічних назвах після *ж, дж, ч, ш, щ, ц* перед буквами на позначення приголосних: *Алжир, Вірджинія, Чикаго, Вашингтон, Лейпциг, Сан-Франциско*;

г) у географічних назвах зі звукосполученням *-ри-* перед буквами на позначення приголосних (крім *й*): *Мадрид, Рим, Париж, Крит, Цюрих*, але *Ріо-де-Жанейро, Австрія, Трієст*.

П р и м і т к а. У компоненті *-стріт* пишемо *і*: *Волл-стріт, Бейкер-стріт*.

г) у словах тюркського походження та власних назвах, що відображає їхню вимову в мові-джерелі: *ир* (найменування пісень у тюркських народів), *ийбен* (збройні загони в давній Кореї) *Ич-оба* (група курганів біля Керчі) та *Кім Чен Ин, Кім Ир Сен*.

2. **І** пишемо:

а) на початку слова: *інститут, ієрогліф, імпульс, інерція, Ізабелла, Індія, Іспанія*;

б) після **б, п, в, м, ф, г, к, х, л, н** перед буквами на позначення приголосних: *бізнес, пігмей, мільярд, графік, гімн, кілограм, хірург, ліміт, нікотин*, але: *вимпел, спирт, гиря, кинджал, єпископ, християнство, Єгипет, Єрусалим, Китай, Пакистан* (відповідно до вимови);

в) після букв на позначення приголосних перед буквами на позначення голосних та **й**: *клієнт, аксіома*, але *диявол, диякон*;

г) у кінці слів перед **я**: *аудієнція, алергія, теорія*;

г) у кінці невідмінюваних слів – загальних назв – після букв на позначення приголосних: *мерсі, попури, таксі*;

д) в іменах та прізвищах між приголосними та в кінці слова: *Дідро, Дізель, Россіні*.

П р и м і т к а. Загальні назви, утворені від власних, пишемо відповідно до правил написання апелятивів: *дизель* (від *Рудольф Дізель*), *силует* (від *Етьєн де Сілуєтт*).

е) Префікс **архі-** має варіант **архи-** в назвах церковних звань, титулів і чинів: *архимандрит* і *архімандрит*, *архиєрей* і *архієрей*, *архистратиг* і *архістратиг* тощо.

3. **Ї** пишемо: після букв на позначення голосних: *альтруїзм, кофеїн, наївний*.

П р и м і т к а. Якщо перша частина складного слова або префікс закінчується на голосний, пишемо **і**: *неоімперіалізм, доісторичний*.

4. **Е** пишемо на початку, у середині та в кінці слів: *екземпляр, евфемізм, екзекуція, макраме, форте*.

5. **Є** пишемо:

а) на початку слів, коли іншомовне **е** вимовляється як [**йе**]: *єзуїт, єретик, Єрусалим*;

б) після апострофа, **е, і, й, ь**: *прем'єра, конвеєр, феєрверк, інгредієнт, фоє, ательє*;

в) у словах *траєкторія, проєкт*.

6. Звук [**й**] передаємо відповідно до вимови буквою **й**, а в складі звукосполучень [**йа**], [**йу**], [**йе**], [**йі**] буквами **я, ю, є, ї** (усунуто сполуки **йя, йє** – *секвойя, фойє, феєрверк*): *конвеєр, флаєр, параноя, секвоя, фоє, феєрверк, Феєрбах, Соєр, Хаям*.

7. **У** пишемо після **ж, ш, ф** у словах *журі, Жюль Верн, брошура, парашут, парфуми, парфумерія*.

8. У запозиченнях із давньогрецької мови, у яких традиційно **αι** передається як **ау**, допускається варіантне написання: **аудиторія** і **авдиторія**, **пауза** і **павза**, **лауреат** і **лавреат**.

9. Німецьку сполуку **ei** передаємо як **ай** (**яй**): **Вайнрайх**, **Кайзер**, **Кляйн**. У давніших запозиченнях зберігається **ей**: **крейда**, **Гейне**, **Лейпциг**.

9. У словах, узвичаєних у нашій мові з **φ**, можливе варіантне написання **φ** і **т**: **ефір** і **етер**, **міфологія** і **мітологія**, **кафедра** і **катедра**, **Афіни** і **Атени**, **Агафангел** і **Агатангел**, **Марфа** і **Марта**.

10. **Г** пишеться в низці загальних і власних назв іншомовного (**агітація**, **газета**, **генерал**, **авангард**, **гламур**, **горизонт**, **Євангеліє**, **Англія**, **Гаага**) та українського (**вогонь**, **жага**, **пагінець**) походження. Згідно з новим правописом, **г**, а не **х** вживаємо в слові **госпіс**.

Г вживається:

а) в давно запозичених та українізованих словах: **танок**, **агрус**, **танок**, **тедзь**, **тертелі**, **газда**, **гречний**;

б) в іншомовних антропонімах можливе паралельне написання: **Вергілій** і **Вергілій**, **Гарсія** і **Гарсія**, **Гете** і **Гете**.

П р и м і т к а. У деяких топонімах України: **Горонда**, **Угля** (назви сіл на Закарпатті) та в окремих прізвищах українців (**Галатан**, **Геник**, **Гула**) теж вживається літера **г**.

8. Апостроф пишеться перед **я**, **ю**, **є**, **ї**:

а) після **б**, **п**, **в**, **м**, **ф**, **г**, **к**, **х**, **ж**, **ч**, **ш** (якщо перед **б**, **п**, **в**, **м**, **ф** немає приголосних, що належать до кореня (крім **р**) і непом'якшені губні звуки вимовляються роздільно з наступними [**а**], [**у**]): **суб'єкт**, **п'єдестал**, **прем'єр**, **П'ємонт**, **миш'як**, **к'янті**, **Монтеск'є**, **Руж'є**, але **пюре**, **бюст**, **Мюллер**, **Гюго** та ін.;

б) після **р** у кінці складу: **кар'єра**, **єрдельтер'єр**, **ар'єргард**, але **рюкзак**;

в) після префіксів, які закінчуються буквами на позначення приголосних: **ад'ютант**, **ад'юнкт**, **ін'єкція**, **кон'юнктурник**;

г) після скороченої частки **д** та ірландської частки **о** у власних іменах: **д'Артаньян**, **О'Коннор**, але **О. Генрі** – псевдонім письменника.

8. **М'який знак** пишеться після літер **д**, **т**, **з**, **с**, **л**, **н**, які позначають м'які приголосні перед **я**, **ю**, **є**, що позначають два звуки, а також перед **ї**, **йо**: **Годьє**, **Лавуазьє**, **конферансьє**, **пасьянс**, **барельєф**, **брильянт**, **бутоньєрка**, **бульйон**, **Він'ї**.

9. Подвоєння немає:

а) традиційно в більшості загальних назв іншомовного походження: *агресія, алея, апарат, бароко, беладона, бравісимо, грип, група, інтермецо, каса, лібрето, піанісимо, фортисимо, шасі* тощо;

б) у власних назвах на місці *ск*, що передає в інших мовах звук [к]: *Дікенс, Джексон, Рудбек, Текерей, Бісмарк*; але подвоєння зберігається у власних назвах та їх похідних з початковим *Мас, Мс* і наступною основою на приголосний: *Маккензі, Маккартні, маккартизм*.

Подвоєння відбувається:

а) у власних назвах: *Будда, Дженні, Мюллер, Голландія, Еллада, Мекка* та їхніх похідних: *голландський, елін, меккський*; але в апелятивах, утворених від власних назв без додавання афіксів, подвоєння немає: *ват* (від *Ватт*), *гаус* (від *Гаусс*); за традицією немає подвоєння в деяких власних назвах: *Пенсільванія*.

б) за традиційним принципом в окремих загальних назвах: *аннали, ванна, мадонна, манна, нетто, панна, панно, білля* (законопроект), *булла, дурра* (рослина), *мірра* (ароматична смола), *брутто* та ін.;

в) при збігу однакових приголосних префікса й кореня, якщо існують відповідні непрефіксальні утворення: *імматеріальний* (матеріальний), *іррадіація* (радіація), *контррозвідка* (розвідка).

Правила переносу слів

Слова з одного рядка в інший в основному переносять за складами: *кіль//це, са//ди, мо//роз*. Тому переносити можна тільки такі слова, які мають два чи більше складів. Однак існує низка орфографічних і технічних обмежень:

1. Одна буква не залишається в попередньому рядку й не переноситься в наступний рядок, навіть якщо вона утворює склад: *ака//де//мія* (а не *а//ка//де//мі//я*), *оги//рок* (а не *о//ги//рок*). Отже, деякі двоскладові й трискладові слова не можна ділити для переносу: *о/лень, А/зі/я, мо/є*.

2. Не слід розривати буквосполучення *дж, дз*, які позначають один звук: *кукуру//дза* (а не *кукуруд//за*), *ту//дзик* (а не *гуд//зик*). Якщо ж ці літери разом не становлять одного звука, то їх при переносі потрібно відділяти одну від одної: *під//живляти, під//земний*.

3. Апостроф і м'який знак не відокремлюють від попередньої літери: *пів'ями* (а не *пів//ями*), *низько* (а не *низ//ько*).

4. Не розривають буквосполучення **ьо**, **йо**: *давньо//го* (а не *давнь//ого*), *буль//йон* (а не *бульй//он*).

5. Не відокремлюють **й** від попереднього голосного: *вій//ка* (а не *ві//йка*), *бай//ка* (а не *ба//йка*), *свій//ський* (а не *сві//йський*).

6. Перенос здійснюється на межі збігу двох однакових приголосних: *ден//ний*, *розріс//ся*. Однак допускається два варіанта перенесення подовжених приголосних, які виникли внаслідок асиміляції за м'якістю: *рі//лля* і *ріл//ля*, *жи//ття* і *жит//тя*.

7. Не відривають від префікса букву на позначення приголосного перед наступними кореневим приголосним: *під//писати* (а не *пі//дписати*), *роз//повідати* (а не *ро//зповідати*), *най//більший* (а не *на//йбільший*).

8. Від кореня не відокремлюють першу літеру на позначення приголосного і не залишають її з префіксом: *за//ступитися* (а не *зас//тупитися*), *при//слівник* (а не *прис//лівник*), *по//клонитися* (а не *пок//лонитися*).

5. Під час переносу складних слів не можна залишати в попередньому рядку літери другої основи, якщо вони не становлять складу: *далеко//східний* (а не *далекос//хідний*), *нижче//згаданий* (а не *нижчез//гаданий*), *лісо//степ* (а не *лісос//теп*).

6. Не слід розривати ініціальні аббревіатури, комбіновані аббревіатури, які поєднують ініціали й цифри, та умовні (графічні) скорочення: *НТШ* (а не *Н//ТШ* чи *НТ//Ш*), *Ту-134* (а не *Ту-//134*), *і т. ін.* (а не *і//т.ін* чи *і т.//ін*), *вид-во* (а не *вид-//во*).

7. Скорочення потрібно залишати з тими словами або числами, до яких вони відносяться: *Л. Костенко* (а не *Л.//Костенко*), *акад. Вернадський* (а не *акад.//Вернадський*), *1998 р.* (а не *1998//р.*), *170 га* (а не *170//га*), *70-й* (а не *70-//й*).

П р и м і т к а. Якщо імена, звання, посади та ін. подаються повністю, то прізвища можна переносити в наступний рядок: *Ліна//Костенко*, *академік//Вернадський*. Так само якщо назви одиниць виміру записані без скорочення, то їх перенос можливий: *170//гектарів*.

8. Не переносяться в наступний рядок дефіс та розділові знаки (окрім тире). Тому новий рядок не можна розпочинати дефісом, крапкою, комою, крапкою з комою, двокрапкою, знаком оклику, знаком питання, а також трикрапкою, перенесеною з наступного рядка.

Наприклад: *Тисячі шляхів відводять від мети, і тільки один-//єдиний веде до неї* (а не *Тисячі шляхів відводять від мети, і тільки один-/-єдиний веде до неї*) (*Мішель де Монтень*); *Молодість щаслива тим,//що в неї є майбутнє* (а не *Молодість щаслива тим//, що в неї є майбутнє*) (*М. Гоголь*); *Міра всіх речей –// людина...* (або: *Міра всіх речей// – людина...*) (*Протагор*). Не слід закінчувати попередній рядок відкритою дужкою або відкритими лапками: *Що більше в народі байдужих// "я"//, то трагічніша доля народу* (а не *Що більше в народі байдужих "//я", то трагічніша доля народу*) (*Л. Силенко*).

Запитання та завдання для самоконтролю

1. Сформулюйте основні правила вживання апострофа.
2. У яких випадках слід вживати **ь**?
3. За яких умов використовуються буквосполучення **йо** та **ьо**?
4. Охарактеризуйте *подвоєння букв* на позначення *подовження* і *збігу приголосних*.
5. У чому полягає специфіка правопису іншомовних слів?
6. Назвіть правила переносу слів.

Завдання для самостійної роботи

1. Перепишіть, вставляючи пропущені орфограми. Поясніть вживання літер **и-і** в словах іншомовного походження.

Мекс...ка, д...зель, Д...зель, бравіс...мо, піаніс...мо, акс...ома, в...мпел, сп...рт, дез...нформація, к...нджал, Ч...каго, Ваш...нгтон, Лейпц...г, фортис...мо, сувен...р, елікс...р, Алж...р, дж...гіт, д..ректор, з...гзаг, дж...нси, с...луєт, б...нт, Кр...т, Пар...ж, Аркт...ка, Атлант...да, арх...мандр...т, Йоркш...р, йоркш...рський, Бр...танія, Р...в'єра, Ш...офок, Фліт-стр...т, ...ч-оба, Кім ...р Сен, граф...к, Д...дро.

2. Використовуючи словник іншомовних слів, поясніть невідомі значення лексем. У першу колонку запишіть слова, у яких відбувається подвоєння приголосних, а в іншу ті, у яких такого подвоєння немає.

Барок...о, беладон...а, інтермец...о, коміс...ія, лібрет...о, ван...а, мадон...а, шас...і, піц...а, мул...а, мір...а (ароматична смола),

мір...а (одиниця виміру), дур...а (вид рослин), бул...а (документ, скріплений печаткою), бул...а (особова форма дієслова бути), біл...ь (законопроект), біл...ь (відчуття фізичного або душевного страждання), ім...іграція, ем...іграція, хоб...і, Гол...андія, ахіл...есова п'ята, Мек...а, бон...а (вихователька малих дітей), бон...а (грошова одиниця), віл...а, контр...еволюція, ір...еальний.

3. Перепишіть, вставивши літери *г* або *ґ*, обґрунтуйте правопис:

а) у загальних назвах: а...ресія, ...ніт (у лампі), ...азета, ...енетика, лін...вістика, ...ирли...а, ...рати (дієслово), ...рати (іменник), ...умус, ма...азин, а...рус, ...лей, ...ринджоли, ...андж, ...атунок, мі...рація, ...рандіозний, ...о...ель-мо...ель, ...азда, ..умка, ...рунт, ...уля;

б) у власних назвах: ...аага, ...ор...ани, ...егель, ...ердан, Ан...лія, Вер...ілій, ...уллівер, ...омер, ...ала...ан, Лома...а, ...удзь, ...данськ, ...ренландія, ...ібралтар, ...арібальді, ...ете.

Аудиторні завдання

1. Зробіть фонетичний запис виділених слів, обґрунтуйте їх вимову та написання.

Та на тебе, чужу і кохану, я б і славу *свою проміняв* (В. Сосюра). Ясно, виразно, мов перед очима, встала в його *пам'яті* одна подія, що розбуркала в десятилітньому хлопцеві мозок, вкинула в серце зерно нових, не діточих бажань (М. Коцюбинський). Не додавай знесиленим журби, не добивай *зневір'ям* підупалих, а розбуди на діло боротьби, знайди розвагу в світлих ідеалах (П. Грабовський). Шалій, шалій від розпачу *сп'янілий!* (Є. Плужник). Сім раз відмір, а вже тоді відріж. Але не *мірай*, а відріж одразу падлюці, блюдолизу, віршомазу... (П. Скунець). Пройшла не в лінощах, а в поті *гаряча* молодість моя (М. Нагнибіда). Хай буде так, як я собі велю. Свій будень серця будемо творити. Я Вас *люблю*, о як я Вас люблю! Але про це не треба говорити (Л. Костенко). Не міг заспокоїтись, мене тягло знов у Криву долину, здавалось, що я там забув щось дуже важливе, щось таке, чого раніше й не усвідомлював, але воно було, сиділо в мені змалечку і *роз'їдало* душу (В. Винничук). На тлі *святинь* ми всі малі (О. Слоновьська).

2. У першу колонку запишіть слова, у яких є апостроф, а в другу ті, що вживаються без апострофа. Поясніть їх правопис.

Сузір'я, р'ясно, матір'ю, голуб'я, п'ють, В'ячеслав, Св'ятослав, Лук'яненко, під'їхати, з'юрмитися, рутв'яний, дит'ясла, пів'ящика, пів'огірка, пів'карбованця, пів'місяця, зв'язати, пів'Європи, під'йомник, торф'яний, верб'я, арф'яний, бур'як, мавп'ячий, Солов'йов, Мар'яна, без'ідейний, над'яр'я, різьб'яр, розв'язано, п'ятсот, посер'йознішав, вар'яг, тьм'яний, при'їзд, харків'янин, перед'ювілейний.

3. Випишіть виділені слова, вставляючи, де треба, апостроф або м'який знак. Обґрунтуйте правопис.

Забули *пісню*. Все в *порядку*. Про хату дбали та про *грядку*. І душі нам відформував змієподібний ріг достатку (*Д. Павличко*). Нема на світі ще такої міри, щоб зміряти могла криницю віри, і *вірнос/ті* – джерельної *св'ятині*, і горя у *малесен/кій* сльозині... Я стверджую тобою і собою: любов лиш можна зміряти *любов'ю* (*О. Богачук*). Гучне *ім'я* потребує *умін'ня* тихо його носити (*Л. Сухоруков*). Сотні *солов'їв* щебетали на кущах молодого поросту (*П. Мирний*). А я взяла і вигадала *св'ято* – тебе, моя поезіє, тебе! (*Г. Світлична*). І лютували зайди й недоріки, що наш народ зробився *без'язиким* (*О. Ковальчук*). Нас дурманом *об'поїли*, в наші вуха *цв'яшки* вбили і такими жить пустили (*Олександр Олесь*). Колядниця *різдв'яная*, кутя була *медв'яная* (*В. Гринько*). А неволя всім гірка: не то пташки, милі діти, – шкода навіть *черв'яка!* (*П. Грабовський*). *Чорноліс/ся п'янку духм'янить* доріжкою суницею (*М. Стельмах*). Застоялись у високім *бур'яні* густі пахощі *прив'яленого* сонцем полину (*О. Гончар*). Для гуцулка *Лук'яна* візьмем волика у пана (*Л. Забашта*). Зорі сплять на холодних, морозами *зв'ялених* травах. Я *уп'юся* калиновим *ц'вітом* на горбах половецьких, крутих (*Л. Первомайський*).

Б. А смак дитинства, мій смак дитинства таки гірчить:

Зажм'ур'ю очі, закрию вуха й на мить
Побачу хату, де ми *мален/кі*, як *цвірін/кі*,
Кут'я, як сонце, узвар парує і пироги.

Моліт/ся, — каже *бабус'я* строго, — до образів.

І ми, *дрібнен/кі*, молитву молим пару разів,
Щоб не сказали, що нестаранно, що аби як...

Святу водицю *п/ємó* по черзі й сідаєм *вр/яд*.

Свіча *рiздв/яна* поволі плаче, згадали тих,
Котрі вечері не дочекали... і до *св/ятих*
Помандрували в світи незнані, де благодать...
Чому ж так дрібно повіки в діда тремтять-дрижать?

Роки, як птиці, *крил/ми* махнули — і зникло все.
Чекаю *св/ята* і мимоволі сльоза тече,
Не повернути ні на годинку назад рокі
Немає баби, немає діда — пішли в світи...

Лиш спомин білий, як поле взимку, все затягло,
Іду на *цвинтар/* — хурделить снігом і, як на зло,
Січе у очі, у серце, душу, хоч *с/тій* і *плач/*...
Межу між нами переділило *жит/тя*-орач... (О. Кузів).

4. Утворіть, якщо це можливо, від поданих слів прикметники та іменники із суфіксами *-ськ-*, *-ств-*, обґрунтуйте правопис похідних.

Умань, Урал, коваль, пан, Україна.

5. Поставте іменники в давальному відмінку однини, поясніть їх написання.

Пилка, циганка, вишенька, тітонька, дитинка, жменька, білка, хвилинка, ненька, веселка, Параска, Ониська, Оксанка, калинка, праска, бурулька, синька.

6. Утворіть від наведених слів прикметники із суфіксом *-ин-*. Обґрунтуйте написання похідних.

Донька, циганка, вихователька, Наталка, Рудько, Рудко, Людмилка, зозулька, галка, тітка, Галинка.

7. Перепишіть, вставляючи, де треба, м'який знак, поясніть його вживання чи невживання.

І. І знову теплі пал...ці сонця хвилюють... радісний бузок (В. Гнатюк). Ми мостимо дороги людям грядущих золотих сторіч...! (Д. Павличко). Вклонімося жінці, її материн...с...кій величності, її беззахиснос...ті і силі, яку не здолати (Л. Забаишта). Запарувала рілля, т...мяно заблищали на сон...ці одвернуті лемешами скиби землі

(Григорій Тютюнник). А з берега, немов вінок купал...с...кий, пливе водою піс...ня (М. Рильський). Заболю, затужу, заридаю... в собі, закурличу, а про очі люд...с...кі засміюс..., надломивши печал... (Б. Олійник). Мій народ головою підніс...ся вище тисячі стратосфер (П. Тичина). Дозиметром не виміряєш дози тотал...ного спустошен...ня душі (Л. Костенко). Простен...кі сіл...с...кі байки, як дрібні тонкі корін...чики, вкорінюют... у нашій душі любов до рідного слова (І. Франко). В просторій кімнаті з чотир...ма вікнами стояв посередині стіл, застелений червоним сукном (М. Коцюбинський).

II. Гордіс...т... – велика рушійна сила, рідна сестра високого почут...тя відповідал...нос...ті (М. Рильський). Лиш боротис... – значит... жит... (І. Франко). І молоде татар...с...ке зіл...ля молоч...ним цвітом проц...віло (Д. Загул). І вам згадаєт...ся садок, високий ганок, летючі зорі, тиха літ...ня ніч..., розмови наші, співи й на останок уривчаста, палка, завзята річ... (Леся Українка). За похилими тинами доцвітали червоні, рожеві, білясті, чорні ружі, осипали з своїх дзвіноч...ків цвіт (І. Цюпа). Він вийшов з дому, супроводжений спокійною, ласкавою, ніжною материн...с...кою усмішкою (В. Собко). А з поля йшла струнка і тонковида, ще не свідомо чарівничих зваб богиня квітів, юная Хлорида, у жовтому віноч...ку із кул...баб (Л. Костенко). Мчит... кріз... теплі ночі і світанки на кур...єр...с...кій швидкості життя (Д. Луценко). У сум...ці солдата лежить... маршал...с...кий жезл (Наполеон). У дитини заболит... пал...чик, а в мами – серце (Народна творчість).

8. Запишіть слова в три колонки: 1) які вживаються з одним м'яким знаком; 2) які мають дві букви **ь**; 3) які пишуться без м'якого знака. Обґрунтуйте орфографію.

Хатин...ці, насін...ня, т...мяно, піз...не, буц..., Рад...ченко, Рал...чук, перевір...те, урал...с...кий, уман...с...кий, піч..., наріч..., руч...ка, ріж...те, пасут...ся, знають..., гіл...ці, краплин...ці, Лізон...ці, калинон...ці, Малан...чин, нян...чин, козац...кий, париз...кий, ковз...кий, дерз...кий, хатинон...ка, пал...ці, син...оокий, кіл...це, прос...ба, В. Вернад...с...кий, В. Сухомлин...с...кий, М. Коцюбин...с...кий, Б. Грабов...с...кий, О. Суходол...с...кий, гір...кий, гір...ко, тр...ома, Гдан...с...к, Брат...с...к, Тобол...с...к.

9. Перепишіть слова. Вставте, де потрібно, орфограми *йо,ьо*. Обґрунтуйте написання.

Кур...оз, дружн...го, заво...ваного, с...мий, втр...х, поет Гі...м Аполлінер, в...кати, міль...н, ц...го, сер...зний, с...годні.

10. Запишіть, знімаючи риску. Обґрунтуйте вживання апострофа та знака м'якшення в іншомовних словах.

Б/юджет, М/юллер, Руж/є, Ак/яб, П/яченца, кордил/єри, диз/юнкція, дез/інформація, кар/єра, кур/йоз, к/ювет, сен/йор, Рен/є, рюкзак, ін/єкція, Х/юстон, ф/юзеляж, Г/юго, ал/батрос, він/єтка, к/юре, кон/юнктивіт, інтерв/ю, М/юнхен, б/язь, деб/ют, інтер/єр, Жанна д/Арк, Шон О/Кейсі, О/Генрі.

11. Перепишіть слова, обґрунтуйте правопис виділених орфограм. Які з них мають варіанти написання?

Кофеїн, *ав*дієнція, Єрусалим, Аг*ат*ангел, госпіс, А*ф*іни, анти*ін*фляційний, фоє, най*в*ний, проєкт, ан*ат*ема, екземпляр, феєрверк, Георг, Гуллівер, траєкторія, журі, Жюль Верн, брошура, парашут, парфуми, парфумерія, Соєр, Савоя, *фауна*.

12. Запишіть слова, розкриваючи дужки, у три колонки: 1) ті, у яких відбувається подовження приголосних; 2) ті, у яких простежується збіг приголосних; 3) ті, у яких немає подовження й збігу приголосних.

Су(д)ею, попа(д)я, бага(т)ю, ста(т)ею, ста(т)ей, і(р)егулярний, ю(н)ат, ра(н)ій, розрі(с)я, бо(в)ан, о(т)ут, ро(з)ява, о(т)оді, місь(к)ом, Га(н)а, непримире(н)ість, нехворо(щ)ю, тума(н)ий, ні(ч)ю, осі(н)ій, (л)єш, ви(л)ю, молодіс(т)ю, і(н)овація, казарме(н)ий, побукве(н)ий, пореформе(н)ий, обітова(н)ий, височе(н)ий, букве(н)ий, о(в)а, (с)ати, довгожда(н)ий, печé(н)ий шале(н)ий, жада(н)ий, незліче(н)ий (прикметник), незліче(н)ий (дієприкметник), непримире(н)ий (прикметник), непримире(н)ий (дієприкметник) – непримире(н)о, непримире(н)ість.

13. Запишіть правильно виділені слова, обґрунтуйте орфограми.

А. Забираючи у нас багато, дуже багато, війна натомість надає неабиякої *цін(н)ості* всьому настільки малому і настільки простому, що це вже неможливо у нас відібрати, поки ми живі. Вона надає

глибокого сенсу й особливого смаку всьому *буден(н)ому* та природному, чого ми майже не помічали в мирний час.

Великий дар війни – раптом пізнати у всій *неймовірн(н)ій глибин(н)і* та *божествен(н)ій* простоті *щаст(т)я* свого власного *дихан(н)я*, вдих-видих, *божествен(н)ий* смак ковтка все одно якої води або ж шматка все одно якого хліба.

Яка глибока тиша стоїть між обстрілами! У *промен(н)ях* сліпучого *веснян(н)ого* сонця ти раптом помічаєш, що на краях твоїх окопів усе ще ростуть польові квіти. До них прилітають метелики і бджоли. Чи знають вони взагалі, що довкола війна? І хіба ти бачив у своєму *жит(т)і* щось красивіше і досконаліше за ці *божествен(н)і* квіти посеред понівеченого ґрунту? Усі вони разом із тобою. Ніхто нікого ніколи не зрадить. Так у тобі прокидається сила рідної і дорогої землі.

Бог простий. Немає нічого простішого за *божествен(н)у* єдність. Опинившись у її простоті, ти перебуваєш в обіймах Бога. Ти читаєш Його знаки всюди і в усьому знаходиш прикмети й обереги для своєї *невразливост(т)і* й сили. Слухай Бога. Він *нескінчен(н)о* тихий. Він нескінченно поруч із тими, хто раптом втратив усе зайве, складне, нікому насправді не потрібне. Дивись у небезпеку Його очима. Дивись і не бійся. А ще люби простоту. На світі немає дару *цін(н)ішого* за любов до простоти.

Якби я щось назвав *просвітлен(н)ям*, то лише любов до простоти... (*Igor Nemo*ff).

Б. Хто ти є, жінко? Богиня богинь?
Українська *стражден(н)а мадон(н)а*?
Настоянка віри усіх поколін(н)ь,
Така *безборон(н)о-ікон(н)а*...
Барвін(н)ок у косах і квітень в очах,
Калини криваве намисто.
Чотири кути на тендітних *плеч(ч)ах*...
Неспокою вічного *пристан(н)ь*...
На ніжних руках і війна, і *дит(т)я*,
І пікселя обрис-квадратик.
Ти міцно тримаєш за руку *жит(т)я*
Й молитвою вчиш не вмирати... (*Р. Стефурак*).

14. Прочитайте наведений фрагмент тексту. Випишіть іншомовні слова та слова з подвоєними приголосними, поясніть їх написання.

У нього палка потреба,
у нього жадання слізне:
окраєць нічного неба
піймати у фокус лінзи...
Бо він живе на горищі,
а там сутерени вищі:
у сутінках – мерехтіння
і сонце межує з тінню.
Він дивиться тільки вгору,
і небо лоскочуть вії,
коли в полудневу пору
від кухні смаженим віє.
Над містом літають птахи,
а поруч із ними "ахи",
коли роззявлять на площі
голодні роти бідолахи.
Земля собі пілігримить,
кружляє собі й кружляє,
а хтось нові пелерини
на осінь собі замовляє –
а він живе на горищі
(там зимно, там вітер свище),
але насправді з горища
небесна ковбана ближча.
У нього маєтків немає –
згори в декольте заглядає,
а в місті вічність минає
не так, як він загадає.

(Балконне крило ажурне
й сентиментальне, мов танго,
обжив бароковий янгол –
створіння пухке й безжурне)...(Ю. Андрухович).

15. Виберіть слова, які не можна переносити з рядка в рядок. Обґрунтуйте. У яких випадках складоподіл не збігається з переносом слів?

Умирають майстри, залишаючи спогад, як рану.
В барельєфах печалі уже їм спинилася мить.
А підмайстри іще не зробились майстрами.
А робота не жде. Її треба робить.

І приходять якісь безпардонні прогнози.
Потираючи руки, беруться за все.
Поки геній стоїть, витираючи сльози,
метушлива бездарність отари своєї пасе.

Дуже дивний пейзаж: косяками ідуть таланти.
Сьоме небо своє пригинає собі суєта.
При майстрах якомсь легше. Вони – як Атланти.
Держать небо на плечах. Тому і є висота (Л. Костенко).

16. Запишіть слова, які можна переносити з рядка в рядок. Позначте рисками місця переносу. Поясніть застосування фонетичного та морфологічного принципів правопису в процесі переносу частин виділених слів.

З р а з о к: На//го//да.

А. *Ходжу, задзвонити*, олень, око, Марія, змійка, *підживляти*, *надзвичайний*, олівець, Азія, академія, *восьмигранний*, ЛАЗ-105, НТШ, *єднання*, надія, Т.Шевченко, Тарас Шевченко, В. В. Тарнавський, Валентин Володимирович Тарнавський, 1917р., 4-го, вид-во, і т. ін., червоно-фіолетовий, 70 см, 80 метрів, доц. Нестерук, доцент Нестерук, старослов'янська, приступ, *розміняти*, лійка, *рознісся*, *багаття*, *район*, *медальйон*, *раннього*, дит'ясла, сузір'я, сузір'ям, блок-система.

Б. Б. А була б у мене сестра –
Я б їй *розказала*, і мені би *полегшало*.
А був би у мене муж –
Впала б йому на груди *заривавши*, і він би втішив.
Але сестру мою вбито ще в маминій утробі,
А муж і не *зачався*, бо вбито його діда
Молоденьким, чи то на полі бою,
А чи пострілом в потилицю у *чекістському* підвалі.

Тільки я дісталась на Берег **Життя**.
Товчусь тепер тут, **похитуючись** од вітру,
Ловлюся руками за випадкові плечі,
Зазираю в **обличчя**: сестра? муж?..
Не сестра, і не муж, не той і не та –
Той і та чекають на тому березі,
Як **сільські** родичі з тридцять третього,
Що стяглися з **останнього**, цілим родом,
Аби вирядити одного до міста по хліб.
І тепер чекають, аж принесу їм міх жита,
І **Всесвіт** повниться їхнім **чеканням**.
А мій мішок все ніяк не **наповниться** –
І нема кому розказати, який він тяжкий,
Коли
Порожній (О. Забужко).

17. Перепишіть речення, виправляючи, де потрібно, місця можливого переносу. Обґрунтуйте.

Нас відвідують ангели//, але ми дізнаємося про це лише тоді,// коли вони нас покидають (Д. Еліот). Мовчання// – англійський спосіб вести бесіду (Г. Гейне). Жінка, яка достеменно впевнена у своїй красі, зуміє врешті-//решт переконати в цьому кого-завгодно (С. Лорен). Хороший спосіб зіпсувати з людиною стосунки – сказати:// "Ні, ви неправильно розповідаєте цей анекдот". А потім розповісти його по//своєму (М. Твен). Моя епітафія: "//Лінь забрала його в нас раніше, ніж смерть://" (Антуан де Рівароль). Архітектура –// теж літопис часу:// вона говорить тоді, коли вже мовчать і пісні, і перекази (М. Гоголь). Майбутнє літератури – в афоризмі:// Його неможливо екранізувати (Г. Лауб). Той багатий, хто отримує більше, ніж витрачає//; той бідний, чії видатки перебільшують прибутки (Жан де Лабрюєр). Дві трагедії є у житті//. Одна – не сповнити бажання свого серця. Друга// – сповнити його (Б. Шоу). Бажання надає кольорів;// володіння знебарвлює (М. Пруст). Життя – сон?// Хіба безсоння – не частіше//? (Г. Ландау). Долі не обирають...// Її приймають – яка вона вже є (В. Стус). Геніїв без домішку безумства не буває//... (Аристотель).

ПРАВОПИС БУКВ НА ПОЗНАЧЕННЯ ГОЛОСНИХ ТА ПРИГОЛОСНИХ ЗВУКІВ

1. Написання ненаголошених і сумнівних голосних.
2. Основні випадки чергування голосних.
3. Чергування приголосних.
4. Зміни приголосних при словотворенні та словозміні, позначення їх на письмі.
5. Правопис букв на позначення дзвінких і глухих приголосних.
6. Написання голосних та приголосних у кінці префіксів.

Написання ненаголошених і сумнівних голосних

1. Написання ненаголошених [e], [u] та [o] перевіряємо наголосом: *зачесáти – чéше, злегéнька – лéгше, примирíти – мíрний, голубка – гóлуб.*

Однак це правило не застосовується до дієслів, у коренях яких відбувається чергування *e//u*. Так, літера *u* замість *e* пишеться в префіксальних дієсловах після букв на позначення приголосних перед *p, л* і наголошеним суфіксом *-á- (-я-)*: *беру – забирáти, видерти – видирáти, стелити – застилáти, клену – проклинáти*. У деяких іменників, утворених від цих коренів, з'являється *i*: *видерти – видирáти, але дiрка, дiра; підперти – підпирáти, але підпiрка, бо підпора; терти – затирáти, але затiрка, бо затерта (i чергується з o, e)*.

Правопис ненаголошених [e], [u], [o] не завжди можна перевірити за допомогою наголосу, тому існує низка правил:

Пишеться e:

а) у сполученнях *-ере-, -еле-*: *береза, черевик, пелена*. Однак на межі кореня й суфікса може вживатися *-ери-, -ели-*: *великий, перина*;

б) коли *e* при зміні слова випадає: *шевця (швець), праведний (правда)*. Але слід пам'ятати, що в кількох дієслівних коренях випадає ненаголошений [u]: *згинати – зігну, напинати – напну, вмикати – увімкну, проривати – прорву, відтинати – відітну, починати – почну, розминати – розімну, засинати – засну*;

в) якщо чергується з *i*: *летіти – літати, променя – промінь, каменя – камінь*. Однак це правило не застосовується до слів *дитина –*

діти, сидіти – сідати, звисати – звіситися, злипатися – зліпитися, у яких відбувається чергування **і-и**;

г) в суфіксі **-ен-** дієприкметників (*зроблений*), іменників с.р. IV відміни (*кошеня*) та іменників (на зразок *імена, письмена*);

г) в зменшувально-пестливих суфіксах **-ечк-, -ечок-**: *горлечко* (від *горло*), *кружечок* (від *круг*);

д) в суфіксах **-езн-, -елезн-, -ець, -ер, -ень, -тель**: *кремезний, довжелезний, хлопець, комбайнер, перстень, любитель*;

е) в суфіксі **-енн-** віддієслівних іменників с.р.: *творення, ліплення*.

Написання **е** в низці слів потрібно запам'ятати: *апельсин, герой, кочерга, левада, медаль, неділя, пенал, печера, сметана, чемпіон, леміш* та ін.

Пишеться и

а) у відкритих складах **-ри-, -ли-** у словах *бриніти, бриньчати* (але: *бренькати*), *гриміти, дрижати, кривавий, криниця, кришити, стриміти, тривати, тривожитися, глитати, триножити*;

б) в суфіксах **-ик, -иц(я), -иц(е), -иськ-**: *генетик, палиця, видовище, хлопчисько*;

в) в суфіксі **-ив(о)** у віддієслівних збірних іменниках зі значенням матеріалу або продукту праці: *печиво, морозиво, плетиво, вариво, куриво, добриво, місиво*, а також *мариво* (з іншим значенням). Слід запам'ятати написання таких слів: *майво* (рідше *маєво*), *зарєво, сяйво* (рідше *сяєво*).

г) в суфіксі **-ин-**: в іменниках жіночого роду (*козаччина*), чоловічого роду (*киянин*), у присвійних прикметниках (*Галин*);

г) в суфіксах **-ичок, -ичк-** іменників, утворених від іменників із суфіксами **-ик-, -иц-**: *кошичок* (від *кошик*), *вуличка* (від *вулиця*);

д) у словах на **-ий**: *чий, пий, ший*;

е) на початку окремих вигуків (*ич!*), часток (*ич яка розумна*), дієслова *икати* (вимовляти **и** замість **і**) та похідного *икання*.

П р и м і т к а. Слід зауважити, що на початку слова зазвичай пишемо **і** згідно з вимовою: *індик, іноді, істина, існувати, Іван, ікати* (вимовляти **і** замість **и**).

Окремі слова мають варіанти написання: *ірій* та *ирій, ірод* та *ирод* (погана, жорстока людина).

Є слова, у яких написання **и** не можна перевірити ні за допомогою наголосу, ні правилом. Тому їх правопис треба запам'ятати: *абрикоса, кишеня, минулий, пиріг, цибуля, щиголь, кислий* та ін.

Пишеться о

а) в буквосполученнях **-оро-, -оло-**: *корова, колосся*;

б) у словах *акомпанемент, діорама, жонатий, кропива, крохмаль, мокасини, акордеон, борсук, бобіна, шоколад, оранжерея, оренда, отаман, конфорка, комиш, поролон, патологія, корявий, лопата, монастир, погано, товар, пором (човен), кордебалет, коровай, саркофаг, саксофон, слов'яни, гончар, богатир* (силач; але *багатир* – багач), *боклага* (і *баклага*).

2. Написання **а** перед складом з **а (я)** в деяких словах потрібно запам'ятати: *багато, гарячий, гаразд, кажан, калач, качан, хазяїн, баркарола, кашалот, транспарант* і похідних від них.

3. **У** пишемо в таких словах: *яблуко, будяк, парубок, пурхати, ворушити, мармур, фунікулер*.

Основні випадки чергування голосних

В українській мові є низка чергувань голосних, які позначаються на письмі:

[**і**] – [**о**], [**е**] *сіть – солі, корінь – кореня* (**і** в закритому складі, **о, е** – у відкритому)

[**о**] – [**ø**] *вікон – вікно*

[**е**] – [**ø**] *весен – весна*

[**е**] – [**о**] *четверо – чотири*

[**а**] – [**о**] *допомагати – допомога*

[**е**] – [**и**] *застелю – застилати*

[**и**] – [**і**] *гриміти – грім*

[**и**] – [**о**] *кривавий – кров*

Чергування приголосних

При змінюванні або творенні слів можливі такі чергування приголосних:

[**г**] – [**ж**] – [**з**] *крига – крижаний – на кризі*

[**к**] – [**ч**] – [**ц**] *рука – рученька – руці*

[**х**] – [**ш**] – [**с**] *лантух – лантушок – у лантусі*

[*д*] – [*дж*] *лагодити* – *лагоджу*
 [*с*] – [*ш*] *просити* – *прошу*
 [*т*] – [*ч*] *хотіти* – *хочу*
 [*з*] – [*ж*] *в'язати* – *в'яжу*
 [*ст*] – [*шч*] *ростити* – *виросувати*
 [*б*], [*п*], [*м*], [*в*], [*ф*] – [*бл*], [*пл*], [*мл*], [*вл*], [*фл*]: *робити* – *рооблю*, *закріпити* – *закріплю*, *зломити* – *зломлю*, *промовити* – *промовлю*, *графити* – *графлю*.

Зміни приголосних при словотворенні та словозміні, позначення їх на письмі

1. У процесі творення нових слів за допомогою суфіксів *-ськ(ий)*, *-ств(о)* приголосні на стику твірної основи й суфікса можуть зазнавати таких змін:

а) *г, ж, з* + *-ськ(ий)*, *-ств(о)* → *-зьк(ий)*, *-зтв(о)*: *Кривий Ріг* – *криворізький*, *Париж* – *паризький*, *Кавказ* – *кавказький*, *убогий* – *убозтво*;

б) *к, ч, ц* + *-ськ(ий)*, *-ств(о)* → *-цьк(ий)*, *-цтв(о)*: *Кременчук* – *кременчуцький*, *викладач* – *викладацький*, *молодець* – *молодецький*, *молодецтво*;

в) *х, ш, с* + *-ськ(ий)*, *-ств(о)* → *-ськ(ий)*, *-ств(о)*: *чех* – *чеський*, *Черкаси* – *черкаський*, *товариш* – *товариський*, *товариство*.

Таких змін не зазнають окремі прикметники на *-ськ(ий)*, утворені від слів іншомовного походження: *тюрк* – *тюркський*, *баск* – *баскський*, *казах* – *казахський*, *ацтек* – *ацтекський*, *Мекка* – *меккський*, *Ірак* – *іракський*, *падишах* – *падишахський*, *Цюрих* – *цюрихський*, *Нью-Йорк* – *нью-йоркський*, *Ла-Манш* – *ла-маншський*, *герцог* – *герцогський*.

Якщо в кінці твірної основи після приголосного є суфікс *-к-*, то при творенні прикметника на *-ськ(ий)* він випадає: *П'ятихатки* – *п'ятихатський*, *Чукотка* – *чукотський*, *Димерка* – *димерський*.

Якщо твірна основа кінчається на *д* або *т*, то на письмі зміни на стику морфем не позначаються: *люд* – *людський*, *людство*; *студент* – *студентський*, *студентство*. Виняток становлять слова *міський* (від *місто*) і *хвацький* (*хват* + *-ськ-*).

2. У процесі утворення нових слів зазнають змін і сполучення приголосних *-цьк-*, *-ськ-*, *-зьк-*, *-ск-*, *-шк-*:

а) **-цьк-** + **-ин(а)** → **ч**: *донецький* – *Донеччина*, але *галицький* – *Галичина*;

б) **-ськ-, -ск-** + **-ин(а)** → **щ**: *гуцульський* – *Гуцульщина*, *віск* – *вощина*;

в) **-ск-, -шк-** + **-енк (о), -ук** → **щ**: *Тодоська* – *Тодощенко*, *Тодошук*; *Терешко* – *Терещенко*, *Терешук*;

г) **-зьк-** + **-енк (о), -ук** → **жч**: *Кузько* – *Кужченко*, *Кужчук*.

3. Під час творення прикметників із буквосполученням **-чн-** (**-шн-**) відбуваються такі зміни:

-к-, -ц(ь) + -н- → **-чн-**: *місяць* – *місячний*, *рік* – *річний*, але *рушник*, *рушниця*, *дворушник*, *мірошник*, *соняшник*, *торішний*, *всеношна*, *сердешний* (бідолашний).

4. Вищий ступінь порівняння прикметників утворюється додаванням суфікса **-іш-** або **-ш-** до основи звичайної форми прикметника: *біліший*, *більший*.

Приголосні основи [з], [ж], [з] у поєднанні з суфіксом **-ш-** змінюються на [жч]: *дорогий* – *дорожчий*, а приголосний [с] у сполученні із суфіксом – на [шч] (орфографічно **-щ-**):

а) **з, ж, з + -ш(ий)** → **жч**: *дорогий* – *дорожчий* – *дорожче*; *важкий* – *важчий* – *важче*; *вужкий* – *вужчий* – *вужче*;

б) **с + -ш(ий)** → **щ**: *високий* – *вищий* – *вище*.

П р и м і т к а. Суфікси **-к-, -ок-, -ек-** випадають: *тонкий* – *тонший*, *важкий* – *важчий*, *глибокий* – *глибший*, *далекий* – *дальший*.

У похідних від прикметників вищого ступеня порівняння дієсловах та іменниках чергування приголосних зберігається: *дорожчати*, *дорожче* (від *дорожчий*), *вище* (від *вищий*).

Окремі прикметники утворюють вищий ступінь порівняння з іншим коренем: *малий* — *менший*, *хороший* — *кращий*, *поганий* — *гірший*.

П р и м і т к а. Найвищий ступінь порівняння прикметників утворюється додаванням до форм вищого ступеня префікса **най-**: *найкращий*, *найвеселіший*.

Для посилення найвищого ступеня іноді додаються частки **що-** та **як-**, які в прикметниках виступають префіксом і пишуться з ними разом: *щонайкращий*, *якнайкращий*.

Складена форма вищого ступеня утворюється за допомогою слів *більш* або *менш*, які пишуться з прикметником окремо: *більш серйозний*, *менш надійний*.

5. Свистячі перед шиплячими переходять у відповідні шиплячі:
зк – жч, зд– ждж: брязкати – бряжчати, їздити – їжджу.

Правопис букв на позначення дзвінких і глухих приголосних

Через особливості вимови можуть виникати труднощі в буквеній передачі дзвінких і глухих приголосних. Тому слід пам'ятати такі правила:

1. Дзвінкі приголосні не оглушуються в кінці слова (*гриб, плід, важ, міг*) і перед глухими (*рибка, гадка, везти, дужка, могти*).

Винятки (такі звукові зміни не позначаються на письмі):

а) звук [г], який у словах *легко, вогко, нігті, кігті, дьогтю* та їх похідних вимовляється як [х], однак пишемо *г*;

б) глухо вимовляється прийменник *з* перед наступним глухим: *з трави – [с] трави*;

в) у префіксах із кінцевим *з* перед глухим приголосним можлива паралельна вимова – [з] і [с]: *ро[з]писати* і *ро[с]писати*, але на письмі зберігається *з*.

2. У словах *тхнути, тхір, натхнений, натхнення* (і похідних) вимовляємо і пишемо *т* (хоч ці слова і пов'язані етимологічно з *віддихати, надихати*).

3. Глухі приголосні перед дзвінкими уподібнюються до парних їм дзвінких: *вокзал – во[г]зал, футбол – фу[д]бол*.

Для перевірки написання потрібно сумнівний приголосний поставити перед голосним або сонорним: *дуб – дуби, просьба – просити, повсякденний – всякий день, мимохідь – мимо проходячи, нігті – ніготь, брязк – брязнути, мабуть – має бути*.

У деяких словах написання таких приголосних не перевіряється, тому їх потрібно запам'ятати: *призьба, вогко, мерехтіти, вокзал, анекдот, футбол*.

Написання голосних та приголосних у кінці префіксів

1. Префікс *пре-* пишемо тоді, коли його можна замінити прислівником *дуже*: *пребагато, прекрасно, пречудовий, препоганий, премудрий, премудрість*.

2. Префікс *при-* вживаємо в словах, які мають значення:

а) наближення, приєднання: **приозерний, прикінцевий, приклеїти, пришити,**;

б) неповноту дії: **присолити, приспівувати;**

в) результат дії: **привезти, приїхати, примружити, приборкати, призначити, придумати, приручити.**

П р и м і т к а. Існує низка слів зі складовими **пре-** і **при-**, написання яких слід запам'ятати: **презирливий, превелебний, пренепорочний, преподобний, преосвященний, престол, преамбула, президент, преїскурант, прелюдія, прем'єр, препарат, престиж, претендент, претензія, прецедент; привілей, примати, принаймні, припинити, природний, пристойний, пристосування, притаманний, непритомний, причетний.**

4. Префікс **прі-** вживається в словах **прізвище, прірва** та їх похідних.

5. Префікс **с-** пишемо перед літерами **к, п, т, ф, х** (кафе "Птах"): **скорити, спрощення, створений, сформульований, схованка.**

6. Префікс **з-** (іноді **із-**) пишемо перед буквами, що позначають усі інші приголосні та голосні: **збити, зведений, зглянутися, здавлення, зекономити, зжятий, ззовні, злинялий, змазка, зорієнтуватися, зрозуміти, зчеплення; іззаду, ізнов, ізнизу.**

7. У деяких словах вживаються префікси **зі-, зо-, зу-** (якщо перед префіксом є збіг двох чи більше приголосних): **зібрати, зів'ялий, зігнаний, зігнати і зогнати, зіжмаканий і зжмаканий, зімліти і зомліти, зітліти і зотліти, зітхання, зустрітися.**

8. У кінці префіксів **без-, роз-, воз-, через-, між-, над-, від-, під-, перед-, понад-, об-** пишуться букви на позначення дзвінких приголосних, які не змінюються перед глухими: **безперешкодний, розкидати, возз'єднання, черезсмужжя, міжпластовий, надприбутковий, відтінок, підхопити, передплата, понадстроковий, обкачати.**

Запитання та завдання для самоконтролю

1. Охарактеризуйте особливості написання ненаголошених [e], [u], [o], а також інших голосних.

2. У чому полягає специфіка чергування голосних?

3. Проаналізуйте основні випадки чергування приголосних звуків на письмі.

4. Які відбуваються зміни приголосних на письмі під час словотворення та словозміни?

5. Що ви знаєте про правопис *дзвінких і глухих приголосних*? Як їх написання співвідноситься з вимовою?

6. Сформулюйте правила написання голосних та приголосних у кінці префіксів.

Завдання для самостійної роботи

1. У яких словах відбувається чергування голосних?

Зразок: допомога – допоміг, о//і.

Допомога, мороз, чистити, сік, летіти, пісня, вікно, четверо
гриміти, кров, викоренити, кланятися забирати, звечора.

2. Виберіть слова, у яких можливе чергування приголосних звуків.

Зразок: скрутити – скручений, т//ч.

Скрутити, дорога, рахувати, мережити, ліпити, кликати, чекати,
торік, засолити, орбіта, смачно, родити, береза, пісня, шлях, полісити,
сидіти, радіти, скорочення, бачити, хвалити, лебідь, весна, ходити.

3. Утворіть (де можливо) від наведених слів прикметники та іменники за допомогою суфіксів *-ськ-*, *-ств-*. Обґрунтуйте написання похідних.

Париж, козак, Кавказ, убогий, юнак, чех, товариш, Полісся,
узбек, курд, латиш, печеніг, німець, нанаєць, Мекка, Нью-Йорк, казах,
Лейпциг, Сиваш, Выборг, Гаага, Страсбург, Острог, Калуш, Дамаск,
баск, Ніцца, Сочі, боягуз, брат, ткач, сирота, агент, гігант.

4. Поясніть значення наведених слів, складіть з ними речення.

*Акомпанемент, діорама, акордеон, бобіна, оранжерея,
конфорка, поролон, патологія, мокасина, корявий, кордебалет,
саркофаг, саксофон.*

Аудиторні завдання

1. Запишіть слова в три колонки: 1) ті, у яких написання *е, и, о* можна перевірити за допомогою наголосу; 2) ті, у яких написання *е, и, о* регулюється правилами; 3) ті, у яких написання *е, и, о* потрібно запам'ятати. Які з наведених слів мають варіанти написання?

Зачесати, голубка, горщик, розумничка, горлечко, річечка, затемнити, черевик, шевця, пелена, праведний, вимпел, боклага, директор, ич, икати, летіти, дистанція, кишень, променя, котушка, левада, либонь, глитати, вишневий, пиріг, пшениця, сметана, бриньчати, тривожитися, бриніти, леміш, мереживо, меливо, паливо, куриво, прядиво, мариво, маєво, сяєво.

2. Утворіть від наведених слів префіксальні дієслова, у коренях яких вживалася б літера *и* замість *е*. Поясніть написання похідних.

Беру, вмєрти, дерти, перу, простєрти, спєрти, терти, жєрти, стєлити, клєну.

3. Розкриваючи дужки, виберіть правильні орфограми, обґрунтуйте їх.

Пр(е,и)мудритися, пр(е,и)цедєнт, пр(е,и)вїлей, пр(е,и)красний, пр(е,и)боркати, пр(е,и)мудрий, пр(е,и)мудрїсть, пр(е,и)бити, пр(е,и)мружити, пр(е,и)стойний, пр(е,и)стосуватися, пр(е,и)багато, пр(е,и)амбула, пр(е,и)зидєнт, пр(е,и)людїя, пр(е,и)м'єр, пр(е,и)парат, пр(е,и)стиж, пр(е,и)стол, пр(е,и)освященний, пр(е,и)подобний, пр(е,и)тендєнт, пр(е,и)тензїя, пр(е,и)мати, пр(е,и)наймні, пр(е,и)пинити, пр(е,и)таманний, пр(е,и)зирливїсть, пр(е,и)йскурант, непр(е,и)томний, непр(е,и)четний.

4. Вставте на місці крапок пропущєні букви або звуки. Поясніть написання слів. У яких із них можливі варїанти написання?

а) *і, е, о*: пр...звище, бер...з, Ки[й...]в, Ки[й...]ва, ки[й...]вський, кам...ня, підп...рка, гач...чок, веч...ром, ввеч...рі, ж...натий, ш...колад.

б) *і, и*: зат...рка, к...п'яток, к...слий, ...нший, ...рій, ...род, ...ндик.

в) *о, у*: біл...ватий, р...зумний, з...зуля, п...рхати, в...рушити, марм...р, ф...нікулер.

г) **о, а:** к...лач, к...ровай, б...рсук, п...ром (човен), к...чан, х...зяїн, х...лява, б...гато, б...гатир (багата людина), б...гатир (силач, велетень), г...рячий, кр...хмаль, от...ман, п...ганий, с...лдат, кр...пива, б...біна, ...ренда, ...таман, к...миш, л...пата, м...настир, т...вар, сл...в'яни.

5. Розкриваючи дужки, запишіть правильно наведені слова. Обґрунтуйте вживання приголосних у кінці префіксів.

(З,С)творений, (з,с)фотографувати, (з,с)цілитель, (з,с)хвалення, (з,с)берегти, (з,с)дивувати, бе(з,с)розмірний, бе(з,с)печний, ро(з,с)повісти, ро(з,с)зути, во(з,с)з'єднання, чере(з,с)ряддя, (з,зі)жмаканий, (з,зі)в'ялий, (з,зі)брати, (з,зо)гнити, (з,зу)стрітись, мі(ж,ш)ряддя, ві(д,т)тінок, на(д,т)прибуток, пі(д,т)хопити, пере(д,т)плата, пона(д,т)строковий, о(б,п)копати.

6. Запишіть слова, поясніть виділені орфограми. У яких лексемах написання й вимова глухих та дзвінких приголосних не збігається?

Гри**б**, плід, дужка, на**т**хненний, діг**т**яр, про**с**ьба, при**з**ьба, фут**т**бол, вок**з**ал, пов**с**якденний, мабу**т**ь, віх**т**і, бря**з**к, без**п**ека, зсу**н**ути, сп**и**тати, роз**п**исати, с**ф**отографувати, від**п**устити, од**к**инути, на**д**колоти, під**п**ис, з**ж**ати.

7. Утворіть форми вищого ступеня порівняння прикметників та прислівників за допомогою суфікса **-ш(ий)**. Поясніть зміни приголосних при словотворенні, вимову приголосних.

Зелений, дешевий, дорогий, близький, дужий, високий, короткий, солодкий, гарний.

8. Від поданих слів утворіть іменники за допомогою суфікса **-ин(а)**. Обґрунтуйте написання похідних.

Донецький, німецький, одеський, миска, тріскати, житомирський, тернопільський, віск, київський.

9. Прочитайте наведений текст. Поясніть написання префіксів та **е, и, о**, що позначають ненаголошені голосні.

Сніг сніжить, ніжить безмежно, необережно й безбережно, мереживно...

А колись я боялася снігу, бо він – не тільки холодний зліпок, нагло вдертий у внутрішній світ напівсухих чобіт, а й знаково блискучий білий собака, що кусає за очі дитячий Всесвіт.

Сніг – тиша, спокій, податливість, тобто чудовий матеріал для маркування зовнішньої форми людини: падаєш навхрест – і маєш відбитку рельєфного "Я".

Розплющую очі: холодне диво інкрустоване срібними лелітками.

Заплющую: сніг – Миколай, сніг – Різдво!

І різдвяниться святковий настрій у теплій хаті біля манірниць-ялинок, у вікно зазирає сніг – той сакральний, незайманий чужим знаттям простір, який кусає мене за пам'ять. Я дитинно посміхаюся і вже не боюся.

Сніг сніжить, ніжить безмежно, необережно й безбережно, мереживно... (Р. Стефурак).

ОСНОВНІ НОРМИ НАПИСАННЯ ІМЕННИКІВ І ПРИКЛАДОК

1. Правопис відмінкових закінчень іменників.
2. Правопис імен по батькові.
3. Букви *и, і, ї, е, є* в іменникових суфіксах.
4. Написання складних іменників та прикладок.

Правопис відмінкових закінчень іменників

За належністю до певного роду та відмінковими закінченнями іменники поділяються на чотири відміни, у межах яких існують свої особливості вживання відмінкових закінчень. Правопис більшості відмінкових закінчень не викликає особливих труднощів. Тому детально розглянемо тільки окремі особливості відмінювання іменників.

I відміна

Іменники I відміни твердої групи в *орудному відмінку однини* мають закінчення *-ою*: *красою, головою*, м'якої та мішаної групи – ішкінчення *-єю*: *піснею, землею, душею*, а після голосного й апострофа – *-єю*: *армією, сім'єю*.

У *кличному відмінку однини* іменників I відміни вживаються закінчення *-о, -є, -е, -ю*:

Іменники твердої групи мають закінчення *-о*: *Ганно, дружино*.

Іменники м'якої та мішаної груп – закінчення *-е*: *воле, земле, Ілле, судде, душе*.

Іменники м'якої групи після голосного та апострофа — закінчення *-є*: *Маріє, Соломіє, сім'є*.

Деякі пестливі іменники м'якої групи – закінчення *-ю*: *матусю, бабусю, доню, Володю, Галю*, але *Насте, Катре, Мотре*.

У множині кличний відмінок збігається з називним: *землі, матусі, доні*.

У звертаннях, що складаються з імені та по батькові, обидва слова мають закінчення кличного відмінка: *Марино Арсеніївно*.

У родовому відмінку множини іменники І відміни мають нульове закінчення або закінчення *-ей, -ів*: *сімей, мишей, статей* (від *стаття*), *суддів, старостів* (і *старост* – з іншим значенням).

Нульове закінчення мають іменники твердої, м'якої та мішаної груп: *баб* (і *бабів*) *доріг, машин, губ* (і *губів*), *легень* (і *легенів*), *круч, меж, шкіль*.

П р и м і т к а. Якщо іменники в називному відмінку однини перед закінченням мають сполучення двох приголосних, у родовому відмінку множини між цими приголосними з'являється *о* або *е* (*є*): *дочок, мисок, ігор, сосон* (і *сосен*), *воєн* (і *війн*), *домен, шабель*. Вставних звуків не буває в іменниках іншомовного походження: *арф, пальм, шайб*. Проте в іншомовних словах на *-к(а)* з'являється *о*: *марок, арок*.

У формі множини закінчення іменників І відміни в кличному відмінку збігається з називним: *сосни, жінки*.

II відміна

У родовому відмінку однини іменники роду II відміни мають закінчення *-а, -я* або *-у, -ю*.

Закінчення *-а* (у твердій і мішаній групі), *-я* (у м'якій групі) мають:

1) назви осіб, власні імена та прізвища, персоніфіковані предмети та явища: *робітника, учителя, Семена, Дмитра, Франка, Вітра*;

2) назви тварин і дерев: *коня, пса, дуба, граба, ясеня* (від *ясень*), *ясена* (від *ясен*);

3) назви предметів: *малюнка, піджака, ножа, стола* (і *столу*);

4) назви населених пунктів із суфіксами *-ськ-, -цьк-, -ець-*, суфіксами присвійності *-ов-, -ев-(-єв), -ин-(-ін-), -ів-(-їв-), -ач-, -ич-* та компонентами *-бург-, -град- (-город-), -піль- (-поль-), -мир-, -слав-*: *Бердянська, Луцька, Кременця, Києва, Святошина, Гадяча, Галича, Піттсбурга, Миргорода, Борисполя, Житомира, Ярослава*, також різні географічні назви (річок, населених пунктів тощо) із наголосом на останньому складі в Р.в.: *Діниця́, Дніпрá, Псла́*, а в окремих випадках – із наголосом на корені слова: *Довжика, Смóтрича*.

П р и м і т к а. Закінчення *-у, -ю* вживаються в складених назвах, другою частиною яких є іменник, що в родовому відмінку звичайно має закінчення *-у(-ю)*: *Широкого Яру*.

В інших назвах населених пунктів можливе варіантне вживання

закінчень: *Амстердама* – *Амстердаму*, *Гомеля* – *Гомелю*, *Ліверпуля* – *Ліверпулю*.

5) назви мір довжини, ваги, часу тощо: *кілограма*, *тижня* (але *року*, *віку*); назви місяців і днів тижня: *вівторка*, *листопада* (але *листопаду*, якщо це назва процесу); назви грошових знаків: *карбованця*, *долара*; числові назви: *десятка*, *мільйона*;

б) терміни іншомовного походження, геометричні фігури та їх частини: *атома*, *радіуса*, *ромба*, а також українські за походженням слова-терміни: *знаменника*, *додатка*, *відмінка*, *іменника*, *числівника*, але *виду*, *роду*, *складу*, *синтаксису*, *способу*.

Закінчення *-у* (в твердій і мішаній групі), *-ю* (в м'якій групі) мають:

1) назви речовин, матеріалів: *квасу*, *меду*, *гіпсу*, *піску*, *граніту*;

2) збірні поняття: *ансамблю*, *вишняку*, *каравану*, *саду*, *парку*, *чагарнику*;

3) назви кущових і трав'янистих рослин: *барвінку*, *гороху*, *звіробою*, *очерету*; назви сортів плодових дерев: *кальвілю*, *ренклоду*;

4) назви будівель, споруд, приміщень та їх частин: *магазину*, *заводу*, *вокзалу*, *каналу*, *даху*, але *гаража*, *бліндажа*, *куреня*, *млина*, *хліва*; архітектурних деталей: *еркера*; паралельні закінчення мають: *мосту* й *моста*, *паркану* й *паркана*, *плоту* й *плота*.

4) назви установ, закладів, організацій: *комісаріату*, *університету*, *клубу*;

5) більшість слів зі значенням місця, простору: *краю*, *лиману*, *яру*, *абзацу*, але *горба*, *хутора* та ін., а також зменшені форми на *-к(а)*: *ліска*, *ставка*, *ярка* тощо;

б) явища природи: *грому*, *інею*, *морозу*, *туману*, *холоду*;

7) назви процесів, станів, властивостей, ознак, явищ суспільного життя, загальних і абстрактних понять: *галасу*, *екзамену*, *грипу*, *дисонансу*, *експорту*, *конфлікту*, *крику*, але: *ривка*, *стрибка*, *стусана*;

8) терміни іншомовного походження, які означають хімічні або фізичні процеси, літературознавчі терміни тощо: *електролізу*, *синтезу*, *епосу*, *роману*, *стилю*, *сюжету*;

9) назви ігор і танців: *вальсу*, *футболу*, *хокею*, але *гопака*, *козака*;

10) назви річок, озер, гір, островів, країн, областей тощо: *Амуру*, *Дону*, *Єнісею*, *Світязю*, *Ельбрусу*, *Кіпру*, *Алжиру*, *Кавказу*, *Байкалу*, *Уралу*;

11) ряд префіксальних іменників: *заробітку*, *опіку*, *поштовху*, *усміху*, *успіху*;

12) більшість складних безсуфіксних слів (окрім назв істот): *рукопису, живопису*, але *електровоза, пароплава*;

13) назви почуттів: *гніву, страху, жалю*.

Слід мати на увазі, що закінчення **-а, -я** або **-у, -ю** іноді служать засобом розрізнення значень слів: *пояса* (предмет) – *поясу* (просторове поняття), *терміна* (слово) – *терміну* (строк), *каменя* (одиничне) – *каменю* (збірне) та ін.

У давальному відмінку однини іменники II відміни чоловічого роду мають паралельні закінчення **-ові** (у твердій групі), **-еві** (у мішаній групі та в м'якій після приголосного), **-єві** (у м'якій групі після голосного й апострофа) та **-у, -ю**: *директорові* (*директору*), *будинкові* (*будинку*), *велетневі* (*велетню*), *вантажеві* (*вантажю*), *споришеві* (*споришу*), *журавлеві* (*журавлю*), *красєві* (*краю*), *добродієві* (*добродію*), *солов'єві* (*солов'ю*).

Паралельних закінчень не мають іменники чоловічого роду з прикметниковими суфіксами: *Києву, острову*.

Такі ж паралельні закінчення мають іменники середнього роду із суфіксом **-к-**, які позначають малих істот: *немовляткові* – *немовлятку*, *теляткові* – *телятку*, а також слова *лихові* – *лиху*, *містові* – *місту*, *серцеві* – *серцю*.

В орудному відмінку однини іменники II відміни мають закінчення **-ом, -ем(-єм)** і **-ям, -им**.

Закінчення **-ом** мають усі іменники чоловічого та середнього роду твердої групи: *майстром, селом*.

Закінчення **-ем** (після голосного й апострофа – **-єм**) мають іменники чоловічого й середнього роду мішаної та м'якої груп: *прізвищем, конем, слухачем, солов'єм, урожаєм*.

Закінчення **-ям** мають усі іменники середнього роду на **-я**: *життям, збіжжям, щастям*.

Закінчення **-им** мають:

а) географічні назви середнього роду із суфіксами присвійності, що відмінюються як прикметники: *Рівне* – *Рівним*. Однак іменники, що не відмінюються як прикметники, в орудному відмінку однини мають закінчення **-ом**: *Києвом*;

б) іменники-прізвища чоловічого роду твердої групи з присвійними суфіксами: *Ільїним, Виноградовим*.

Закінчення **-ом** мають неслов'янські прізвища, які закінчуються на **-ов, -ин, -ін**: *Дарвіном, Чапліном*.

В орудному відмінку множини іменники II відміни мають закінчення **-ами, -ями, -ми**.

Закінчення **-ами** (у твердій і мішаній групах), **-ями** (у м'якій групі) мають іменники чоловічого та середнього роду: *товаришами, полями, обличчями, прізвищами*.

Закінчення **-ми** (паралельно з формами на **-ами, -ями**) мають іменники чоловічого та середнього роду: *грішми (й грошима), кіньми (і конями), гістьми (і гостями), коліньми (і колінами)*.

У кличному відмінку однини іменники II відміни мають закінчення **-у(-ю), -е**.

Закінчення **-у** мають:

а) іменники твердої групи (зокрема із суфіксами **-ик-, -ок-, -к-**) *батьку, синку*;

б) іншомовні імена з основою на **г, к, х**: *Людвігу, Фрідріху*;

в) деякі іменники мішаної групи з основою на шиплячий приголосний (крім **ж**): *погоничу, товаришу*;

г) слова: *діду, сину, тату*.

Закінчення **-ю** мають іменники м'якої групи: *Віталію, краю, місяцю*, а також *Ігорю, Лазарю* (без варіантних закінчень, як в інших іменників м'якої групи).

Закінчення **-е** мають:

а) безсуфіксні іменники твердої групи: *Богдане, голубе*;

б) іменники м'якої групи із суфіксом **-ець**: *хлопче (хлопець), шевче (шевець), женче (жнець), кравче (кравець), молодче (молодець)*, але *бійцю, знавцю, мудрецю*;

в) іменники мішаної групи, зокрема власні назви на **ж, ч, ш**: *Довбуше* та загальні назви на **р, ж**: *стороже, командире*.

г) прізвища прикметникового походження на **-ів(-їв), -ов, -ев(-єв), -ин, ін(-їн)**, у яких допускається паралельна форма, що збігається з формою називного відмінка *Глібов і Глібове, Тютчев і Тютчеве*.

д) географічні назви із зазначеними суфіксами: *Кисве, Каневе, Лебедине*.

У формі множини закінчення іменників II відміни в кличному відмінку збігається з називним: *сторожі, хлопці, сини*.

III відміна

В орудному відмінку однини іменники III відміни мають закінчення **-ю**.

Перед закінченням приголосні звуки подовжуються: *мідь – міддю, сіль – сіллю, віддаль – віддаллю*.

Не подовжуються перед закінченням губні звуки та [р]. Після літер, що їх позначають, ставиться апостроф: *любов'ю, кров'ю, матір'ю*.

Якщо основа іменника закінчується сполукою приголосних, подовження також не відбувається: *радістю, скатертю, якістю, нехворощю*.

У кличному відмінку однини іменники III відміни мають закінчення **-е**: *радосте, юносте, любове*. Кличний відмінок іменника *мати* збігається з називним.

У формі множини кличний відмінок іменників III відміни збігається з називним: *вісті, матері*.

IV відміна

У процесі відмінювання іменників IV відміни з'являються суфікси **-ат-, -ят-, -ен-**.

Суфікси **-ат-, -ят-** бувають у всіх відмінках іменників, крім називного, знахідного й орудного: *ягнати, лоша́ті, маля́т*.

Суфікс **-ен-** вживається в усіх непрямих відмінках однини, крім знахідного, і у всіх відмінках множини: *вимені, імен, племен*.

Кличний відмінок однини іменників IV відміни збігається з називним та знахідним відмінками: *теля, ло́ша, я́гня, ма́ля, ведме́жа*.

Кличний відмінок у формі множини збігається з називним відмінком: *гуся́та, теля́та, курча́та, іме́на, племе́на*.

Свої особливості відмінювання мають **іменники, що вживаються тільки у формі множини:**

1. У називному відмінку вживаються:

а) закінчення **-и**: *окуляри, сани, сходи, джинси*;

б) закінчення **-і** (після букв на позначення голосних – *ї*): *радо́щі, ножи́ці, граблі, двері*;

в) закінчення **-а (-я)**: *вила, ворота, ясла, вінець*.

2. У родовому відмінку пишуть:

а) закінчення *-ей*: *грошей, дверей, сіней*;

б) закінчення *-ів (-їв)*: *граблів (і грабель), окулярів, радоців, чарів (і чар), Чернівців (і Чернівець)*;

в) нульове закінчення: *вил, воріт, конопель, ночв (і ночов), ясел, ясен*.

3. У давальному відмінку вживають:

а) закінчення *-ам*: *вилам, ночвам, радоцям, штанам (і штаням), воротам (і воротям), яслам*;

б) закінчення *-ям* в іменниках з основою на м'який приголосний: *граблям, дверям, Гаваям*, а також у словах: *саням, сіням, штаням, воротям, людям, дітям, гусям, курям*.

4. У знахідному відмінку вживаються форми:

а) однакові з називним відмінком: *вила, ясла, вінця, граблі, дріжджі*;

б) однакові з родовим відмінком (для назв людей): *батьків, дітей, людей*;

в) однакові і з називним, і з родовим відмінками (для назв деяких свійських тварин): *пасти гусей (гуси), заганяти курей (кури)*;

5. В орудному відмінку пишуть:

а) закінчення *-ами* в іменниках, які в називному відмінку мають закінчення *-и, -а* або *-і* (після букв на позначення шиплячого): *вилами, окулярами, сходами, веселоцями, прикроцями*;

б) закінчення *-ями* в іменниках, які в називному відмінку закінчуються на *-і, -ї, -я*: *вінцями, ножицями, коноплями*;

в) закінчення *-ми*: *гусьми, дітьми, людьми, курми, сіньми*; у деяких словах можливі паралельні форми: *грішми (і грошима), дверми (і дверима), ворітьми (і воротами), саньми (і санями), штаньми (і штанями або штанями)*.

6. У місцевому відмінку залежно від характеру основи (тверда чи м'яка) вживаються закінчення *-ах, -ях*: *на вилах, на воротах (рідше – на воротях), у ночвах, у яслах, на граблях, у Гімалаях, на штанах (рідше – на штанях)*.

Правопис імен по батькові

Чоловічі імена по батькові утворюються за допомогою суфікса **-ович**, рідше **-ич**: *Іванович, Семенович, Андрійович, Хомич*.

Слід пам'ятати, що від особових імен *Ігор* та *Лазар*, які належать до іменників м'якої групи, утворюємо форми *Ігорьович, Лазарьович*.

Жіночі імена по батькові утворюються за допомогою суфікса **-івн(а)**: *Іванівна, Семенівна*, а від імен на **-й** – за допомогою суфікса **-ївн(а)**: *Андріївна, Анатоліївна, Миколаївна* (від *Миколай*).

Слід запам'ятати утворення імен по батькові від низки імен: *Лев – Львович (Левович), Львівна (Левівна); Григорій – Григорович, Григорівна; Ілля – Ілліч, Іллівна; Антін, Антон – Антонович, Антонівна; Лука – Лукич, Луківна; Кузьма – Кузьмич (Кузьмович), Кузьмівна; Микола – Миколайович (рідко Миколович), Миколаївна (рідко Миколівна); Хома – Хомич (Хомович), Хомівна; Сава – Савич (Савович), Савівна; Яків – Якович, Яківна*.

Імена по батькові відмінюються як іменники відповідної відміни: *Миколи Васильовича, Марією Степанівною, у Любові Анатоліївни*.

Букви **и, і, ї, е, є** в іменникових суфіксах

Суфікси **-ичк-, -ичок** уживаються в іменниках, утворених від слів із суфіксами **-иц-, -ик**: *робітничка (робітниця), розумничок (розумник)*. В інших іменниках пишемо суфікси **-ечк-, -ечок**: *бабусечка, ріжечок*.

У суфіксах **-ечк-, -еньк-, -есеньк-**, які надають словам зменшено-пестливого значення, завжди пишемо **е**: *ручечка, матусенька, бабусенька*.

Суфікс **-инн-** уживається в збірних іменниках середнього роду: *гарбузиння, бурячиння, квасолиння*. Суфікс **-іnn-** пишемо під наголосом в іменниках *кам'іння, кор'іння, насіння, колосіння* та в іменниках віддієслівного походження *голосіння, паління*. В іменниках, утворених від дієслів, у ненаголошеній позиції вживається **-енн-**: *збільшення, гноблення*.

Суфікс **-ин-** пишемо в іменниках жіночого роду: *далина, довжина, чужина, дівчина, худобина, галявина, свинина* та чоловічого роду: *харків'янин, татарин*.

Суфікс **-ен-** уживається в іменниках середнього роду на позначення недорослих істот: *кошеня, пташеня, цуценя* та у словах *імена, племена, письмена*.

Ненаголошений суфікс **-ив-** пишемо в іменниках середнього роду зі збірним значенням, які зазвичай позначають матеріал або продукт праці: *мереживо, печиво, морозиво, вариво, плетиво, паливо, куриво*, а також *мариво*. Суфікс **-ев-** (**-єв-**) уживається в абстрактних іменниках *маєво, сяєво*.

Іншомовні суфікси **-изм-**, **-ист-** вживаються після *д, т, з, с, ц, ж, ч, ш, р* (за правилом "дев'ятки"): *класицизм, дантист, кар'єрист*.

Після інших букв на позначення приголосних пишуться суфікси **-ізм-**, **-іст-**: *пацифізм, баскетболіст*, а після літер, що позначають голосні, у цих суфіксах вживаємо *ї*: *атеїзм, хокеїст*.

У словах, утворених від власне українських коренів, пишемо суфікси **-изм-**, **-ист-**: *речовизм, побутовизм, боротьбист*.

Іншомовний суфікс **-ир** також уживається за правилом "дев'ятки": *бригадир, сатур*.

Після інших літер, що позначають приголосні, пишемо суфікс **-ір**: *санфір, пломбір*, а після літер, що позначають голосні, вживається суфікс **-іір**: *конвоїр*.

Написання складних іменників та прикладок

Складні **іменники** можуть писатися разом або через дефіс.

Разом пишуться:

1. Складні іменники, утворені шляхом поєднання за допомогою сполучного звука двох або кількох основ, одна з яких – дієслівного походження: *самохід, тепловоз*.

2. Складні іменники, утворені від прикметникової та іменникової основ за допомогою сполучного звука: *білокрівці, чорнослив*.

3. Складні іменники, утворені за допомогою сполучного звука від двох іменникових основ: *носоріг, трудодень, шлакоблок, автострада, радіопередача*.

4. Складні іменники, утворені шляхом поєднання дієслова в наказовій формі та іменника: *зірвиголова, пройдисвіт, Перебийніс* (прізвище).

5. Складні іменники, утворені з двох основ, перша з яких – числівник: *п'ятитонка, сторіччя, семииденка*.

П р и м і т к а. У складних словах із числівником, який означає двозначне, тризначне і т. д. число, числівник зазвичай пишеться цифрами й приєднується до другої частини слова за допомогою дефіса: *70-річчя, 17-поверховий*.

6. Складні іменники з першою частиною *напів-, полу-, спів-*: *напівсон, полумисок, співавтор*; а також із *пів-*, яка не має значення "половина" (іменник у називному відмінку): *півострів, піваркуш, півмісяць*. Іменники в орудному відмінку з компонентом *пів*, який має значення "половина", пишемо окремо: *пів острова, пів аркуша, пів місяця, пів ящика, пів огірка, пів Єгипту*.

7. Складні іменники, утворені з трьох і більше основ: *грязеводоликування*.

8. Іменники з компонентами *авіа-, авто-, мета-, прес-, віце-, екс-, кібер-, максі-, міді-, міні-, блиц-, лейб-, обер-, штабс-, унтер-, топ-, флеш-, боди-, боді-* (перед голосним) тощо: *віцепрем'єр, ексгубернатор, максіспідниця, мініфутбол, блицопитування, флешінтерв'ю, топменеджер, бодібілдинг, бодіарт*.

П р и м і т к а. Компонент *топ-* не поєднується з числівниками.

Якщо після таких компонентів вживається власна назва, пишеться дефіс: *пан-Європа, псевдо-Гамлет*.

Через дефіс пишуться:

1. Слова, що означають протилежні за змістом поняття: *купівля-продаж*.

2. Іменники на позначення людей за спеціальністю, професією: *лікар-еколог*.

3. Іменники, що означають казкових персонажів: *Вовчик-Братик*.

4. Слова, у яких перше слово підкреслює певну прикмету чи особливість предмета, явища, названого другим словом: *дизель-мотор, стоп-кран*.

5. Іменники, що означають державні посади, військові, наукові звання: *генерал-губернатор, генерал-лейтенант, член-кореспондент*.

6. Слова на позначення складних одиниць виміру: *кіловат-година*.

7. Іменники з ініціальною аббревіатурою, написаною кирилицею або латинкою, великими чи малими літерами: *ІТ-технології, VIP-зала, смс-повідомлення*.

8. Іншомовні назви проміжних сторін світу: *норд-вест, норд-ост*.

9. Субстантивовані словосполучення, що зазвичай означають назви рослин: *мати-й-мачуха, брат-і-сестра, люби-мене, розрив-трава, чар-зілля.*

10. Перша частина складного слова, коли далі йде слово з такою ж другою частиною: *полі- й моносемічність.*

Прикладки можуть писатися окремо й через дефіс, що залежить від семантики поєднаних елементів.

1. Якщо в ролі прикладки виступає видова назва, то дефіс між означуваним іменником і прикладкою не ставиться: *місто Львів, ріка Дніпро, трава дивосил.*

Якщо прикладкою виступає родова назва, то між означуваним іменником і прикладкою ставиться дефіс: *Дніпро-ріка, дивосил-трава.*

2. Якщо узгоджуваний іменник з атрибутивним значенням є прикладкою в постпозиції, він пишеться з пояснюваним іменником через дефіс: *віслюк-упертюх, дівчина-красуня.*

Якщо такий іменник знаходиться в препозиції до означуваного іменника, він пишеться окремо: *упертюх віслюк, красуня дівчина.*

3. Якщо прикладка й пояснюваний нею іменник можуть мінятися місцями (за таких умов атрибутивну роль виконує іменник у постпозиції), між ними пишеться дефіс: *художник-портретист і портретист-художник.*

4. Іменники-терміни, до складу яких входять прикладки, пишуться через дефіс: *жук-короїд, льон-довгунець.*

Запитання та завдання для самоконтролю

1. Охарактеризуйте особливості відмінювання іменників:

1) *I відміни* у: а) Р.в. мн.; б) О.в. одн.; в) К.в. одн. і мн;

2) *II відміни* у: а) Р.в. одн.; б) Д.в. одн.; в) О.в. одн.; г) О.в. мн.; г) К.в. одн. і мн;

3) *III відміни* у: а) О.в. одн.; б) К.в. одн. і мн.

2. Які суфікси з'являються під час відмінювання іменників *IV відміни*?

3. Охарактеризуйте специфіку вживання відмінкових закінчень іменників *IV відміни* в кличному відмінку.

4. Розкрийте особливості відмінювання іменників, які вживаються лише в множині. Чи з'являються у процесі їх відмінювання паралельні форми?

5. За допомогою яких суфіксів утворюються чоловічі та жіночі імена по батькові?

6. Які імена по батькові можуть мають паралельні форми?

7. Що ви знаєте про відмінювання імен по батькові?

8. Які особливості вживання и, і, ї, е, є в іменникових суфіксах?

9. У яких випадках складні іменники пишуться через дефіс?

10. Коли складні іменники пишуться разом?

11. Охарактеризуйте написання *прикладок*.

Завдання для самостійної роботи

1. Поставте слова в родовому відмінку однини. Поясніть правопис їх закінчень. Підкресліть слова, у яких можливе паралельне вживання закінчень.

Учитель, вовк, Вітер, Мороз, Сибір, Буг, запис, прибуток, гвинт, стіл, водопровід, Луцьк, Трускавець, Лондон, Мадрид, Париж, Львів, Снятин, Бахмач, Малий Куяльник, Інгулець, електровоз, пароплав, яшень, Зелений Гай, епос, роман, аналіз, Дністер, процент, вік, рік, вівторок, листопад (місяць), листопад (процес), долар, мільйон, міраж, біг, автомобіль, поршень, мороз, лісок, абзац, університет, міст, паркан, пліт, карниз, гараж, ганок, атом, ренклод, барвінок, овес, ячмінь, батальйон, азот, знаменник, вид, рід, синтаксис, склад, спосіб, алмаз (коштовний камінь), алмаз (мінерал), буряк (одиничне), буряк (збірне), термін (слово), термін (строк).

2. Від наведених власних назв утворіть усі можливі імена по батькові (жіночі й чоловічі) та провідмініайте їх у формі однини і множини. Які з них будуть мати паралельні форми?

Григір, Григорій, Петро, Лазар, Ігор, Кузьма, Гліб, Андрій, Богдан, Євген, Євгеній, Валерій, Лев, Хома, Валерій, Антін, Антон.

Аудиторні завдання

1. Перепишіть, вставивши замість крапок літери *і, ї, и, е, є*. Обґрунтуйте написання цих букв у іменникових суфіксах.

Мильн...чка, розумн...чок, онуч...чка, ріж...чок, буряч...ння, квасол...ння, кор...ння, пал...ння, збільш...ння, гнобл...ння, галяв...на, дівч...на, цуц...ня, кош...ня, мереж...во, плет...во, мар...во, ма...во, ся...во, конво...р, сат...р, пломб...р, бригад...р, побутов...зм, речов...зм, пациф...ст, дант...ст, ате...ст.

2. Подані іменники поставте у формі орудного відмінка однини. Поясніть написання *о, е (є)* у відмінкових закінченнях.

Весна, вдача, воля, кран, ноша, площа, товариш, герой, мрія, яблуна, тиша, ріка, суниця, куля, сім'я.

3. Запишіть слова в кличному відмінку однини.

Воля, душа, суддя, Марія, Софія, сім'я, матуся, бабуся, Володя, Марина Арсеніївна, батько, синок, Фрідріх, товариш, Віталій, місяць, Богдан, друг, козак, чумака, швець, жнець, хлопець, Глібов, Київ, Канів, Лебедин.

4. Поставте іменники II відміни в орудному та давальному відмінках, поясніть правопис їх закінчень.

Директор, будинок, велетень, вантаж, спорт, море, життя, журавель, край, добродій, соловей, кінь, прізвище, урожай, знання, Рівне, Дебальцеве, Святошин, Київ, Виноградів, Дарвін.

5. Випишіть іменники, поставте їх в орудному та кличному відмінках однини.

одного дня
не станеться зовсім нічого,
зовсім нічого, мала,
зграї форелі впливуть в дзеркала
і шукатимуть шляху,
та зараз якимось головне – дочекатись тепла,
після якого,
можливо, наступить період розпаду страху
і ти зрозумієш –
то скригнули вікна покинутих келій
і ніжність форелі -
усе, що ти маєш наразі у собі такого,
що ще нагадає тобі
золоті акварелі -

малюнок останнього доброго бога,
притулок котрого -
твої кораблі і срібляста солодка імла...
але кораблі-то таке...
головне – дочекатись тепла... (*Власта Власенко*).

6. Випишіть та провідмініяйте іменники, які вживаються тільки в множині. Поясніть їх правопис.

Вінця, сани, веселощі, імена, легені, висівки, збіжжя, Карпати, двері, окуляри, гілля, штани, ворота.

7. Запишіть слова, обґрунтуйте їх написання разом, окремо та через дефіс.

Мікро/частинка, віце/прем'єр, екс/голова, обл/виконком, псевдо/патріот, кінець/кінцем, сила/силенна, верто/літ, чорно/зем, людино/день, гори/цвіт, унтер/офіцергенерал/лейтенант, сто/річчя, 100/річчя, пан/американський, фолк/гурт, пів/картоплі, пів/ягоди, пів/Одеси, пів/місяць, пів/місяця, екс/чемпіон, топ/метод, максі/спідниця, жар/птиця, світло/водо/лікування, купівля/продаж, лікар/еколог, чар/зілля, мати/й/мачуха, Лисичка/Сестричка, радіо/й/телеапаратура, трава/звіробій, звіробій/трава, вовк/жаднюга, жаднюга/вовк, грузинка/дівчина, дівчина/грузинка, жук/короїд, Ту/154, 7/А.

ПРАВОПИС ВЛАСНИХ НАЗВ ТА СКОРОЧЕНИХ СЛІВ

1. Вживання великої літери та лапок у власних назвах:
 - а) синтаксична основа написання великої літери;
 - б) семантична основа вживання великої букви.
2. Правопис скорочених слів.

Вживання великої літери та лапок у власних назвах

Вживання великої букви може бути зумовлено синтаксичними (місце слова в структурі речення, розділові знаки, які стоять перед ним) або семантичними (належність слова до певної тематичної групи) чинниками. Використання великої літери також визначається традицією, яка складається в мовленнєвій практиці кожного народу.

Синтаксична основа написання великої літери

З великої букви пишеться:

1. Перше слово, яким починається текст і кожне речення (як ізольоване, так і в тексті; у тексті після попереднього речення перед наступним може стояти крапка, трикрапка, знак питання, знак оклику, іноді поєднання розділових знаків – знак оклику і знак питання, знак питання і трикрапка тощо): *Чули раніше хлопці, що любов змінює людину, що в коханні душа людська розквітає, а тут це диво звершувалось на їхніх очах. Був, як усі, їхній друг, а ось враз із звичайного став незвичайним, став щедрим, став багатим, багатшим за царів і королів! І це був їхній Сашко Діденко! (О. Гончар). Що за дорікання?! Мені обридло ганятися за тими примарними мріями... Ти кажеш "кінець"?.. Так, справді кінець твоєму впливу на мене! (С. Полин).*

П р и м і т к а. Після крапок, які не закінчують речення, а стоять у його середині й позначають тривалість роздумів, схвильованість, уривчастість мовлення, пропуск слів у реченні тощо, перше слово пишеться з малої літери: *Хіба я можу впевненим бути, що не відхиляться двері... отак трошки, з легким скрипінням, і з невідомої*

темряви, такої глибокої та безконечної, не почнуть виходити люди... всі ті, що складали у моє серце, як до власного сховку, свої надії, гнів і страждання або криваву жорстокість звіра (М. Коцюбинський).

Після знака питання або знака оклику (іноді в поєднанні з крапками), які стоять у середині речення й надають попереднім словам питальної або окличної інтонації, наступне слово пишеться з малої букви: *В щирім серці, в чесних душах – я вірю, я знаю! – квіти є (В. Симоненко). А біль? так пік, То, власне, і не біль, А спогад!.. прийшов у сон і розбудив мене (Н. Федюк).*

Коли знак питання, знак оклику або крапки (чи поєднання розділових знаків: знак питання і знак оклику, знак оклику і крапки тощо) стоять у кінці прямої мови, то перше слово, яким починаються слова автора, пишеться з малої букви: – *Що це? – підхопила сестра Катря (М. Хвильовий). Давайте, зробимо з баби генерала... – дівчинка перша сплескує долонями й кличе інших пристати на таку витівку (А. Любченко). З неділею, куди йдеш?! – не сказав, тільки подумав (Г. Косинка).*

2. Перше слово після знака оклику, яким відокремлюються звертання, а також вигуки, що розміщені на початку речення: *О, земле рідна, земле чорна! Ти одягнешся в весну знов... (Є. Маланюк). Ой, ой! Троє малих діточок: два хлопчики і одна дівчинка, а я, бігме, не знаю, хто їм батько: чи ти, чи Йван. Ой господоньку! Земля підо мною горить! (Лесь Мартович). Людино, людино, людино! Збери себе всю воєдино (Л. Костенко).*

П р и м і т к а. Якщо вигук розміщений у середині речення, то наступне після нього слово пишеться з малої букви: *Б'є молоточком у кришталевий великий дзвін – ку – ку! ку – ку! – і сіє тишу по травах (М. Коцюбинський).*

3. Перше слово у кожному поетичному рядку незалежно від наявності розділових знаків у кінці попереднього рядка (однак не обов'язково):

Усе живе в мені. І все мені рідня:

Буштин і акварель свою кладуть подобу,

І в райдугах півні сплітають пасмо дня,

І чорний дощ січе дівочу злу жалобу.

В відтінках зір і трав живе одна мета,

Одна жага і суть у таємничій змові, –

Пахіль рясних полів і древа ряснота

І плід запилений, мов щільники медові (А. Малишко).

*Але ж усе у далеч лине
і поривається вперед, –
і знов змагається людина,
зриває зоряний намет.
І скільки б меж не зупиняло
в дорозі по нові світи, –
людина вже пройшла чимало
до безконечної мети!* (М. Терещенко).

4. Перше слово в реченні, що починається трикрапкою: ...*Ось уже чотири місяці, як мені не повертають зошита з віршами...* (В. Стус).

5. Перше слово в ремарках та посиленнях (узятих у дужки), які йдуть після речення: *Н а т а л я П а в л і в н а. А потім... Що буде, то буде. Коханий, єдиний мій (Харає голову Тося, дико, жагуче цілує і біжить у сіни)* (В. Винниченко).

6. Перші слова у кількох вставлених реченнях, узятих у дужки. Іноді такі речення можуть бути оформлені як пряма мова: *Почуття переповнювали (А дощ відбивав у такт серця. А вітер ламав стару грушу)* (С. Полин). *Григорій умів слухати, цінував почуте ("Ні! Ти тільки послухай. Цей народ геніальний!") та й сам під настрій не проти був розіграти когось, як і його дядьки* (Григір Тютюнник).

П р и м і т к а. Якщо вставлений компонент (у дужках) виражений одним реченням, то його перше слово не завжди пишеться з великої букви: ... *Чи тут, чи там, чи десь цвіркун точить крильця...* (Є такі ярки – цвіркунячі, повно точіння, коли вечір, коли в степу блукає таємно червоний огонь: мабуть, багаття, а мабуть... не знаю). *Двадцять кроків гримає духова музика – це сад "Гастроль"* (М. Хвильовий). *Отут Наталю й оперіщило тим сипким, провальним жахом, за яким уже нічого нема, — власний одчайдушний крик вихопив її зі сну, видзвонюючи потому в цілому розкалатаному тілі, коли, вистигаючи, дзигочучи зубами, вона сиділа скулена на краю постелі (в пітьмі світився тільки циферблат годинника на бюрку: була третя) й, замість полегкості опритомнення, відчувала, як привалює її тягар необорно чіткої свідомості, що то був не її жах — і що з цією свідомістю їй відтепер належить жити.* (О. Забужко).

Вставлене речення, виділене за допомогою тире, починається з малої літери: *Іван – тепер це вже був Іван Микитович – змушнів, постаршав* (І. Сенченко).

7. Перше слово рубрик тексту за умови, якщо кожна рубрика закінчується крапкою:

До основних етичних принципів спілкування належать:

1. *Гуманізація і демократизація відносин.*

2. *Повага до співрозмовників і самоповага.*

3. *Соціальна справедливість і толерантність.*

4. *Суверенність особистості (недоторканність гідності кожного).*

5. *Неупереджене ставлення до партнерів по спілкуванню.*

6. *Врахування інтересів співрозмовників та ін. (З підручника).*

П р и м і т к а. Якщо кожна рубрика (окрім останньої) закінчується крапкою з комою, то перше слово рубрик починається з малої літери:

У стратегії мовлення слід дотримуватися чотирьох основних правил:

– *правило кількості: Ваша участь у спілкуванні не має містити більше інформації, ніж потрібно для актуальної мети розмови;*

– *правило якості: не говоріть того, у правдивості чого Ви не певні, для ствердження чого не маєте достатньо доказів;*

– *правило релевантності: говоріть тільки те, що стосується теми;*

– *правило способу: уникайте: а) неясності; б) розкиданості; в) хаотичності (З підручника).*

8. Після двокрапки перше слово прямої мови, яка йде після слів автора: *Жалілася свиня: "Ніяк не розумію, за що так люди хвалять Солов'я?" (В. Симоненко).*

9. Перше слово цитати, яка подається після слів автора як пряма мова й наводиться з початку речення: *Віталій Жайворонок відзначає: "Не лише численна питома, але й запозичена лексика могла б багато чого розповісти про українську етнокультуру".*

П р и м і т к а. Якщо цитата пов'язується з реченням сполучником підрядності, то вона, зазвичай, починається малою літерою: *Віталій Жайворонок відзначає, що "не лише численна питома, але й запозичена лексика могла б багато чого розповісти про українську етнокультуру".*

Якщо цитата наводиться не з початку речення, то вона, як правило, пишеться з малої букви (тоді перед її першим словом ставиться трикрапка): *Віталій Жайворонок відзначає, що "... запозичена лексика могла б багато чого розповісти про українську етнокультуру".*

Семантична основа вживання великої букви

Велика літера в назвах людей, посад, персоніфікованих або міфологічних істот, божеств

З великої літери пишуться:

1. Імена, імена по батькові, прізвища, псевдоніми, прізвиська, конспіративні клички людей: *Олександр Петрович Довженко, Галина Журба* (псевдонім *Галини Домбровської*), *Річард Левине Серце, Нестор Літописець, Каменяр* (про *Івана Франка*), *Кобзар* (про *Тараса Шевченка*), *Микитиха* (прізвисько), *Карасі* (вулична назва родини), *Сокіл* (конспіративна кличка).

2. Кожна складова частина складних і подвійних імен, прізвищ та псевдонімів, які вживаються через дефіс: *М. Драй-Хмара, Н. Лівіцька-Холодна, М. Микитин-Дружинець, Н. Усенко-Чорна, Жан-Жак, Анна-Софія, Мирослав-Володимир*.

3. Усі компоненти в корейських, індонезійських, в'єтнамських, бірманських і тайландських прізвищах та іменах: *Лім Хон Ін, Вілуйо Пуспоюдо, Фам Ван Донг, У Ну Тунг, Луанг Вічит Ватакан*.

4. Арабський іншомовний компонент *ібн* при особовій назві: *Ібн Русте*.

5. Скорочена частка *д* й ірландська частка *о*, а також особова назва, яка йде після них (між частками та особовою назвою – апостроф або крапка): *Д'Артаньян* (*О. Генрі* – псевдонім).

6. Частки *Ван-*, *Мак-*, *Сан-*, *Сен-*, які стоять перед прізвищами і є їх невід'ємною частиною: *Ван-Дейк, Мак-Клюр, Сен-Сімон*.

7. Індивідуальні назви міфологічних істот і божеств, релігійних понять: *Геркулес, Перун, Гермес, Бог* (але *бог Зевс, богиня Венера*), *Син Божий, Святий Дух, Матір Божя*.

П р и м і т к а. Родові назви міфологічних істот пишуться з малої літери: *русалка, фея, лісовик*.

8. Прізвища та імена людей, індивідуальні міфологічні назви, уживані в загальному значенні, але які не втратили свого індивідуального значення: *Дід на приструнках поволеньки Хилить слово, як тополеньки. Сіються пісні з руки, Не надумані, Сіються Залізники, Гонти з Умані* (*А. Малишко*). *Скільки ж то бігало по тій дорозі за всі роки маленьких Оленок, Петриків, Івасів...* (*Н. Федюк*). ...

Елладо Скитська, Елладо Степова Сарматських Афродіт, кирпатих Аполлонів (Є. Маланюк).

П р и м і т к а. Якщо такі прізвища, імена чи індивідуальні міфологічні назви вживаються зі зневажливим відтінком, іноді в переносному значенні, то вони пишуться з малої літери: *Доки оті новоявлені пилати будуть розпинати її на всіх шляхах? (З газети). Біля запилених обочин крутяться місцеві "афродіти" (З газети). Були брати, були звичайні люди без лестощів, без підлості їуди (А. Малишко).*

9. Індивідуальні назви дійових осіб у байках, казках, драматичних творах тощо: *Русалка, Мавка, Солдат.*

П р и м і т к а. За цим же правилом з великої літери вживаються слова інших лексико-семантичних груп: *Зірка, Ромашка, Червона Шапочка.*

Якщо назви персонажів із творів для дітей уживаються як загальні назви, а не виступають дійовими особами творів, то вони пишуться з малої літери: *баба-яга.*

10. Умовні власні назви в різних офіційних документах: *Високі Договірні Сторони, Роботодавець і Найманий, Автор і Видавництво та ін.*

11. Загальні назви осіб, міфологічних істот тощо зазвичай у художніх текстах з метою їх смислового виділення, надання їм позитивного семантичного забарвлення, підкреслення їх значущості: *Щодень за днем, щорік за роком вглядаюся в сумне вікно – і бачу мигдалеве око, Вітчизно, Матере, Жоно! (В. Стус).*

П р и м і т к а. За цим же правилом з великої літери можуть писатися слова будь-яких лексико-семантичних груп: *Ані хвали, ні тишних нагород, Ні ювілейних величань не треба, – Даруй мені, природо, клаптик неба, Де владне Слово поселив народ (М. Руденко).*

З малої букви пишуться:

1. Кваліфікаційні прикладки, які йдуть після імен і пишуться з ними через дефіс: *Данило-царенко.*

2. Службові слова (частки, артиклі, сполучники тощо: *ван, ед, ель, да, де, ді, дер, ла, ле, лос, фон* та ін.) у іншомовних власних назвах: *Людвіг ван Бетховен, Бретон де лос Ерреос, Нур ед Дін, Абд ель Керім, фон дер Гольц.*

П р и м і т к а. Частки пишуться з великої букви тоді, коли вони є першим компонентом прізвища, з яким уживаються разом (у такій формі їх засвоїла українська мова): *Фонвізін, Ламетрі, Деліль.*

3. Слова **дон (пан), пан(-і), леді, мадам, сер** тощо, які вживаються зазвичай перед особовими іменами: **дон Хосе, пані Анастасія, леді Елізабет, сер Генрі**.

П р и м і т к а. У назвах відомих літературних героїв слово **дон** пишеться з великої літери: **Дон Жуан, Дон Кіхот**. Однак у загальному значенні слова **донжуан** (спокусник, шукач любовних пригод), **донкіхот** (ідеаліст, мрійник, який прагне до нездійсненого, долає вигадані перешкоди) пишуться з малої літери і разом з власною назвою.

4. Тюркський компонент **паша**: **Осман-паша**.

5. Імена й прізвища, які стали загальними назвами людей чи предметів: **меценат, робінзон, галіфе** (штани), **максим** (кулемет).

6. Загальні назви, утворені від власних імен або прізвищ: **гітлерівець, сталініст, шевченкіана**.

7. Назви племен, народів, людей за національною належністю та місцем проживання: **ацтеки, трипільці, араби, англієць, українка, іванофранківець, киянин**.

8. Назви посад, звань, професій, учених ступенів, титулів, рангів, чинів, свояцтва, духовних санів тощо: **міністр, ректор, директор, бібліотекар, адмірал, полковник, доктор наук, академік, народний артист України, лауреат Державної премії України ім. Т. Г. Шевченка, барон, імператор, цар, шах, батько, сестра, архієпископ, патріарх**.

П р и м і т к а. Назви найвищих державних посад України та інших держав, міжнародних посад пишуться з великої літери: **Голова Верховної Ради України, Президент України, Прем'єр-міністр України, Генеральний прокурор України, Президент Грузії, Генеральний секретар ООН**.

П р и м і т к а. Назви посад в офіційних документах та для підкреслення урочистості можуть писатися з великої літери: **Міністр охорони здоров'я України, Посол Республіки Польща, Президент молодіжної організації "Ріст"**.

Велика літера в назвах рослинного й тваринного світу

З великої букви пишуться:

1. Клички тварин: **Мухтар** (собака), **Ася, Маркіз** (кішка), **Стріла** (кінь), **Бембі** (корова) та ін.

П р и м і т к а. Узагальнені назви груп тварин, які часто є похідними від індивідуальних кличок, пишуться з малої літери: *мухтарі, мурки, рудько, сірий*. *Діти люблять гратися з мурками. Запрягли сірого* (про вола загалом) *та й поїхали на ярмарок* (Народна казка).

2. Назви сортів рослин у спеціальній літературі: *Ренклюд, Паперівка* (яблуні), *Пастораль* (флокс), *Мерседес* (троянда). У складених та складних назвах (якщо у складних назвах є дефіс) велика літера вживається тільки в першому слові, коли далі немає власних назв: *Слава переможцям, Білий налив* (яблуні), *Герань попеляста, Червона шапочка* (флокс), *Леді Сільвія, Жан Мюраур, Ку де Фудр, Баден-Баден, Марія-Луїза* (троянди).

П р и м і т к а. У загальному вжитку сорти рослин пишуться з малої літери: *ренклюд, паперівка, герань попеляста, угорка*.

3. Назви рослинного й тваринного світу, які виступають дійовими особами в байках, казках, драматичних творах тощо: *Троянда, Білка, Лисичка-Сестричка*.

З малої букви пишуться:

1. Загальні назви представників тваринного і рослинного світу: *риба, комаха, тварина, муха, колібрі, каштан, мигдаль, кукурудза, настурція звичайна, конвалія, баклажан*.

2. Назви порід тварин: *бульдог, фокстер'єр, пінчер, корова симентальської породи, індійський гавіал, бергамська вівчарка*.

Велика літера в географічних та територіальних назвах, назвах установ, організацій, друкованих видань, споруд тощо

З великої літери пишуться власні назви:

1. Назви держав, автономних адміністративно-територіальних одиниць: *Україна, Республіка Болгарія, Князівство Монако, Сполучені Штати Америки, Автономна Республіка Крим*.

П р и м і т к а. Географічні назви, уживані в загальному або зневажливому значенні, пишуться з малої літери: *Ти крізь мордовії і сибіри нестимеш гордо світло віри* (І. Світличний).

2. Перше слово в назвах округів, країв, областей, у назвах районів, міськрад, сільрад, радгоспів тощо: *Львівська область, Київська міськрада*.

3. Всі слова в назвах найвищих вітчизняних і міжнародних організацій: *Верховна Рада України, Кабінет Міністрів України, Конституційний Суд України, Організація Об'єднаних Націй, Товариство Червоного Хреста.*

4. Перше слово в назвах державних, партійних, громадських, культурних та інших установ, організацій (а також власні назви, які входять до складених назв): *Міністерство охорони здоров'я, Збройні сили України, Національна рада Демократичної партії України, Державний музей українського образотворчого мистецтва, Національний інститут стратегічних досліджень, Київський будинок мод.*

П р и м і т к а. Якщо до складу найменування установи входить словосполучення, яка може виступати як самостійна назва установи без початкових слів, то вона пишеться з великої літери: *Драматичний театр від Національний академічний драматичний театр імені І. Франка.*

5. Перше слово в назвах пам'яток архітектури, замків, храмів тощо: *Золоті ворота, Печерська лавра, Софійський собор, Мукачівський замок.*

6. Назви вулиць (площ, бульварів, проспектів, провулків), шляхів, каналів, течій, парків, але їхні родові назви пишуться з малої букви: *вулиця Межева, Музейний провулок, Андріївський узвіз, Північний морський шлях, течія Гольфстрім, Софіївський парк.*

П р и м і т к а. Якщо в назвах населених пунктів, вулиць, проспектів тощо слова *шлях, яр, міст, вал, брід, ворота* тощо як родові позначення вже не сприймаються, вони пишуться з великої букви: *Сухий Яр* (село), *Козинські Горби* (урочище).

7. Назви історичних подій, епох, революцій, війн, релігійних та світських свят, знаменних дат: *епоха Відродження, Гетьманщина, Великдень, Різдво, Святвечір, Новий рік, але: День Незалежності України, День Соборності України, День Конституції України.*

8. З великої літери пишеться перше слово в назвах художніх і музичних творів, наукових праць, газет, журналів, історичних пам'яток, видавництва, заводів, пароплавів, виробів тощо (такі назви беруться в лапки): *поема "Мазепа", опера "Тарас Бульба", кінофільм "Титанік", газета "Українське слово", журнал "Перець", видавництво "Місто", пароплав "Моряк", цукерки "Жіноча примха".*

9. З великої літери, але без лапок пишуться назви культових книг: *Біблія, Євангеліє (Євангелія), Псалтир, Коран.*

10. З великої літери пишуться всі слова в астрономічних назвах, окрім родових найменувань (*сузір'я, метеорит, планета*) і порядкових позначень яскравості небесних тіл (альфа, бета): *Венера, Юпітер, сузір'я Волосся Вероніки, галактика Велика Магелланова Хмара, альфа Малої Ведмедиці, бета Терезів.*

Правопис прикметників, утворених від власних назв

З великої літери пишуться приметники, утворені від власних назв за допомогою суфіксів *-ів(-ова, -ове, -еве, -їв(-єва, -єве, -ин(-ина, -ине), -їн(-їна, -їне)*, якщо вони означають належність чогось певній особі: *Грінченків словник, Софійн зошит, Шевченкова могила, Сосюринна поезія.*

З малої літери пишуться прикметники, утворені від власних особових імен:

а) за допомогою суфіксів *-івськ(-ївськ-), -инськ(-їнськ-)*: *шевченківський рукопис, франківські сонети, бальзаківський вік.*

П р и м і т к а. Якщо похідні прикметники з такими суфіксами входять до складу назв зі значенням "імені когось", "пам'яті когось", то вони пишуться з великої літери: *Шевченківська премія, Франківський музей, Стефаниківський вечір.*

б) якщо вони входять до складу фразеологізмів або наукових термінів: *юдині срібняки, прокрустове ложе, піфагорова теорема, гайморова порожнина.*

Правопис скорочених слів

Умовні графічні скорочення (їх слід відрізнити від абревіатур) скорочуються тільки на письмі, але вимовляються повністю (7 км – сім кілометрів). Існують такі основні правила їх запису:

1. Між частинами початку і кінця простого слова ставимо тільки дефіс (без крапок): *ін-т* (інститут), *л-ра* (література), *вид-во* (видавництво).

П р и м і т к а. У скороченнях може наводитися лише початок слова, після якого вживається крапка: *п.* (пан), *гол.* (голосний).

2. Через дефіс і з крапкою після кожної з двох скорочених основ пишуться скорочення складних слів: *ст.-гр.* (старогрецький), *шл.-бл.* (шлакоблок), *б.-с.* (блок-система).

3. Скорочення, утворені від словосполук, записуються окремо: *в. ч.* (військова частина), *п. с.* (поштова скринька), *легк. пром.* (легка промисловість).

П р и м і т к а. Іноді частини сполучення слів розділяють рискою: *в/ч* (військова частина), *п/с* (поштова скринька).

4. У скорочених назвах метричних мір крапка в кінці не ставиться: *м* (метр), *см* (сантиметр), *мм* (міліметр).

5. Не ставиться крапка й між однаковими буквами, які вказують на множину: *рр.* (роки), *тт.* (томи), *сс.* (сторінки).

6. Скорочення закінчуються на приголосний. Наприклад, слово *література* можна скорочувати так: *л-ра*, *літ-ра*, *літ.*, *літер.*, *літерат.*

П р и м і т к а. Слова скорочуються на голосний звук, якщо він початковий у слові: *о.* (острів), *е.* (ера).

7. За умови збігу двох або більше приголосних скорочення можна робити після будь-якого з них, однак з урахуванням структури слова: *власноруч.* або *власноручн.* (власноручний). Однак тільки *селян.*, а не *селянс.* (селянський), бо не слід розривати суфікс *-ськ-*, до якого належить *с.*

8. За умови збігу двох однакових приголосних, скорочення роблять після першого з них: *осін.* (осінній), *стін.* (стінний), *щоден.* (щоденний).

9. Слова не скорочують на м'який знак: *запорізьк.*, а не *запорізь.* (запорізький).

10. У графічних скороченнях зберігається написання великих та малих букв та дефісів, як і в повних словах: *Зах. Укр.* (Західна Україна), *Київ. буд. мод* (Київський будинок мод), *півн.-схід.* (північно-східний).

11. Існують загальноприйняті скорочення, які потрібно запам'ятати: *гр.* (громадянин), *т.* (товариш, том), *тов.* (товариш), *тт.* (товариші, томи), *акад.* (академік), *проф.* (професор), *доц.* (доцент), *ім.* (імені), *див.* (дивись), *напр.* (наприклад), *пор.* (порівняй, порівняйте), *і т. ін* (і таке інше), *і т. д.* (і так далі), *і под.* (і подібне), *н. е* (нашої ери), *до н. е.* (дошої ери), *р.* (рік, річка), *рр.* (роки), *ст.* (сторіччя, станція), *с.* (село, сторінка), *м.* (місто), *обл.* (область), *о.* (острів), *л* (літр), *дм* (дециметр), *га* (гектар) та ін.

Запитання та завдання для самоконтролю

1. Назвіть правила, які регулюють вживання великої літери на синтаксичній основі.
 2. У чому полягає суть написання великої літери за семантичним принципом?
 3. Перелічіть правила вживання великої літери в назвах людей, посад, персоніфікованих або міфологічних істот, божеств?
 4. Які особливості написання великої літери в назвах рослинного й тваринного світу?
 5. У яких випадках вживається велика літера в географічних та територіальних назвах, назвах установ, організацій, друкованих видань, споруд тощо.
3. У чому полягають особливості написання скорочених слів?

Завдання для самостійної роботи

1. Підкресліть слова, у яких має бути орфограма "Велика літера у власних назвах". Обґрунтуйте свій вибір.

Зиновій-богдан, кур де жебелен, мао цзедун, ярослав мудрий, кім ір сен, африканець, будда, богиня венера, русалка, мавка, президент україни, прем'єр-міністр україни, голова верховної ради україни, генеральний прокурор україни, прем'єр-міністр канади, декан, князь, сірко, антонівка, білий налив, велика ведмедиця, комета галлея, далекий схід, північнокримський канал, біловезька пуца (заповідник), затока святого лаврентія, ріо-де-жанейро, ла-манш, іссик-куль, уолл-стріт, андріївський узвіз, течія гольфстрім, вулиця ярославів вал, бостон, балканські країни, організація об'єднаних націй, республіка єгипет.

2. Перепишіть, ставлячи, де потрібно, лапки. Поясніть підкреслені орфограми.

Агентство Пренса Латіна, агентство Франс Пресс, компанія Дженерал моторс, повість Тіні забутих предків, газета Віче, п'єса Глитай, або ж Павук, Літопис Самовидця, пансіонат Зоря, Андріївська церква, Хотинський замок, епоха Відродження, орден Почесного легіону, орден Незалежності, орден Мати-героїня, медаль За відвагу,

літак Антеї, цукерки Все для Тебе, тюльпан Чорний принц, ВАЗ-2109, літак Ту-334.

Аудиторні завдання

1. Поясніть підкреслені орфограми.

А. Наш люд має в собі багато сили, щоб родити Шевченків, Федьковичів і Франків (*В. Стефаник*). Тут восени конячки рвали шлеї, і в школу йшли маленькі Галілеї (*А. Малышко*). Щодень пілати розпинають, морозять, шкварять на огні (*Т. Шевченко*). Пилат, бачивши, що нічого не вдіє, а заколот дедалі більшає, взяв води й умив перед народом руки, та й каже: "Я невинний крові праведника цього; ви побачите" (*З Біблії*). Вставали Коперники і Джорджоне, Шевченко підводив могутнє чоло, і біля вічного їхнього трону лакузи жодного не було (*В. Симоненко*). Шевченки, Гоголі, Сократи ще виростуть на цій землі (*Д. Луценко*). Потім я розповів, як загинув запроданець Завірюха, – нехай же втішаться душі убитих каїном... (*В. Шкляр*).

Б. Народе мій, коли тобі проститься крик передсмертний і тяжка сльоза розстріляних, замучених, забитих по соловках, сибірах, магданах? (*В. Стус*). Ти крізь мордовії і сибіри нестимеш гордо світло віри (*І. Світличний*). Згори униз тріщить-розвалюється паралітичний вавилон! (*М. Самійленко*). Правитель Вавилона, цар Хаммурапі, видатний державний діяч і полководець, підкорив усі міста-держави Месопотамії (*З підручника*) Диво зимове – літепло, / Зорі – в долоні з небес. Світиться свічка стрітенська / Й Слово поволі росте. / Гнотик і крапля-вогник, / Храм зачекався Його, / Колядки останньої дзвоник / Мандрує за горизонт (*О. Деркачова*).

В. Мов пущене ядро з гармати, Земля круг Сонця творить цикл (*П. Тичина*). То пронесеться над болотом чайка, то промайне бистрий чибіс й грудкою впаде в ситу землю (*А. Шиян*). Вітер гонить, віти клонить, краплі сонця в воду ронить і рокоче, як струна (*М. Рильський*). Під липою, над самим джерелом, стояв 4-гранний камінь (*І. Франко*). Дівчинка поставила в гніздо пташеня, і тільки тоді мудра Липа заховала її у своєму густому гіллі (*Народна казка*).

Г. Тут не до поезій. Тут проза німа.

Ілюзія мудрих молитвою зветься.
Сніги і сніги... Ними Діва сама –
У ці ви́флиєми з дитям, що під серцем...
В бесагах пожитки – бо йде ж до рíздва.
Так-так, поки що із найменшої з літер.
Погоні не чути. Отак ось бува?
Лиш вітер навколо. Замети і вітер...
В глибоких снігах пропадають сліди.
Навколо світи в негосподній подобі...
Невидко звізди, ...І мовчить проводир,
Що ледь не замерзне у неї в утробі...
І навіть позаду не видно слідів,
Маленький у лоні затупав ногами.
А світом іде найвідважніша з дів...
Світи ту ходу замітають снігами.
У втомі з утом просто збилася з ніг,
І де ж та пора, що Рíздвом наречеться?
В заметах видніє крізь ніч оборіг
На вигляд як обрис жіночого серця...
І в Бога не буде рíздвяніших саг,
Жінки тут родили по вирвах і схронах.
Виймає пожитки з холодних бесаг
Сповити любов'ю рожденного з лона...
Упала звізда там, де були сліди...
Отут Вифлиєм, мій Синочку, де є ми.
Доносять вітри перший звук коляди...
Колись ти воскреснеш. А зараз – жиємо...
Ще так не було, щоб Рíздво як війна,
Чатують ловці на заметених тропях ...
А Бог, він земним помагає синам,
Відхукує душі в холодних окопах... (Б. Томенчук).

Г. Чи можна любити Україну російською мовою?

Питання, на яке давно дала відповідь наша історія – кривава, трагічна, але гідна. Згадаймо національну еліту, яку нищили системно й цілеспрямовано: Леонтовича, Курбаса, Куліша, Коновальця, Бандеру, Чорновола, Стуса, Фаріон... Нищили тих, хто був мозком, серцем і нервами нації. І нищать далі, бо українська думка та

українське слово для них смертельніші за зброю. От і маємо відрубані поколіннями корені... Тому нам так важко відродитися.

Укотре намагаюся достукатися: мова має значення. Не як "особистий вибір", а як перша ознака того, хто ти є. Не можна любити Україну російською мовою – мовою країни, яка щодня нищить наші міста й села, родини, символи та нашу пам'ять. Мовою імперії НЕ будують СВОБОДУ.

Україна починається з українського слова. І кожен, хто хоче належати до цієї нації, мусить мати мужність говорити її мовою (Л. Коткова).

2. Поясніть уживання великої або малої літери в підкреслених словах. Змоделюйте схожі за структурою речення та запишіть їх.

День за днем, рік за роком – у вічність... (– Гей ти, Дніпре! Гей ти, сивий! Чи довго ще до навігації?) (М. Хвильовий). Мартин Гак (розказує, було, молодшим людям прадід мій) був чоловік старосвітського заводу (П. Куліш). Тай поставив її проти місяця – місяць ясно світив – та й дивиться їй в обличчя, не пуска (Б. Грінченко). Двері – о чудо! – двері не рипіли (Г. Хоткевич). Ні, він цього не може!.. не може!.. ...Як це він не помітив, що той був п'яний, як стовідерна куфа з горілки, як ціла корчма баб!.. ха-ха!.. як це він не помітив? (М. Коцюбинський). Ха, ха, ха! Але я таки порядний боягуз! (І. Франко). Мамо! Зачиняйте вікна, дощ! (Н. Козуб). Я чекаю того розцвіту душі... може, сотворю в честь його... великий образ (О. Кобилянська). Хтось у серце глянув знов. Що це – сон? Нова омана? І душа, від щастя п'яна, продзвеніла: "Це – любов" (О. Журлива). А н а т о л і й О л е к с а н д р о в и ч (побачивши Карпа й Таїю). А, Карпо Федорович! Доброго здоров'ячка! Чом же раніше не прийшли? Добрий вечір, Таїю (Здоровкається) (В. Винниченко). Для психоаналітичного підходу особливе значення в соціалізації індивіда має період раннього дитинства (З підручника).

3. Запишіть наведені тексти. Поясніть вживання великої літери, які ґрунтуються на синтаксичній основі.

А. Він зі злості заскреготів зубами.

Навіть цісаря вмшали! Господа Бога! А хто ж їздив щонеділі до церкви, як не він? А щодо цісаря, то сей же далеко-далеко й не бачить, що тут діється... Через одне-однісіньке дерево... Жебраки... всі ті

пани... Раби, що служать... Вони хотіли його... одинака, найбагатшого гуцула... зогидити (О. Кобилянська).

Б. Я вийшов з кабінету. Тиша, звичайна нічна тиша, але як же голосно стукотить моє серце!..

Нічого не видно. Я йду помацки й то тільки тому, що знаю напам'ять.

От іду мимо жінчиних дверей. Зупинитись?.. Послухати?

Я зупинився, але, само собою, нічого не вчув. ...Може, вона стоїть так само по той бік дверей, як я по цей і чекає скрипу?

А, була-не-була!.. І я двинувся рішуче вперед (Г. Хоткевич).

4. Перепишіть, розкриваючи дужки. Обґрунтуйте написання великої або малої літери у виділених словах.

(В, в)ін подумав хвильку.

– (Н, н)е знаю... – (С, с)казав протяжно й зачудовано. – (А, а)ле я тебе не видів... *хтось* був вийшов... *се* знаю... *але* то був *хтось* у чорній сукні... *твого* лица не нагадую собі.

(В, в)она відвернула від нього очі й усміхнулася.

– (Т, т)о хто ж ти?

– (Щ, щ)о се тебе обходить? (А, а) втім, – (Д, д)одала раптом з меланхолійним усміхом, – (Я, я) така, що не має щастя...

– (Б, б)агачка й не має щастя? – (С, с)казав недовірливо й засміявся. – (Д, д)ивися, може, його відвернув хто від тебе, воно буває... *Але* ти молода... – (С, с)казав далі і приступився до неї ще ближче...

(В, в)она поглянула на нього, і в тій хвилі гаряче полум'я облило її лице.

– (Т, т)и! – (П, п)ромовив нараз дрижачи голосом.

– (Щ, щ)о таке? – (В, в)ідповіла ледве чутно...

– (Т, т)и красна, – (С, с)казав зміненним, беззвучним голосом (О. Кобилянська).

5. Випишіть з художньої літератури три віршовані тексти (у кожному до восьми рядків): 1) у якому всі рядки починаються з великої літери; б) у якому всі рядки починаються з малої літери; в) у якому написання великої літери на початку рядка залежить від ужитих у попередньому рядку розділових знаків. Які особливості використання (на синтаксичній основі) великої літери в поетичних творах?

6. Переробіть наведені афоризми за поданим нижче зразком так, щоб вони: 1) ішли після слів автора як пряма мова; 2) входили до складу речення як його підрядна частина; 3) наводилися не повністю. Обґрунтуйте вживання великої та малої літер, з яких починаються афоризми у створених вами реченнях.

Зразок. Найважливішою ознакою людини є наполегливість у подоланні найважчих перешкод (*Людвіг ван Бетховен*): 1) Відомий композитор Людвіг ван Бетховен писав: " Найважливішою ознакою людини є наполегливість у подоланні найважчих перешкод". 2) Відомий композитор Людвіг ван Бетховен писав, що "найважливішою ознакою людини є наполегливість у подоланні найважчих перешкод". 3) Відомий композитор Людвіг ван Бетховен вважав, що серед усіх ознак людини найважливіша – "... наполегливість у подоланні найважчих перешкод".

Музика запалює весь світ, душу окрилює, сприяє лету уяви (*Платон*). Людина – це обов'язок, а не титул... (*Василь Стус*). Важливо не те, яку віру проповідує те чи інше вчення; важливо, яку воно дає надію (*Умберто Еко*). Межі наук подібні до горизонту: чим більше до них підходити, тим більше вони віддаляються (*П'єр Буаст*). Якщо ви хочете, щоб життя вам усміхалось, спершу подаруйте йому свій гарний настрій (*Бенедикт Спіноза*).

7. Назвіть кілька причин порушення орфоепічних норм, які трапляються в мовленні. Подайте їх перелік у вигляді рубрик чотирма способами: так, щоб у двох випадках кожна рубрика писалася з малої літери, а у двох – з великої. Чи впливають на вживання малої або великої букви початку рубрик графічні знаки (напр.: **I.**; **I**); **a**); –, що йдуть перед кожною рубрикою.

8. Перепишіть речення, знімаючи дужки. Поясніть уживання великої або малої літери у виділених словах. Які з цих слів можуть писатися і з великої, і з малої літери залежно від контексту?

А. (В,в)асиль (М,м)ихайлович (Е,е)лланський писав під різними псевдонімами: (В,в)асиль (Б,б)лакитний, (В,в)алер (П,п)роноза, (Г,г)арт, (М,м)аркіз (П,п)опелястий, (П,п)анас (Р,р)удий, (В,в)істряк тощо (*З газети*). (П,п)рокіп (П,п)ономаренко на прізвисько (К,к)вочка, який тоді уцілів, казав, що (В,в)асилевий передсмертний крик

докотився аж до (М,м)отриного (М,м)онастиря (В. Шкляр). Їхня невістка хоч і була із заможного (С,с)оловейкового роду (так їх кликали по-вуличному через веселу співочу вдачу), однак своє сирітське дитинство провела у злигоднях (Н. Федюк). Безсмертне слово (К,к)обзаря навіки вкарбувалося в пам'ять його народу (З газети). Ішов (К,к)обзар до (К,к)ієва та сів спочивати (Т. Шевченко). Говорячи з дітьми (К,к)капітана (Г,г)ранта, (Л,л)еді (Е,е)лен не сказала про побоювання, які висловив у своєму листі (Л,л)орд (Г,г)ленарван стосовно відповіді адміралтейства на його прохання (Ж. Верн). Та не (Г,г)ерцогиня ж це яка, не далекий відламок славної фамілії італійських (А,а)ристократів – це (С,с)лужниця, тільки (С,с)лужниця й більш нічого! (Г. Хоткевич). Юні (М,м)ічурінці разом зі своїм учителем біології створили справжній райський сад у шкільному дворі (З газети). Сама ж (К,к)отляревщина для нашої літератури була негативним явищем (З підручника). (П,п)розаїк (Р,р)оман (І,і)ваничук є (Л,л)ауреатом (Д,д)ержавної (П,п)ремії (У,у)країни (І,і)м. (Т,т). (Ш,ш)евченка та (П,п)ремії (І,і)мені (А,а). (Г,г)оловка (З підручника). Здалеку знов долинули моторошні ухкання-зойки, й (О,о)тець (О,о)лексій подумав, що (С,с)ичі так не кричать (В. Шкляр).

Б. У нашому регіоні добре приживаються такі сорти яблунь, як (А,а)антонівка та (С,с)лава переможцям (З газети). (А,а)ір (Т,т)ростинний – багаторічна рослина (Р,р)одини (А,а)роїдних (або (К,к)ліщинцевих) з товстим повзучим кореневищем, яке швидко розростається (Г. Смик). (Б,б)ельвалія (Л,л)ипського, або (С,с)теповий (Г,г)іацинт, виділяється серед рослин завдяки довгим розчепіреним квітконіжкам (Л. Панова). Троянди сорту (М,м)адам (П,п)лантьє мають середньої величини білі з кремовим відтінком пахучі квіти; висота куща сягає 1, 5 м заввишки (З довідника). Троянди зимостійкого сорту (Р,р)убін цвітуть рясно протягом 24 – 28 днів (З довідника). Сорт троянд (П,п)ерла (Д,д)е (А,а)лканада стійкий до борошнистої роси (З довідника). Троянди сорту (Б,б)ахчисарайський (Ф,ф)онтан придатні до групових насаджень, мають рожево-золотисті квіти, із зовнішнього боку лимонно-жовті, зібрані в невеличкі суцвіття до 12 квіток (З довідника). Троянди сорту (Д,д)он (Ж,ж)уан цвітуть у другій декаді червня (З довідника).

9. Чи у всіх компонентах корейських, індонезійських, в'єтнамських, бірманських і таїландських прізвищ та імен уживається велика літера? Дайте відповідь, записавши наведені слова.

(К,к)ім (И,и)р (С,с)єн, (С,с)уджоно (Х,х)адіното, (Х,х)о (Ш,ш)і (М,м)ін, (У,у) (Ч,ч)ин (С,с)у, (С,с)єн (У,у) (Д,д)ам, (К,к)улаб (С,с)айпрадіт, (П,п)ак (Т,т)і (В,в)он.

10. Складіть речення з наведеними нижче словами. Що означає компонент **дон**, і в яких випадках він пишеться з малої літери, а коли – з великої?

(Д,д)он Педро, (Д,д)он Кіхот, (Д,д)он Жуан; (Д,д)онкіхот, (Д,д)онжуан.

11. Перепишіть слова, знімаючи дужки. Обґрунтуйте написання виділених іншомовних компонентів.

(Л,л)еонардо (**Д,д**)а (В,в)інчі, (**Л,л**)е (Ш,ш)апельє, (**Д,д**)ю (Г,г)ар, (Ф,ф)ердінан (**Д,д**)е (С,с)осюр, (**Д,д**)і (В,в)ітторію, (**Д,д**)е (**Л,л**)а (К,к)уева, (Н,н)ур (**Е,е**)д (Д,д)ін, (В,в)арнгоген (**Ф,ф**)он (Е,е)нзе, (**Д,д**)ерібас, (**Л,л**)афонтен, (**Л,л**)есаж, (**Д,д**)'обіньє, (**О,о**)'коннейль, (**М,м**)ак-(**М,м**)агон, (**С,с**)ан-(**М,м**)артін, (**І,і**)бн (Ф,ф)алдан, (Г,г)едік- (**П,п**)аша.

12. Напишіть твір на тему "Різдвяна історія", уживаючи якомога більше назв персонажів вертепу. Поясніть їх написання.

13. Прочитайте уривки з текстів. Обґрунтуйте вживання малої або великої літери у виділених словах. У яких словах написання великої букви пов'язане із задумом автора?

А. Я знаю, що не зможу вже ніколи бігати за **тобою** по лісі й збирати сойчині голубі пера, ні ловити скакунців у траві, ні співати **тобі** веселих пісень. Але чи зможу коли ще покласти гаряче лице на ту холодну чорну **землю** і ті білі сторчики, за які **ти** радше дав би своє молоде життя? Чи поблагословлять мене ще коли руки доброї **бабуні** і старенького **діда**?

Якби я вмерла, я просила б у **Бога**, щоб **Ти**, моя далека, безмежна, недосяжна **Країно**, була мені небом. Там я ходила б з **батеньком** по нагрітих зрубках і збирала **суниці** або **сироїжки**, або, завітчані вінками **вільшини**, ми ждали б на всіх серцюлюбих, щоб творити **Вічну Красу**... (Віра Вовк).

Б. Однак серед безмежжя ночі був у кабінеті, зримий тільки для *Гулака*, ще й *пан* у смокінгу, жабо й циліндрі, з магічною паличкою у руці, той самий, якого уявив у *Воронцовському саду* на лавочці під липою, – *Майстер Часу і Простору*. І нічого дивного: колись такі прояви ходили вільно по світу навіть удень... Володар постійної часової форми *Є* навідався до *Миколи Івановича* цієї тихої осінньої ночі, щоб провести його тим відтинком часу й простору, який йому визначено, щоб завтра вранці доставити на очну ставку із своїм минулим (*Р. Іваничук*).

В.

ДОГОВІР

м. Івано-Франківськ, сьомого лютого дві тисячі другого року

Ми, Куценко Галина Дмитрівна, що проживає в *м. Івано-Франківську* по вул. *Чорновола*, 17, кв. 7, далі йменована "*Продавець*", з одного боку, та Ничипорук Олександр Миколайович, що проживає в *м. Івано-Франківську* по вул. *Чорновола*, 27, кв. 9, далі йменований "*Покупець*", з іншого боку, уклали цей договір про таке:

1. *Продавець* продав, а *Покупець* купив житловий будинок у *с. Нижня Липиця Рогатинського району Івано-Франківської області* на земельній ділянці 270 м². На цій ділянці розташовані: цегляний сарай, гараж, льох, огорожа. Інвентаризаційна оцінка – сто п'ятдесят тисяч гривень.

2. Будинок, що продається, належить *Продавцеві* на підставі заповіту як спадкове майно, прийняте 8 травня 1993 року, і проданий *Покупцеві* за сто п'ятдесят тисяч гривень, які сплачені повністю *Продавцеві* під час підписання договору.

14. Запишіть два тексти. У першому виділені слова повинні писатися з великої літери, а в другому – з малої. Обґрунтуйте орфограми.

(М,м)іністр у справах сім'ї, молоді та спорту, *(Г,г)олова* студентської профспілки, *(П,п)резидент* мисливського клубу "Артеміда", *(П,п)осол* Республіки Болгарія.

15. Прочитайте уривки текстів. Поясніть вживання малої або великої літери у виділених словах.

А. Були собі **Котик** і **Півник**. От каже **Котик Півникові**:

– Я іду по дрова, а ти сядь на печі, а як прийде **Лисичка**, не озивайся!

Пішов **Котик**, а **Лисичка** вже й тут.

– **Півнику-Братику**, відчини!

– Тоток-тоток, не велів коток! – озвався **Півник** (З казки).

Б. З перемогою **Зевса** розпочалася нова доба. Боги, що оселилися на **горі Олімп**, відтепер володіють світом. Наймогутніші дванадцять **олімпійців**: **Зевс**, **цар** і **бог** людей, його дружина **Гера** – охоронниця шлюбу, **Зевсова** дочка **Афіна** – **богиня** мудрості та покровителька ремесла й науки, брат **Зевса** **Посейдон** – **бог** моря, **Аїд** (**Плутон**) – **бог** царства мертвих, **Афродіта** – **богиня** краси й кохання, **Арес** – **бог** війни, **Гефест** – **бог-коваль**, **Аполлон** – **бог** світла й покровитель мистецтва, **Деметра** – **богиня** землеробства, **Гермес** – покровитель скотарства, **Артеміда** – **богиня** полювання (Г. Підлісна).

В. Шостого місяця **ангел Гавриїл** був посланий **Богом** у місто **Галилеї**, якому ім'я **Назарет**, до діви, зарученої чоловікові, на ім'я **Йосиф**, з **Давидового** дому; ім'я ж діви було **Марія**. Ввійшовши до неї, **ангел** сказав їй: "Радуйся, благодатна, **Господь** з тобою! Благословенна ти між жінками". Вона ж стривожилась цим словом і почала роздумувати в собі, що могло значити те привітання. Ангел їй сказав: "Не бійсь, **Маріє**! Ти бо знайшла ласку в **Бога**. Ось ти зачнеш у лоні й вродиш сина й даси йому ім'я **Ісус**. Він буде великий і **Сином Всевишнього** назветься. І **Господь Бог** дасть йому престол **Давида**, його батька, і він царюватиме над домом **Якова** повіки й царюванню його не буде кінця".

А **Марія** сказала до **ангела**: "Як же воно станеться, коли я не знаю мужа?". Ангел, відповідаючи, сказав їй: "**Дух Святий** зійде на тебе й сила **Всевишнього** тебе отінить; тому й святе, що народиться, назветься **Син Божий**...". Тоді **Марія** сказала: "Ось я **Господня** слугиня: нехай зо мною станеться по твоєму слову!". І **ангел** відійшов від неї (З Біблії).

16. Запишіть текст (будь-якої стильової належності; до 15 речень) про богів, у яких вірили українці в дохристиянські часи. Підкресліть власні назви та обґрунтуйте вживання великої літери в них.

17. Поясніть значення загальних назв. Чиї власні імена та прізвиська стали основою для їх утворення? Складіть речення з власними та загальними назвами.

Меценат, ловелас, дизель, робінзон, браунінг, галіфе, рентген, ньютон, ампер.

18. Утворіть від наведених слів іменники на позначення назв людей (у формі чоловічого та жіночого роду однини; у формі множини). Обґрунтуйте вживання великої або малої літери у твірних і похідних словах.

Африка, Латинська Америка, Латвія, Німеччина, Голландія, Запоріжжя, Полтава, Умань, Черкаси, Львів.

19. Запишіть уривки текстів, вибираючи з дужок велику або малу літеру. Поясніть свій вибір.

А. Найбільшої довершеності в українській демонології набули повір'я, пов'язані з (М,м)авками ((Р,р)усалками), котрих, мабуть, можна вважати етнічними символами національної демонології. Саме на Україні його опоетизовано в літературних творах, передусім "(Л,л)ісовій (П,п)існі" (Л,л)есі (У,у)країнки. Створена нею (М,м)авка є, звичайно, художнім образом; науковці ж розрізняють кілька різновидів (Р,р)усалок. Зокрема, Д. К. Зеленін подає такий перелік: (К,к)упалка, (В,в)одяниця, (Ж,ж)артівниця, (Л,л)ешачиха (це, так би мовити, "звичайний" їх розряд) і (Н,н)авка ((М,м)авка), (Л,л)оскотуха, (К,к)риниця, (М,м)емодина – істоти дещо вищого гатунку (*А. Пономарьов*).

Б. До наших часів дійшли міфи про створення світу, всесвітній потоп, райське життя. Люди мушили покійно служити (Б,б)огам, бо все, чим вони володіли, створене (Б,б)огами. Шумерські (Б,б)оги (Е,е)нкі, (Е,е)нліль, (Е,е)рідун, (Б,б)огиня кохання (І,і)нанна (у вавилонян – (І,і)штар) втручалися в життя людей. У міфах (Б,б)оги повставали жорстокими й безжальними. Єдиними захисниками людей були (Г,г)ерої (напівбоги): могутній (Г,г)ільгамеш, сміливий (А,а)дапа, мудрий (Е,е)тана. Проте жоден з (Г,г)ероїв не може довести до кінця

розпочату справу: вони гинуть або підкоряються долі. У цьому відбивається розуміння людського безсилля перед природою, долею, (Б,б)огами (З підручника).

В. У свої 60 років Василь Васильович Грещук багато чого досягнув у житті. Він – не тільки люблячий батько й чоловік, але й (Д,д)октор філологічних наук, (П,п)рофесор, (Д,д)иректор (І,і)нституту (У,у)країнознавства, (З,з)авідувач (К,к)афедри (У,у)країнської (М,м)ови, (З,з)аступник (Г,г)олови (С,с)пеціалізованої (Р,р)ади із захисту (К,к)андидатських дисертацій у (П,п)рикарпатському (Н,н)аціональному (У,у)ніверситеті ім. В. Стефаника та (Ч,ч)лен (С,с)пеціалізованої (В,в)ченої (Р,р)ади із захисту (К,к)андидатських дисертацій у (Л,л)ьвівському (Н,н)аціональному (У,у)ніверситеті ім. І. Франка, (Ч,ч)лен (Е,е)кспертної (Р,р)ади ДАК України в напрямку "(П,п)едагогічна освіта, культура, мистецтво". Також є (Г,г)оловним (Р,р)едактором журналу (І,і)нституту (У,у)країнознавства "(У,у)країнознавчі (С,с)тудії", (Г,г)оловою (Р,р)едакційної (Р,р)ади (В,в)існика (П,п)рикарпатського (Н,н)аціонального (У,у)ніверситету ім. В. Стефаника, (Ч,ч)лен (Р,р)едакційної (К,к)олегії науково-теоретичного журналу (І,і)нституту (У,у)країнської (М,м)ови НАН України "(У,у)країнська (М,м)ова". За наукові досягнення в ділянці (У,у)країнознавства удостоєний (П,п)ремії ім. В. Стефаника (В. Питель).

Г. У III ст. до н. е. зі сходу на землі (С,с)кіфів насувалися нові прибульці – войовничі племена (С,с)арматів, або (С,с)авроматів. Їхня назва походить від іранських слів "саоромант", що означає "підперезаний мечем".

Розквіт їхньої могутності припадає на I ст. н. е., коли вони утворили великий союз племен.

(С,с)армати широко розселились у степах (П,п)ричорномор'я в II – I ст. до н. е. Другою хвилею була поява на цих землях (С,с)арматських племен (Я,я)зигів і (Р,р)оксоланів у I ст. н. е. Ці степовики витіснили з території середньої течії (Д,д)ніпра племена (З,з)арубинецької культури, які були предками (С,с)лов'ян (З підручника).

20. Прочитайте уривки з твору В. Шкляра "Чорний Ворон". Обгрунтуйте написання виділених орфограм.

А. – Скільки ж це я провалявся у тебе, **Євдося**? – спитав він.

– Трохи не з місяць. **К**інь тебе приніс непритомного.

– Де він? Де мій **Мудей**?

– Стоїть у повітці, жує сіно разом з **к**озою **Г**алькою. У нього було надрубане вухо, але вже зажило.

Б. ... На сусідньому **д**убі давно вже прокинувся **ч**орний **в**орон й одним оком сонно кліпав на це видовисько. **В**оронові було вже двісті сімдесят літ, проте він досі не стомився спостерігати за людськими дивацтвами і намагався ставитися до них з розумінням. Тепер він сидів на **д**убі, який ще міцно тримав на собі поруділе листя, вдихав теплий дух ладану, і **ч**орному **в**оронові було тут затишно...

В. І тільки вранці, коли випав легенький сніжок, він здогадався, що означали її слова.

– Взавтра снідатимеш на білій скатертині, – сказала тоді сліпа **Євдося**, і її сині, молоді, як у **д**івчини, очі тихо всміхнулися.

– Це ж у яких таких **п**анів мені доведеться снідати? – спитав **Ч**орний **В**орон, зводячись на лікті у твердому дерев'яному ліжку, трохи закороткому для його отаманського зросту.

– Не у **п**анів, а у **п**анни. У білої **п**анни, – знов усміхнулася сама до себе **Євдося**.

21. Прочитайте наведені уривки текстів. Сформулюйте правила, за якими пишуться підкреслені орфограми.

А. Навесні після довгого зимового спокою оживають дерева, кущі, трави. Заграли сріблом свого опушення котики верб. Під вітром загойдалися сережки ліщини, і легкою хмаркою пливе у повітрі її пилок. Минуло кілька днів, як зійшов з глинястого пагорбка сніг, а на ньому вже з'явилися золотисті суцвіття мати-й-мачухи.

Поки дерева не вкрилися листям, а в степу і на лузі не піднялися густі трави, розцвітають первоцвіти. Пізніше, в другій половині весни, починають цвісти трави у тіні від вкритих листям дерев і в густому, високому травостої (*Л. Панова*).

Б. Тварини заселили всі куточки нашої планети: вони літають у піднебессі, повзають під землею в темних глибоких печерах, видряпуються по зледенілих гірських вершинах і копошаться на

морському дні. Найкраще ми знаємо тварин, які живуть у містах, селах, на полях, луках і в лісах. Це метелики, бджоли та інші комахи, павуки, черви, птахи і покриті хутром ссавці – коти, собаки, олені, білки, ведмеді.

Але багато дивовижних істот живе й у тих місцях, які люди відвідують рідко – у пустелях, на болотах, морських берегах і в бездонних озерах. Особливо вражає різноманітністю тваринний світ тропічних дощових лісів і коралових рифів. Колись нашу планету населяли й інші істоти, але вони давним-давно вимерли. Серед них були і невеликі морські членистоногі – трилобіти, і гіганти – могутні динозаври (З енциклопедії).

В. Індійський гавіал і південноамериканський кайман – представники ряду крокодилів.

У разі небезпеки гримуча змія починає трясти порожнистою роговою "тріскачкою" на кінці хвоста.

Щелепи кайманової черепахи розкриваються дуже широко і можуть схопити навіть таку велику жертву, як доросла жаба.

Комодський варан живе на островах Індонезії (З енциклопедії).

Г. Існує багато різноманітних порід кроликів залежно від особливостей хутряного покриву та розміру тварин. Серед них виділяють такі найпоширеніші породи домашніх декоративних кроликів: барани, рекси, голландці, ангорські, англійські та атласні кролики (З журналу).

22. Запишіть, опускаючи дужки. Обґрунтуйте свій вибір.

А. Падаючі (З,з)орі, які ми бачимо на небі, – це (М,м)етеори, що складаються з металу і твердих порід.

Здебільшого (М,м)етеори дуже малі, до 30 м у діаметрі. Очевидно, вони – це уламки (К,к)ошет і (А,а)стероїдів. Без потужного телескопа (М,м)етеор можна побачити тільки тоді, коли він входить в атмосферу (З,з)емлі. В атмосфері (М,м)етеор нагрівається і згоряє, залишаючи за собою яскравий хвіст. Проте не всі (М,м)етеори згоряють цілком. Іноді особливо крупні (М,м)етеори досягають (З,з)емної поверхні. (М,м)етеор, що впав на поверхню (З,з)емлі, називається (М,м)етеоритом. На місці падіння (М,м)етеорита залишається яма, або (К,к)ратер. Учені вважають, що близько 65 млн років тому на (З,з)емлю впав величезний (М,м)етеорит, завбільшки з

(А,а)стероїд. При цьому в повітря піднялася величезна хмара пилу, що надовго затьмарила (С,с)онце, внаслідок чого загинули динозаври.

(К,к)омета втрачає значну кількість пилу. Коли (З,з)емля перетинає цей (М,м)етеорний потік, пилові частинки згорають в атмосфері, створюючи грандіозне видовище – (М,м)етеорний, або (З,з)ораний, дощ (*З енциклопедії*).

Б. З кожним роком ми все більше дізнаємося про (С,с)онячну систему, (Г,г)алактику (Ч,ч)умацький (Ш,ш)лях і про багато інших об'єктів і явищ у (В,в)есвіті.

Наша (З,з)емля – одна з 9 (П,п)ланет, що обертаються навколо (З,з)орі (С,с)онце.

(С,с)онце і (М,м)ісяць пересуваються серед (З,з)ір тільки в одному напрямі – з (З,з)аходу на (С,с)хід.

(З,з)ахід зорі в проміннях ранкового (С,с)онця називають її космічним (З,з)аходом.

Чергову появу (К,к)омети (Г,г)аллея в 1835 р. було передбачено з точністю до 3 днів.

У липні 1994 року відбулося надзвичайно рідкісне астрономічне явище в (С,с)онячній (С,с)истемі – падіння на поверхню (Ю,ю)пітера (К,к)омети (Ш,ш)умейкера-(Л,л)еві.

На поверхні (П,п)ланети (Ю,ю)пітер завжди видно темні смуги, положення, ширина і колір яких з плином часу істотно змінюються.

На (П,п)івнічному небосхилі можна розгледіти різні (С,с)узір'я, зокрема (М,м)алу (В,в)едмедицю, (А,а)ндромеду, (Г,г)ончих (П,п)сів, (М,м)алого (Л,л)ева, (В,в)олосся (В,в)ероніки, (П,п)егас тощо.

У (П,п)олярних районах поблизу (П,п)івнічного і (П,п)івденного (П,п)олюсів (С,с)онце ніколи не піднімається високо над обрієм, і тому тут холодно весь рік.

В (П,п)івденній (П,п)івкулі (М,м)арса знаходиться кратер (М,м)аундера (*За енциклопедією*).

23. Складіть з кожним словом по два речення так, щоб в одному випадку воно писалося (на семантичній основі) з великої літери, а в іншому – з малої.

Захід, схід, східний, західний, південь, північ, південний, північний, місяць, зірка.

24. Прочитайте. Сформулюйте правила написання виділених літер.

А. *Канарські острови, материк Євразія, Східноєвропейська рівнина, гора Мокко, пік Шевченка, Зелений мис, Атлантичний океан, Аденська затока, Аравійський півострів, місто Лондон, Монастирський район Тернопільської області, Лохвицький повіт, штат Невада, хутір Вишневий, село Світанок, Андріївський узвіз, майдан Незалежності, площа Міцкевича, Одеська автострада, вулиця Лепкого, Печерський міст.*

Б. *Україна, Республіка Польща, Польща, Корейська Народно-Демократична Республіка, Королівство Бельгія, Сполучені Штати Америки, Північна Америка, Автономна Республіка Крим, Закарпаття, Славутич (Дніпро), Золотоверхий (Київ), Чорнобиль (у значенні "аварія на ЧАЕС"), Івано-Франківськ, Франкфурт-на-Майні, Ріо-де-Жанейро, Ла-Манш, Іссик-Куль, Сирдар'я, Трафальгар-сквер, Уолл-стрит, Військово-Грузинська дорога, Південно-Західна залізниця, заповідник Біловезька Пуща, парк Булонський Ліс, вулиця Красні Ворота, затока Святого Лаврентія, мис Капітана Джеральда, село Верхня Липиця, вулиця Академіка Булаховського.*

В. *Антанта, Балканські країни, Рада Європи, Організація Об'єднаних Націй, Гельсінська спілка, Верховна Рада України, Кабінет Міністрів України, Конституційний Суд України, Тимчасовий уряд, Сейм Республіки Польща, меджліс, Міністерство охорони здоров'я України, Всесвітня федерація юристів, Національний банк України, кафедра української мови Прикарпатського національного університету ім. В. Стефаника, Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського, Львівський краєзнавчий музей, Київський театр оперети, Київський будинок мод, Виконавчий комітет Донецької обласної ради народних депутатів, сесія Хмельницької міськради, профком Київського національного університету, Партія демократичного відродження України, Почаївська лавра, Хотинський замок, Акт проголошення незалежності України, епоха Відродження, Полтавська битва, гайдамаччина, День учителя, День Незалежності України, День Соборності України, Великий піст.*

25. Запишіть, вибираючи з дужок велику або малу літеру. Поясніть орфограми.

А. Великі масиви суші називають (М,м)атериками, їх усього шість – (Є,є)вразія, (П,п)івнічна (А,а)мерика, (П,п)івденна (А,а)мерика, (А,а)фрика, (А,а)встралія і (А,а)нтарктида. В (А,а)рктичному регіоні, що оточує (П,п)івнічний полюс, немає твердої суші (*З енциклопедії*).

Україна, на відміну від країн (Ц,ц)ентральної (Є,є)вропи, перебуває у початковій фазі консолідації своєї національної самостійності.

У (Д,д)екларації (П,п)ро (Д,д)ержавний (С,с)уверенітет України зазначено: "Повновладдя народу України реалізується на основі (К,к)онституції (Р,р)еспубліки як безпосередньо, так і через народних депутатів, обраних до (В,в)ерховної і (М,м)ісцевих (Р,р)ад (У,у)країнської РСР"

Положення (К,к)онституції України відповідають (Є,є)вропейській (К,к)онвенції (П,п)ро (З,з)ахист (П,п)рав і (О,о)сновних (С,с)вобод (Л,л)юдини (*З газети*).

Б. У (С,с)тародавньому (Р,р)имі в час кризи (Р,р)еспубліки (кінець I – II ст. до н. е.) змагалися між собою різні партії.

Прототипи сучасних політичних партій з'явилися в час ранніх (Б,б)уржуазних (Р,Р)еволюцій. Здебільшого це були організації буржуазії для боротьби з (Ф,ф)еодалізмом, такі як (П,п)артії (К,к)онституціоналістів, (Ж,ж)ирондистів і (Я,я)кобінців у часи (В,в)еликої (Ф,ф)ранцузької (Р,р)еволюції.

На початку ХХ ст. в Україні проходив інтенсивний процес утворення політичних партій. Так, в (Н,н)аддніпрянщині сформувалися й активно діяли (Р,р)еволюційна (У,у)країнська (П,п)артія, пізніше (У,у)країнська (С,с)оціалістична (П,п)артія, (У,у)країнська (Н,н)ародна (П,п)артія, (Т,т)овариство (У,у)країнських (П,п)оступовців.

Остаточне ухвалення (А,а)кту (З,з)луки мало відбутися на засіданні першого українського (П,п)арламенту. Однак до того часу (У,у)країнська (Н,н)ародна (Р,р)еспубліка вже припинила своє існування, як і під тиском (Ч,ч)ервоної (А,а)рмії покинув територію України уряд нашої держави – (Д,д)иректорія (*За підручником*).

В. Вважається, що до (В,в)ведення можна лопатою копати землю, а після (В,в)ведення й до самого (Б,б)лаговіщення – у жодному разі не можна: (З,з)емля має відпочити і на наступне літо сили набратися.

Давня легенда говорить, що Андрій (П,п)ервозванний проповідував християнську віру на побережжі (Ч,ч)орного (М,м)оря й у Києві.

Тривалий час у (К,к)иївській (Р,р)усі святкували кілька (Н,н)ових (Р,р)оків: 1 березня і 1 вересня.

У перші роки незалежності Україна, як і ряд інших країн, намагалася відмовитися від деяких радянських свят, зокрема й негласного (Д,д)ня (Ч,ч)оловіків – 23 лютого. Натомість було запроваджено (С,с)вято (Ч,ч)оловіків 6 грудня – (Д,д)ень (З,з)бройних (С,с)ил України.

Напередодні 19 грудня до дітей України має завітати (С,с)вятий Миколай і покласти під подушки або в чобітки (М,м)иколайчики – приємні подарунки від доброго святого за гарну поведінку протягом року.

Цей день відзначають раз на чотири роки, оскільки за старим стилем (Д,д)ень (П,п)реподобного Касіяна припадає на 29 лютого. За народним віруванням, у (К,к)асіянів (Д,д)ень не можна виходити до сходу сонця з дому...

Щука викидає ікру зазвичай на (Т,т)еплого (О,о)лекси, тож завзяті рибалки святкують цей день, сподіваючись, що з (Б,б)ожою допомогою рибалити будуть вдало.

У 1987 році країни-члени ВОЗ ((В,в)сесвітньої (О,о)рганізації (З,з)доров'я) виступили з ініціативою проведення (В,в)сесвітнього (Д,д)ня (Б,б)ез (Т,т)ютюну. Від того часу щороку цього дня святкується (В,в)сесвітній (Д,д)ень (Б,б)оротьби з (П,п)алінням (*За М. Шкодою*).

26. Прокоментуйте написання підкреслених орфограм.

А. У 1754 році за сприяння графа П. Мйончинського завершено спорудження храму Пресвятої Трійці (*З газети*). Великої шкоди релігійному розвою Зарваниці завдала Перша світова війна (*П. Бубній*). Ні Середньовіччя, ні епоха Ренесансу не спромоглися витворити загальноприйнятний образ ідеального світу та досконалої людини в цьому світі (*Г. Гільмантині*). І тільки на початку ХХ ст. парк пережив справжній ренесанс свого колишнього стилю та багатства світу флори (*З газети*). Прикладом високого ренесансу є хоч би Чорний дім (1567)

і Успенська церква (1591 – 1629) ...З появою бароко в Україні ренесансний стиль об'єднувався з ним, і в результаті цього синтезу виник оригінальний артистичний варіант – українське або козацьке бароко (*О. Заєць*). Галактичні туманності в основному знаходяться поблизу великого скупчення зір Галактики – Молочного Шляху, яке в Україні називають Чумацьким Шляхом (*З журналу*). За Оксаною й Катериною [*літературні героїні* – *В. П.*] довгими рядами Чумацьким Шляхом української літератури пройдуть сільські покритки, покутуючи за свій гріх соромом і стражданням (*І. Денисюк*).

Б. І засміялась провесінь: – Пора! – за Чорним Шляхом, за Великим Лугом – дивлюсь: мій прадід, і пра-пра, пра-пра – усі ідуть за часом, як за плугом (*Л. Костенко*). Уперше Одеський замок згадується в історичних джерелах 1327р., коли він перейшов у володіння Юрія – сина мазовецького князя Тройдена і руської княжни Марії (дочки Юрія I), запрошеного боярами на галицько-волинський князівський престол після згасання роду Романовичів. ...Майже півстоліття Одеська фортеця була неприступна для польських магнатів (*О. Галелюка*). 12 березня 1828 року в багатодітній сім'ї священика с. Зелена Діброва на Черкащині о. Гаврила Лебединцева і його дружини матінки Фекли народився п'ятий син, названий Феофаном (*Ю. Лебединцев*). Розкопки проводилися на колишній території античного Боспорського царства зі столицею Пантікапей (*З газети*). Батько його – Яків Кобилянський завідував монастирським лісом у Ожинському повіті Східної Галичини, жив досить пристойно (*В. Врублевська*). У Кримській астрофізичній лабораторії працює радіотелескоп РТ-22. В Росії створено Міжнародний інститут проблем астероїдної небезпеки, який фінансується Фондом фундаментальних досліджень (*З журналу*).

В. Як колега з Національної академії наук, я бачу в ньому [*у Іванові Дзюбі* – *В. П.*], як і інші члени наукового співтовариства, принципового, незалежного дослідника, неординарного та захопленого.

У мене зберігається українська "Літературна газета" від 17 березня 1949 року, в якій висвітлювалися матеріали пленуму Правління Спілки письменників України.

Серед них [*прізвищ* – *В. П.*] і колишні випускники нашої спільної alma mater – Київського медичного інституту – лікарі за фахом і гуманітарії за покликанням...

Справді, після з'їзду молодь почала шукати відкритих форм виявлення своїх інтересів, і саме тому виник у столиці Клуб творчої молоді.

З часів тих драматичних подій минуло вже майже два десятиліття і ось на початку згаданих дев'яностих років – вже після проголошення незалежності України – Григорій Кіпніс, включений до складу комісії Спілки письменників України з літературної спадщини Віктора Некрасова, знайшов в архівах Служби безпеки... чернетку некрасовської статті.

З великою упевненістю назвав Тарасівську вулицею інтелігентів – поетів, художників, вчених, лікарів – мій друг, який раніше на ній проживав, письменник і публіцист Григорій Кіпніс (*За І. Трахтенбергом*).

Г. Історія донесла ім'я головного садівника "Софіївки" Ферре, який наприкінці 30-х – на початку 40-х років побудував терасу Бельвю, а також терасу Муз.

Гостей парку вражали хаотичні велетенські брили над Кам'янкою, скеля-тераса над Нижнім ставом – так звана Левкадська скеля, звідки відкривається чарівна панорама "Софіївки", романтичний острів Анти-Цірцеї, грот Діани, водограй, що б'є з каменя посеред ставу, задумливий спокій Єлисейських полів, грот Тантала з кам'яною брилою, що загрозливо нависла над ним, та багато інших рукотворних див.

У заповіднику – сотні видів екзотичних рослин. Згадаймо лише Англійський парк, у якому сьогодні їх близько 150.

Долина Велетнів вражає хаотичним нагромодженням гранітних брил.

Та от сліпучі сонячні промені примушують заплющити очі – ми в Амстердамському шлюзі. Перед нами... постає острів Кохання з Рожевим павільйоном. З протилежного боку – спуск до гроту Фетіди, де богиня кохання Венера ховається за водяним покривалом. І знову – зміна вражень, контрастність відчуттів, властиві "Софіївці"! (*За П. Позняком*).

27. Використовуючи якомога більше назв вулиць, провулків, бульварів, майданів, проспектів та парків, напишіть твір-опис на тему: "Вулицями улюбленого міста". Поясніть правопис власних назв.

28. Запишіть наведені сполучення слів у вигляді загальноприйнятих аббревіатур. Обґрунтуйте їх орфографію. Провідмініайте за відмінками аббревіатури, утворені від підкреслених сполучень слів.

Міністерство юстиції України, Центральна виборча комісія, філологічний факультет, медичний персонал, житлово-експлуатаційна контора, вищий навчальний заклад, Федеративна Республіка Німеччина, реєстрація актів громадянського стану, Міжнародне агентство з атомної енергії.

29. Розшифруйте вжиті в наведених реченнях аббревіатури, поясніть їх написання. Обґрунтуйте правопис виділених слів.

2009 рік був проголошений *Організацією Об'єднаних Націй і ЮНЕСКО Міжнародним роком астрономії* з нагоди 400-річчя часу, коли Галілео Галілей направив свій телескоп на небо, що знаменувало початок нової ери в астрономії та світогляді людства. У доповіді НАСА Конгресу США вказано, що мінімальна маса астероїда, здатного викликати глобальну катастрофу на *Землі*, дорівнює кільком десяткам мільярдів тонн, що відповідає астероїдам з діаметром 1 км. Дослідження показують, що загальнішими проблемами порівняно з астероїдною небезпекою можуть бути тільки *ядерна війна* та розповсюдження СНІДу. Крім спеціальних наукових конференцій, проблему астероїдно-кометної небезпеки регулярно розглядають в ООН, уряди й *парламенти* провідних країн світу та впливові неурядові організації. Епізодичні програми спостережень здійснюються в *Інституті сонячно-земної фізики Сибірського відділення РАН* й у *Спеціальній астрофізичній обсерваторії РАН*. У березні 2005 року наукова громадськість України відзначила 100-річчя найстаршого члена НАН України Максима Федоровича Гулого... І тільки завдяки голові місцевої райради вдалося отримати кошти для розвитку наукового проекту (*З журналу*).

30. Прочитайте. Обґрунтуйте написання великої чи малої літери в підкреслених словах.

Дуже вразила під час тієї "першої зустрічі" Василя Стефаника широта Франкових зацікавлень, зокрема його інтерес до соціально-побутових умов життя його русівчан (*Р. Піхманець*). І тільки десь Іванова Марічка із того світу кличе його: – Йва-а-а!.. (*Л. Костенко*). Хто знає, з яких матеріалів доводиться складати життєпис великої людини, скільки разів треба користуватись як єдиною "фактичною"

основою свідоцтвом малих, випадкових людей, що щось чомусь записали бездумно або з думкою про власні ідеали, той розуміє, як смішно сперечатись про "правдивість" Мазепиної діяльності (*Р. Мартель*). Згадайте в поспіху вагона, в невідворотності зникань, як рафаелівська Мадонна у вічі дивиться вікам! (*Л. Костенко*). Примітний у цьому сенсі спогад Івана Дзюби про нашумілі події під час прем'єри параджанівських "Тіней забутих предків" (*І. Трахтенберг*). У 2009 році лауреатами найпрестижнішої Нобелівської премії з фізіології та медицини стали американські вчені Елізабет Блекберн, Джек Шостак і Керол Грейдер за роботи з вивчення механізмів клітинного старіння (*З журналу*). Стали вже традиційними періодичні Коваликівські наукові читання, на яких розглядаються останні здобутки у вивченні словотвору української мови (*В. Грещук*). На схилі життя Володимира його сини – Святополк Турівський і Ярослав Новгородський – повставали проти влади батька (*З підручника*).

31. Запишіть слова, розкриваючи дужки. Поясніть вживання великої або малої літери в прикметниках, утворених від власних назв.

(І,і)ринині книжки, (М,м)аріїн капелюх, (Г,г)рінченків заповіт, (Ш,ш)евченкові поезії, (Ш,ш)евченківський стиль, (Ш,ш)евченківська премія, (Ш,ш)евченківський музей, (Б,б)альзакові твори, (Б,б)альзаківські традиції, (П,п)іфагорова теорема, (Б,б)ертолетова сіль, (Д,д)амоклів меч, (Г,г)ордіїв вузол.

32. Випишіть із фразеологічного словника сім фразем, до яких би входили прикметники, утворені від власних назв. Складіть речення з прикметниками у складі фразеологізмів та у вільному вживанні. Обґрунтуйте написання цих прикметників.

Зразок: Ще нікому не принесли щастя юдині срібняки, бо вони – "ціна крові" і зради. Не врятувало Ісуса і Юдине каяття.

33. Доберіть п'ять прикладів прикметників, які входять до складених особових назв людей як прізвиська. Поясніть написання таких прикметників.

Зразок: Ярослав Мудрий, Володимир Великий.

34. З кожним із наведених слів складіть по два речення так, щоб в одному випадку воно писалося з малої літери, а в іншому – з великої. Обґрунтуйте написання.

Український, кримський, міжнародний, золотoverхий, стефаниківський, ахіллесовий, відродження.

35. Запишіть, виправляючи, де потрібно, помилки у вживанні лапок та великої літери у власних назвах. Обґрунтуйте.

А. Коли відгомонило фривольне вісімнадцяте сторіччя, луною якого була грайливо-пікантна "Енеїда" Котляревського, у нашій літературі почались відчуватись леготи сентименталізму і романтизму з їх культом чуттєвості і страждання (*І. Денисюк*). Помилувавшись струнками обрисами Павільйону "Флори", поспішімо до Водограю "Змія" (*П. Позняк*). Як завжди, на Ваші статті чекають цікаві рубрики Мандри Україною, Малі Міста України, Малі Народи України... "Літературну премію" отримала Герта Мюллер "за зосередженість у поезії і чесність у прозі, з якими вона описує життя знедолених" (*З журналу*). Фортеця з її храмами – кенаса й священний цвинтар "Балта Тиймез" – головні древні святині народу. Кримські караїми здавна жили в окрузі кирків – Кирк Йере, де виділяли верхню фортецю... "Кале" і долину... (*А. Полканова*). Серед різноманітних заходів, запропонованих Міжнародним Організаційним Комітетом "МРА-2009", в Україні популярність набули такі проекти, як "100 Годин народної астрономії", "Ночі Галілео", "Програма Галілео для вчителів",... "Портал у всесвіт"... Українські науковці добре себе зарекомендували при виконанні програм космічних досліджень Комет і Астероїдів, наземних спостережень падіння Комети "ШЛ-9" на Юпітер та інших досліджень сонячної системи (*З журналу*). На мості "Імені Є. О. Патона" нещодавно перекрили рух (*З газети*).

Б. Біблійний сюжет, пов'язаний з вчинком Іуди, а найбільш виразно – з Оливковою Горою і Садам Гетсиманським, де Ісус спочатку просив Апостолів, щоб вони не спали, молилися, були хоч душами своїми з Ним, але Апостоли так і не зуміли піднятися над мирським, тяжким, фізичним, поринули в глибокий сон якраз тоді, коли найбільше були потрібні Учителю, а далі Христос пережив найтяжчі хвилини розпачу, коли благав у свого Отця Небесного, щоб обминула чаша принижень і страждань Бога в людському фізичному тілі й, не допросившись, вимушений був погодитися з наперед визначеною Своєю страдницькою долею, у романі І. Багряного пов'язаний не тільки з назвою твору. Саме про Сад Гетсиманський з родинної чумакової "Біблії" читає священник на поминках, хоч міг би,

звичайно, обрати зовсім інший уривок "Святого письма"... (За О. Слоновьовською).

36. Запишіть скорочені слова, виправивши, де потрібно, помилки. Обґрунтуйте.

С.-г. (сільське господарство), с.г. (сільськогосподарський), ст.сл. (старослов'янський), б.-ка (бібліотека), ун.-т. (університет), в. а. (важка атлетика), в.-ий (важкоатлетичний), б.-к. (будинок), км. (кілометр), мм (міліметр), 2 год. (години), півн.-сх. (північно-східний), Півн. крим. канал (Північнокримський канал), т. (том), о. (острів), р.р. (роки), р. (рік), і т. ін. (і таке інше), до наш. е. (до нашої ери), див. (дивись), селя. (селянський), денн. (денний), схід. (східний), тт (томи), умансь. (уманський), ч. з. (чар-зілля), наприкл. (наприклад), Поч. лавра (Почаївська лавра).

37. Напишіть усі можливі варіанти графічних скорочень наведених слів. Назвіть основні правила умовного скорочення слів.

Конференція, Будинок учителя, Кабінет Міністрів України, Організація Об'єднаних Націй, професор, балканський, письменник, зручний, епоха, пани, хвилина, кілограм, метрів за хвилину, будинок, вищезгаданий, гірничопромисловий, лікар-еколог, генерал-лейтенант, легка атлетика, легкоатлетичний, легкоатлет, квадратний метр.

38. Розподіліть слова за такими групами: а) одиниці довжини; б) одиниці площі; в) одиниці об'єму; г) одиниці маси; г) одиниці часу. Запишіть їх умовні графічні скорочення.

Метр, дециметр, міліграм, гектар, сантиметр, кілограм, ар, хвилина, тонна, центнер, грам, літр, гектолітр, міліметр, декалітр, година, кілометр, секунда.

39. Випишіть підкреслені слова, розберіть їх за будовою та запишіть усі можливі графічні скорочення. Як морфемна структура впливає на особливості умовного скорочення слів?

Запам'яталися слова, що трапилися десь у бурхливому сьогоденному інформаційному потоці: наш порятунок – у культурі. Культурі спілкування і дискусій. Культурі відносин, спілок і протиборств. Культурі професій. Культурі інтелектуального багажу. Культурі почувань. Культурі душі. Основи такої культури має закласти освіта. Тільки тоді українська національна школа може

досягти своєї головної мети – становлення й усебічного розвитку особистості з національною та громадянською свідомістю, розгалуженою системою науково-практичних знань про природу та суспільство, людини, готової до свідомого вибору професії відповідно до особистих прагнень і здібностей (*В. Жайворонок*).

НАПИСАННЯ ПРИКМЕТНИКІВ, ЧИСЛІВНИКІВ І ЗАЙМЕННИКІВ

1. Правопис відмінкових закінчень та найуживаніших суфіксів прикметників.
2. Написання складних прикметників.
3. Відмінювання та правопис числівників.
4. Зв'язок числівників з іменниками.
5. Загальні норми написання займенників, особливості їх відмінювання.

Правопис відмінкових закінчень та найуживаніших суфіксів прикметників

Прикметники поділяються на дві групи: *тверду* та *м'яку*. До *твердої групи* належать:

а) якісні та відносні прикметники з основою на твердий приголосний: *наївний, міцний, веселий, гарний*;

б) присвійні прикметники із суфіксами *-ів* (після голосного та апострофа – *-їв*), *-ин* (після голосного та апострофа – *-їн*), які в називному відмінку однини чоловічого роду після цих суфіксів мають нульове закінчення: *батьків, Семенів, Сергіїв, сестрин, Марійн*;

в) усі короткі форми прикметників: *повен, зелен, золот*.

До *м'якої групи* належать прикметники з м'яким кінцевим приголосним основи, які у формі чоловічого роду в називному відмінку однини закінчуються на *-ій* (*-ій* після голосного): *синій, пізній, вечірній, сьогоднішній, довгошийй*.

П р и м і т к а. Слід запам'ятати належність деяких прикметників з основою на *-н-* до твердої чи м'якої групи. *Тверда група:* *безробітний, дружний (згуртований), безробітний, околичний, (але околишній), природний, попутний, тотожний, потужний, продажний, недільний, несусвітний (але несусвітній)*. *М'яка група:* *будній, безодній, внутрішній, дружній (приязний, щирий), городній, горішній, досвітній, городній, дорожній, досвітній, зовнішній, кутній, могутній, незабутній, поздовжній, подружній, порожній,*

путній, прийдешній, самобутній, сінешній, самотній (але *самітний*), *суботній, тутешній, торішній, хатній*.

Закінчення прикметників твердої і м'якої груп відрізняються тим, що в родовому, давальному та місцевому відмінках у прикметниках м'якої групи перед закінченням пишеться м'який знак (буквосполучення *ьо*): *синього, давнього, синьому, давньому, на синьому, на давньому*.

Прикметники твердої групи у відмінкових закінченнях зазвичай мають букву *и*: *свіжий, свіжим, свіжими*. Однак в закінченнях давального і місцевого відмінків однини та називного множини прикметники жіночого роду твердої групи мають у закінченнях *і*: *свіжій, у свіжій*.

Прикметники м'якої групи у відмінкових закінченнях мають букву *і*: *художній, художнім, художні, художніми, на жудожніх*.

В орудному відмінку однини прикметники жіночого роду обох груп мають закінчення *-ою*, однак у прикметниках м'якої групи перед *-ою* пишеться м'який знак: *багряною, літньою, свіжою*.

У називному та знахідному відмінках множини всі прикметники мають закінчення *-і*: *свіжі, багряні, безкраї*.

Прикметники чоловічого і середнього роду, крім називного відмінка однини, мають спільні закінчення. У місцевому відмінку можуть бути паралельні форми: *на високому і на високім; на синьому і на синім*.

Прикметники з другим компонентом *-лиций* (*круглолиций, білолиций* та ін.) мають відмінкові закінчення твердої групи (називний, знахідний і орудний відмінки однини чоловічого і середнього роду та всі форми у множині) і м'якої групи в інших відмінках усіх трьох родів.

Прикметники, які закінчуються на *-ій* (*базкрайї, довговїї, голошиї, довгошиї, кривошиї*), у називному відмінку однини чоловічого роду мають закінчення *-ій*, в орудному та місцевому відмінках чоловічого і середнього роду – *-ім*. У жіночому роді в називному відмінку закінчення *-я*, у родовому – *-ої*, давальному та місцевому – *-ій*. У називному відмінку множини виступає закінчення *-ї*, у родовому *-їх*, у давальному та місцевому – *-їм*, в орудному – *-їми*.

У множині прикметники мають спільні закінчення для всіх трьох родів.

Існують такі основні правила **правопису прикметникових суфіксів**:

У суфіксах на означення здрібнілості чи пестливості, **-еньк-**, **-есеньк-**, **-ісіньк-**, **-юсіньк-** пишеться м'який знак: *зелененький, білесенький, білісінький, малюсінький*.

У суфіксах на означення неповноти ознаки **-уват-**, **-юват-** пишуться *у, ю*: *повнуватий, синюватий*.

У суфіксах **-ськ-**, **-зьк-**, **-цьк-** пишеться м'який знак: *український, французький, козацький*.

Суфікс **-ев-** (**-єв-**) уживається в прикметниках з основою на м'який або шиплячий приголосний приголосний, якщо наголос падає на основу: *березне́вий, груше́вий, життє́вий, діє́вий*.

Суфікс **-ов-** пишеться в прикметниках, основа яких закінчується буквою на позначення твердого приголосного (*вітровий, святковий, оксамитовий, казковий*), а також незалежно від кінцевого приголосного основи, якщо наголос надає на закінчення (*лісові́й, дощові́й, гайові́й, польові́й*). Тому написання слова може залежати від наголосу: *гроше́вий – грошові́й, життє́вий – життьові́й, взуттє́вий – взуттьові́й, діє́вий – дійові́й*.

Суфікс **-ин-** пишеться в присвійних прикметниках після букв на позначення приголосних, крім *й*: *сестрин, доччин, Тетянин, орлиний, качиний, пташиний*.

П р и м і т к а. У процесі утворення присвійних прикметників із суфіксом **-ин-** перед цим суфіксом відбувається чергування приголосних твірної основи – *г-ж, к-ч, х-ш*: *Ольга – Ольжин, дочка – доччин, свекруха – свекрушин*.

Суфікс **-їн-** пишеться в присвійних прикметниках після апострофа, *й* та букв на позначення голосних: *Мар'їн, Майїн, Маріїн, солов'їний, зміїний*.

Суфікс **-ичн-** пишеться після *д, т, з, с, ц, ж, ч, ш* та *р* у прикметниках, похідних від слів іншомовного походження: *епізодичний, терапевтичний, категоричний*.

Суфікс **-ічн-** пишеться в таких прикметниках після букв на позначення інших приголосних: *хірургічний, географічний*, а суфікс **-їчн-** – після букв на позначення голосних: *героїчний, прозаїчний*.

Одна літера *н* пишеться в суфіксах **-ан-(-ян-)**, **-ин-** (**-їн-**), **-єн-**, **-он-** прикметників: *гречаний, скляний, лебединий, солов'їний, буквений, солоний*, але: *старанний, притаманний*.

Дві літери *н* пишеться:

а) у прикметниках, утворених від іменників з основою на *н*: *осінній, денний, стінний*;

б) у наголошених суфіксах *-énn-, -ánn- (-яnn-)* прикметників та їх похідних: *невблагánnий, незбагнénnий, незлічénnий, незрівня́nnий, неоціне́nnий, неподола́nnий, непримирénnий, несказánnий, нескінчénnий, благословénnий, блажénnий, огнénnий, свящénnий, непримирéнно, непримирéнність, нескінчéнно, нескінчéнність*, але: *довгождánnий, шалénnий, жадánnий* та ін.

Написання складних прикметників

Разом пишуться складні прикметники, утворені:

а) від складних іменників, які пишуться разом: *лісостеповий, метафізичний, самохідний, віцеадміральський, лейбгвардійський*;

б) від сполучення підпорядкованих один одному прикметника, числівника, написаного літерами, або дієслова з іменником, а також сполучення прислівника з прикметником чи дієприкметником: *давньоруський, східноукраїнський, чотирнадцятиповерховий*, але: *14-поверховий; працелюбний, водоочисний, загальнолюдський, вищеозначений*, але: *трохи вище означений* (є пояснювальне слово).

П р и м і т к а. Складні прикметники, першим компонентом яких є прислівник, слід відрізнити від сполучень прислівників із прикметниками, у яких прислівник зберігає на собі логічний наголос і пишеться з наступним прикметником окремо: *суспільно корисний, абсолютно сухий, послідовно миролюбний* та ін.

в) з двох або більшої кількості компонентів, що є термінами: *складнопідрядний, сліпоглухонімиий, зернобобові, двовуглекислий*.

2. Через дефіс пишуться складні прикметники:

а) утворені від складних іменників, які пишуться через дефіс: *генерал-губернаторський, соціал-демократичний*.

П р и м і т к а. Коли прикметник утворюється від сполучення іменника з прикладкою, дефіс не ставиться: *Дніпро-ріка – дніпроріцький*.

б) утворені з прикметникових основ із сурядним зв'язком (між ними можна вставити *і*): *південно-західний, суспільно-політичний, навчально-виховний*;

в) із першим компонентом, який закінчується на *-ико (-іко)*: *політико-економічний, хіміко-технологічний, буколіко-романтичний*;

г) із першою частиною *військово-, воєнно-*: *військово-повітряний, воєнно-промисловий*, але *військовозобов'язаний, військовополонений*;

г) які означають додаткові відтінки якості, кольору, смаку або поєднання кількох кольорів в одному предметі: *світло-рожевий, сріблясто-сірий, жовто-блакитний, гіркувато-кислий, жовто-зелено-червоний, але жовтогарячий, червоногарячий*;

д) у яких повторюються ті самі або споріднені слова: *блакитний-блакитний, добрий-предобрий, сама-самісінька*.

Відмінювання та правопис числівників

В українській мові числівники мають різні **типи відмінювання**.

1. Числівники **один, одна, одно(одне)** в однині відмінюються так, як прикметники твердої групи: Н. *один, одно (одне), одна, одні*; Р. *одного, одної (однієї), одних*; Д. *одному, одній, одним*; З. як Н. або Р. (ч. і с. рід), *одну*, як Н. або Р. (мн.); М. *(на) одному (на однім), (на) одній, на одних*.

2. Числівники **два, дві, обидва, обидві** відмінюються як прикметники твердої групи.

3. Числівники **три** і **чотири** в кожному відмінку (крім називного) мають однакові відмінкові закінчення. Однак в орудному відмінку однини числівник *три* має закінчення **-ьома**, а числівник *чотири* **-ма**. У всіх непрямих відмінках числівників *три, чотири* пишеться **ьо** (крім *чотирма*): Н. *три*, Р. *трьох*, Д. *трьом*, З. як Н. або Р., О. *трьома*, М. *(на) трьох*.

4. Числівники від **п'яти** до **десяти** відмінюються за таким зразком: Н. *п'ять*; Р. *п'яти (п'ятьох)*; Д. *п'яти (п'ятьом)*; З. *п'ять (п'ятьох)*; О. *п'ятьма (п'ятьома)*; М. *(на) п'яти (п'ятьох)*.

5. У числівниках на **-дцять** і **-десят** відмінюється тільки друга частина. Перед закінченнями **-ох, -ом, -ома**, а також в орудному відмінку перед **-ма** після **т** пишеться м'який знак.: Н. *чотирнадцять*; Р. *чотирнадцяти (чотирнадцятьох)*; Д. *чотирнадцяти (чотирнадцятьом)*; З. *чотирнадцять (чотирнадцятьох)*; О. *чотирнадцятьма (чотирнадцятьома)*; М. *(на) чотирнадцяти (чотирнадцятьох)*.

6. У складних числівниках на позначення сотень відмінюються обидві частини: Н. *шістсот*; Р. *шестисот*; Д. *шестистам*; З. *шістсот (шестисот)*; О. *шестистам (шістьомастами)*; М. *(на) шестистах*.

7. Числівники **сорок, дев'яносто** і **сто** в усіх відмінках, крім називного і знахідного, мають закінчення **-а** (*сорока, дев'яноста,*

ста).

8. Числівники *тисяча, мільйон, мільярд, нуль* відмінюються як іменники: *тисяча* – як іменник I відміни мішаної групи; *мільйон, мільярд* – як іменники твердої групи II відміни, а *нуль* – як іменник м'якої групи цієї ж відміни.

9. У складених числівниках кожна складова частина змінюється за відповідними типами відмінювання простих і складних числівників.

10. Неозначено-кількісні числівники *кілька, декілька* відмінюються як числівник *два*; *багато, небагато* – як числівники *три, чотири*; *кільканадцять* – як *п'ять*.

11. Збірні числівники *двоє, п'ятеро, семеро* та ін. мають такі самі відмінкові форми як *два, п'ять, сім*.

12. У дробових числівниках чисельник відмінюється як кількісний числівник, а знаменник – як порядковий (*дві п'ятих, двох п'ятих, двом п'ятим*) у множині.

13. Порядкові числівники відмінюються як прикметники. У складених порядкових числівниках змінюється лише останнє слово: *тисяча дев'ятсот дев'яносто сьомого року*.

Існують певні правила **правопису числівників**:

1. Складні числівники (вони складаються з двох основ) пишуться разом: *одинадцять, тридцять, сімсот, п'ятисотий, двотисячний, тримільйонний*.

2. Складені числівники (складаються з кількох простих чи складних числівників) пишуться окремо: *двадцять чотири, сорок один, сто сорок вісім*.

3. Порядкові числівники, до складу яких входять слова з **половиною** тощо, пишуться окремо: *три з четвертиною мільйонна армія*.

4. Дробові числівники пишуться окремо: *дві п'яті, три цілі і вісім сотих*.

5. Дефіс ставиться в порядкових числівниках з першим компонентом, написаним цифрою: *7-й, 5-тисячний*.

6. М'який знак після **т** пишеться лише в кінці числівників *п'ять, шість*, від *дев'яти* до *двадцяти*, у числівнику *тридцять*.

5. У непрямих відмінках м'який знак пишеться:

а) після букв на позначення м'яких приголосних, перед **о** та закінченням **-ма**: *чотирьох, трьох, вісімдесятьма, вісімдесятьома*;

б) після **с** у числівнику *восьми*.

Примітка. М'який знак не пишеться у слові *чотирма*.

Зв'язок числівників з іменниками

Числівники граматично пов'язуються з іменниками. Вони або керують іменниками, або узгоджуються з ними.

1. Числівник **один** узгоджується з іменниками у роді, числі та відмінку: *один день, одна година, одне (одно) слово*.

Числівник **два** вживається у двох родових формах: одна й та сама форма для чоловічого і середнього роду – *два (горобці, вікна)*, інша – для жіночого роду – *дві (квасолини)*.

3. Числівники **два, три, чотири**, вступаючи у граматичні зв'язки з іменниками, вимагають від них форми називного відмінка множини: *два дуби, три жоржини, чотири сливи*. Означення при іменниках може бути у формі називного або родового відмінка множини: *два старі (старих) дуби*.

П р и м і т к а. Числівники **два, три, чотири** не вживаються з іменниками, які не підлягають лічбі (*совість, вода*), а також з іменниками IV відміни. Для їх переліку вживаються збірні числівники (*двоє пташенят, троє кошенят*).

4. Числівники від **п'яти** й далі вживаються з іменниками у формі родового відмінка множини: *п'ять сторінок, десять століть, тисяча вісімсот кілометрів*.

П р и м і т к а. Іменники, що мають більш чітко (*сотня, десяток, дюжина, копа, пара*) чи менш чітко (*сила, маса, юрба, табун, череда* та ін.) виражене числове значення, уживаються з іменниками в родовому відмінку множини: *сотня учнів, десяток огірків, маса людей*.

Іменники з числовим значенням (*половина, третина, чверть*) поєднуються з іменниками в родовому відмінку однини і множини: *третина відра, третина відер*.

5. При неозначено-кількісних та збірних числівниках іменники вживаються в родовому відмінку множини: *кілька діб, декілька годин, семеро дівчат*.

6. При дробових числівниках іменники мають форму родового відмінка однини, а слово **частина** нерідко випускається: *п'ять дев'ятих, одна ціла і сім восьмих, п'ять шостих розчину*.

7. Числівники **півтора, півтори** вживаються з іменниками в родовому відмінку однини: *півтора сантиметра, півтори доби*.

8. Порядкові числівники узгоджуються з іменниками в роді, числі та відмінку: *перший учень, сьома година, друге вікно, першого учня, другі вікна.*

9. У датах назви місяців вживаються тільки в родовому відмінку: *перше лютого, першого лютого, першому лютого, з першим лютого.*

Загальні норми написання займенників, особливості їх відмінювання

Основні правила написання займенників:

1. Неозначені займенники з компонентами *будь-, -будь, -небудь, казна-, хтозна- бозна-* пишуться через дефіс: *хтозна-ким, хто-небудь, бозна-який.*

Якщо між займенником і компонентом стоїть прийменник, усі три слова пишуться окремо: *хтозна з ким.*

2. Займенники з компонентами *де-, аби-, -сь* пишуться разом: *дехто, абищо, хтось.*

3. Із заперечними займенниками *ні* пишеться разом: *ніхто, ніщо, нічого.* Окремо частка *ні* пишеться із заперечними займенниками, якщо в непрямих відмінках вона відділяється від займенника прийменником: *ні в кого, ні перед чим.*

За особливостями відмінювання займенники поділяють на такі групи: 1) особові займенники і зворотний; 2) присвійні, вказівні, означальні займенники, які відмінюються, як прикметники; 3) усі інші займенники, що відмінюються за окремими зразками:

1. Найхарактернішою особливістю відмінювання особових займенників є те, що вони в непрямих відмінках мають іншу основу, ніж у називному відмінку однини. Після прийменників у непрямих відмінках особових займенників з'являється *н*: *у нього, до нього, до неї, у неї* тощо.

П р и м і т к а. Не з'являється *н* у займенниках *його, її, їх*, якщо вони мають присвійне, а не особове значення (*його брат, його портфель, її зошит, її тітка*).

Так само відмінюються займенники *твій, свій.*

2. Займенники *ваш, наш* відмінюються як прикметники твердої групи, а займенник *їхній* – як прикметник м'якої групи: *вашого, вашому, їхнього, їхнім.*

3. Аналогічно до займенника *той* (*та, те*) відмінюється займенник *отой* (*ота, оте*), а *такий* (*така, таке, така, таке*) – як прикметник твердої групи: *того, тому, тієї, тої, отого, отому, отієї, отої*.

4. Займенник *стільки* відмінюється лише за відмінками як числівник *два*: *стількох, стільком*.

5. Займенники жіночого роду *та, ця* в родовому й орудному відмінках однини мають дві форми: *тієї, цієї* (частіше) і *тої, цієї, тією, цієї* і *тою, цєю*. У місцевому відмінку множини займенники *той, цей* мають паралельні форми: *на тому* і *на тім, на цьому* і *на цім*.

6. Означальні займенники відмінюються як прикметники (за родами, числами і відмінками). Займенники *кожний* (*кожен*), *жодний* (*жоден*), *всякий, самий, інший* відмінюються як прикметники твердої групи: *кожного, кожному*.

7. Особливістю відмінювання питальних (відносних) займенників *хто? що? (хто, що)* є те, що вони в непрямих відмінках мають інші основи, ніж у називному: *що – чого, чому*.

8. За цим самим зразком відмінюються заперечні (*ніхто, нікого, нікому*) та неозначені займенники (*будь-що, будь-чого, будь-чому, дехто, декого, декому*): *нікого, будь-кому*.

9. Питальні (відносні) займенники *який? (який), котрий? (котрий)* відмінюються як прикметники твердої групи: *якого?, якого, яким?, яким*.

10. Частки, за допомогою яких утворилися заперечні та неозначені займенники, не змінюються: *ніким, кого-небудь*.

11. Особливістю відмінювання займенника *чий* є те, що в давальному й місцевому відмінках чоловічого та середнього роду він має паралельні відмінкові форми *чийому* й *чиєму*.

Запитання та завдання для самоконтролю

1. Які особливості правопису відмінкових закінчень прикметників *твердої групи*?

2. Які відмінкові закінчення вживаються в прикметниках *м'якої групи*?

3. Розкрийте особливості відмінювання прикметників на *-лиций*.

4. Назвіть основні труднощі в написанні прикметникових суфіксів.
5. Які складні прикметники пишуться разом?
6. У яких випадках складні прикметники пишуться через дефіс?
7. Охарактеризуйте типи відмінювання числівників.
8. Назвіть правила правопису числівників.
9. Як числівники граматично поєднуються з іменниками?
10. Назвіть загальні норми правопису займенників.
11. Охарактеризуйте особливості відмінювання займенників.

Завдання для самостійної роботи

1. Провідмініяйте наведені числівники. Обґрунтуйте написання відмінкових форм.

Сім, сімнадцять, сімдесят, сімсот, сімдесят сім, дев'яносто, двоє, обидва, семеро, тисяча, кільканадцять, сьомий, сімдесят сьомий, одна сьома, половина.

2. Від наведених слів утворіть прикметники за допомогою суфіксів *-ов-*, *-ев-* (*-єв-*). Поясніть вибір словотворчих афіксів.

Груша, березень, вітер, казка, життя, дія, бій, гай, плюш, вогонь, марш, ясень, песець, емаль, помаранч, значення, гроші.

3. Перепишіть, розкриваючи дужки та змінюючи форми слів.

Один (камінь, сонце, мати), два (горошина, квітка, горщик), чотири (перстень), три (коштовний камінь), сім (день), декілька (горошина), семеро (курчата), п'ять сьомих (відро), півтора (рік), сьомим (випадок).

Аудиторні завдання

1. Перепишіть прикметники, розставивши пропущені букви. Обґрунтуйте орфограми.

Гаряч...й, син...й, будн...й, дорожн...й, зовнішн...й, незабутн...й, зворотн...й, давн...й, порожн...й, самобутн...й, хатн...й, житн...й, коротш...й, дружн...й (згуртований), дружн...й

(доброзичливий), природн...й, вечірн...ми, велик...м, син...м, пахуч...м, на пахуч...й, зелен...го, син...го, син...ю, свіж...ю.

2. Утворіть від наведених слів присвійні прикметники, поясніть їх написання.

Галя, Ольга, дочка, свекруха, Марія, Надія, Дар'я, Параска, невістка, Маланка, батько, Мусій, коваль.

3. Перепишіть слова, опускаючи риси. Обґрунтуйте правопис складних прикметників.

Само/хідний, народно/поетичний, легко/атлетичний, дерево/обробний, вантажно/розвантажувальний, вище/згаданий, трохи вище/згаданий, суспільно/корисний, лінгво/стилістичний, глухо/німий, сліпо/глухо/німий, семи/разовий, 7/разовий, віце/президентський, навчально/виховний, народно/визвольний, військово/морський, воєнно/стратегічний, військово/полонений, гіркувато/солоний, блакитно/білий, жовто/зелено/червоний, жовто/гарячий, південно/східний.

4. Провідмініяйте наведені займенники, обґрунтуйте написання відмінкових форм.

Ми, вони, мій, чий, цей, вся, ніхто, абихто, деякий.

5. Перепишіть, вставляючи, де потрібно, м'який знак. Поясніть правопис числівників.

П'ят...надцят..., шіст...сот, шіст..., п'ятдесят..., п'ят..., шіст...десятий, одна вос...ма, чотир...ма, п'ятиміл...ярдний, чотир...мастами, двадцят...ом чотир...ом, міл...йон, дванад...цят..., кіл...канад...цят..., дев'ят...сот вос...мий, п'ят...десят...ма, тр...ома.

6. Запишіть правильно складні числівники та займенники. Обґрунтуйте орфограми.

Сім/десят, дев'яти/сотий, двадцяти/тисячний, шістдесяти/п'яти/мільйонний, кілька/мільйонний, тисяча/дев'ят/сот/дев'яносто/сьомий, п'ять/з/половиною/тисячна/команда, 7/тисячний, будь/котрий, котрий/будь, хто/небудь, казна/що, хтозна/ким, хтозна/з/ким, казна/кому, казна/при/кому, будь/у/кого.

7. Випишіть іменники, утворіть від них прикметники, поясніть їх правопис.

Прощення й прощання не мають годин:
Щезають раптово, приходять нізвідки...
Заплутався вузол осінніх провин
І жовтень утік із багряної клітки.

Ще досі горять поміж нами мости,
Холодить мороз без провин і завдатку.
Ти будеш мені надсилати листи,
А осінь на них намалює печатку.

Загорниться тиша твоїм рукавом,
Роздмухає листя із присмаком мряки,
І небо, що зорі накриє крилом,
Помножить цей світ і розкидає знаки.

Лишень не втонути б від втрат гіркоти!..
Виймаємо з серця обвуглене жало.
А може, ця осінь не хоче іти,
Щоб наше прощення прощанням не стало?.. (І. Фотуйма).

ПРАВОПИС ФОРМ ДІЄСЛІВ ТА ПРИСЛІВНИКІВ

1. Написання особових форм дієслів.
2. Правопис дієприкметників та дієприслівників.
3. Вживання частки *не* з дієслівними формами.
4. Написання складних прислівників.
5. Правопис ступенів порівняння прислівників.
6. Частки *не*, *ні* з прислівниками.

Написання особових форм дієслів

1. У неозначеній формі дієслова зазвичай пишеться суфікс *-ти*: *писати, радіти, перелякати*.

Суфікс *-ть* допускається лише в поезії та в розмовному стилі: *писать, думать*.

2. Минулий час дієслова твориться від неозначеної форми додаванням суфіксів *-в* (або нічого), *-л(а)*, *-л(о)*, *-л(и)*: *малювати – малював, малювала, малювало, малювали; допомогти – допоміг, допомогла, допомогло, допомогли*.

Чергування *о – і*, *е – і* відбувається тільки в чоловічому роді: *могти — міг*, але: *могла*.

3. Умовний спосіб дієслова твориться додаванням до форми минулого часу частки *б* (після голосного), *би* (після приголосного); частка *б*, *би* пишеться окремо і в реченні може стояти після будь-якого повнозначного слова: *писав би, писала б, воно б забулося*.

4. Дієслова в теперішньому і в простому майбутньому часі змінюються однаково.

За характером закінчень дієслова в цих часах поділяються на дві дієвідміни:

а) першу з голосними *-е(-є-)*, *-у(-ю-)* в закінченнях: *пише, пишуть, сіє, сіють*;

б) другу з голосними *-и(-ї-)*, *-а(-я-)* в закінченнях: *летить, летять, стоїть, стоять*.

П р и м і т к а. У першій особі однини дієслова обох дієвідмін мають однакове закінчення *-у(-ю)*: *пишу, беру, бачу, стою, сопю*.

5. У дієсловах на **-ся** в кінці 2-ї особи однини хоч і вимовляється [с':а], але пишеться за морфологічним принципом **-шся**: *смієшся, мнешся*.

У кінці 3-ї особи однини і множини у вимові є [ц':а], а пишеться **-ться**: *сміється, мнеться, сміються, мнуться*.

6. У 1-й особі множини в кінці виступає **о**: *пишемо, бачимо, чуємо*. Форми без кінцевого **о**: *ведем, пишем* та ін. допускаються лише в поезії та в розмовному стилі.

7. Дієслова **дати, їсти, відповісти** (і всі на **-повісти**) в 1-й особі однини мають форму *дам, їм, відповім*, а в другій – *даси, їси, відповіси* (без кінцевого **ш**).

8. У дієслівних формах дійсного способу пишеться м'який знак: *знають, знаються, косять, коситься*.

Не пишеться м'який знак після букв, що позначають шиплячі звуки: *знаєш, можеш, можеш, мучишся*.

У дієсловах наказового способу також пишеться м'який знак: *стань, станьмо, станьте, сядь, сядьмо, сядьте*.

М'який знак не пишеться після літери **р** та після літер **б, п, в, м, ф**, що позначають губні приголосні: *повір, вдар, сип, постав*.

9. Приголосні [г], [к] при творенні наказового способу чергуються з [ж], [ч]: *лягти – ляж, пекти – печи*.

Приголосні [з], [с], [х] у дієсловах типу *казати, писати, брехати* в наказовому способі чергуються з **ж, ш**: *казати – кажи, писати – пиши*.

Правопис дієприкметників та дієприслівників

Активні дієприкметники недоконаного виду утворюються від основи теперішнього часу:

а) від дієслів I дієвідміни за допомогою суфіксів **-уч-, -юч-**: *пишуть – пишучий, читають – читаючий*;

б) від дієслів II дієвідміни за допомогою суфіксів **-ач-, -яч-**: *лежать – лежачий, тремтять – тремтячий*.

Активні дієприкметники доконаного виду творяться від основи інфінітива доконаного виду за допомогою суфікса **-л(ий)**: *посивіти – посивілий*.

Пасивні дієприкметники недоконаного і доконаного виду творяться від основи неозначеної форми дієслова за допомогою

суфіксів **-н-**, **-ен-(-єн-)**, **-т-**: *здолати – здоланий, солити – солений, покроїти – покроєний, розрити – розритий*.

Усі дієприкметники з суфіксами **-н-**, **-ен-(-єн-)** пишуться з одним **н**: *казаний, вимріяний, підписуваний, підбурюваний, намальований, розсмішений, скоєний, незлічений..*

Під час творення пасивних дієприкметників за допомогою суфікса **-ен-** кінцеві приголосні інфінітива змінюються: [д] на [дж]: *попередити – попереджений*; [зд] на [ждж]: *в'їздити – в'їжджений*; [з] на [ж]: *знизити – знижений*; [с] на [ш]: *зносити – зношений*; [к], [т] на [ч]: *пекти – печений, освітити – освічений*; [ст] на [шч] (орфографічно – літера **шч**): *відпустити – відпущений*. Після губних перед суфіксом **-ен-** пишемо **л**: *любити – люблений, графити – графлений*.

Пасивні та активні дієприкметники відмінюються як прикметники твердої групи.

Дієприслівники недоконаного виду утворюються від основи дієслова теперішнього часу за допомогою суфіксів **-учи(-ючи)** або **-ачи(-ячи)**.

Суфікс **-учи(-ючи)** виступає в дієприслівниках, утворених від дієслів I дієвідміни: *несуть – несучи, мріють – мріючи*.

Суфікс **-ачи(-ячи)** вживається в дієприслівниках, утворених від дієслів II дієвідміни: *лежать – лежачи, мружать – мружачи*.

Дієприслівники доконаного виду утворюються від основи дієслова минулого часу чоловічого роду за допомогою суфікса **-ши** (після основи на приголосий) чи суфікса **-вши** (після основи на голосний): *добіг – добігши, став – ставши*.

Вживання частки **не** з дієслівними формами

1. З усіма формами дієслова (крім дієприкметника) **не** звичайно пишеться окремо: **не написати, не написав, не пишу, не писатиму, не пишучи, не написавши, не написано**.

1. Але разом **не** пишеться:

а) у дієсловах, які без **не** не вживаються: **невгавати, неволити, ненавидіти, нетямитися, нехтувати, негаваючи, нехтуючи**;

б) у дієсловах **нездужати (хворіти), непокоїтися (турбуватися), неславити (ганьбити), нестямитися (втратити самовладання)**, коли частка **не** може надавати слову нового значення. Однак ці дієслова не

слід сплутувати з дієсловами **не здужати** (не могли, не подолати), **не покоїтися** (не спочивати) **не славити** (не прославляти), **не стямитися** (не прийти до тями, не встигнути збагнути), з якими **не** пишеться окремо.

3. Разом **не** пишеться в префіксі **недо-**, який вказує на неповноту дії: **недобачати** (погано бачити), **недочувати** (погано чути), **недочути** (погано почути), **недолюблювати** (відчувати неприязнь), **недосипляти** (мало спати), **недоїдати** (голодувати), **недооцінювати** (знижувати оцінку), **недовиконувати** (виконувати неповністю), **недооцінюючи** (знижуючи оцінку). Від цих дієслів треба відрізнити дієслова з префіксом **до-**, перед якими вжито заперечну частку **не**: **не добачити** (не помітити), **не дослухатися** (не прислуховуватися), **не дотягнутися** (не дістати).

4. З дієприкметником **не** може писатися і окремо, і разом.

Разом пишеться, коли дієприкметник виступає означенням і не має при собі залежних слів. Такий дієприкметник зазвичай знаходиться в препозиції до означуваного слова, а частка **не** є префіксом: **нетоплена хата**, **непрочитана книга**.

Частка **не** з дієприкметником пишеться окремо в таких випадках:

а) якщо дієприкметник виступає присудком (тоді він зазвичай знаходиться в препозиції до означуваного слова): **хата (є) не топлена**, **книга (є) не прочитана**;

б) дієприкметник має при собі залежне слово: **ніким не топлена хата**, **ще не прочитана книга**;

в) коли є протиставлення: **не заплетене, а розпущене волосся**.

5. Слід розрізняти заперечне слово **немає** (його можна замінити формою **нема**), у якому **не** пишеться разом, і дієслово **не має**, з яким частка **не** пишеться окремо: **немає** (нема) **досвіду**, **він не має часу**.

Написання складних прислівників

Існують певні **правила написання складних прислівників**:

Разом пишуться складні прислівники:

а) утворені сполученням прийменника з прислівником: **насправді**, **повсюди**;

б) прийменника з іменником: **вдень**, **зарання**;

в) прийменника з прикметником: **нашвидку**, **потихеньку**;

г) прийменника з числівником: **втрое**, **поодиноці**;

г) прийменника із займенником: *нащо, навіщо*;

д) кількох основ: *босоніж, стрімголов*.

П р и м і т к а. Прислівники, утворені від прийменників та різних частин мови, слід відрізняти від прийменників з іменниками, прикметниками тощо, які пишуться окремо: *всередині – в середині, втім – в тім, напам'ять – на пам'ять*.

Окремо пишуться:

а) прислівникові сполуки, що складаються з прийменника та іменника, у яких іменник зберігає своє конкретне лексичне значення (особливо коли між прийменником і керованим ним іменником можливе означення до іменника): *без (поганого) наміру, до діла, під боком*;

б) словосполуки, що мають значення прислівників і складаються з двох іменників (зрідка числівників) та одного чи двох прийменників: *з дня на день, раз у раз, час від часу*;

в) прислівники, утворені сполученням прийменника з прикметником чоловічого або середнього роду: *в основному, в цілому*;

г) прислівники, утворені сполученням прийменника **по** зі збірним числівником: *по троє, по семеро*.

Через дефіс пишуться:

а) складні прислівники, утворені від прикметників і займенників за допомогою прийменника **по** та суфіксів **-ому, -и**: *по-бойовому, по-іншому, по-нашому*, а також *по-латині*;

б) складні прислівники, утворені за допомогою прийменника **по** від порядкових числівників: *по-перше, по-друге*;

в) неозначені складні прислівники з частками **будь-, небудь-, казна-, хтозна-, бозна-**: *будь-де, хтозна-коли, коли-будь, як-небудь*;

г) складні прислівники, утворені з двох прислівників: *вряди-годи, сяк-так, десь-інде*;

г) складні прислівники, утворені повторенням слова або основи без службових слів або зі службовими словами між ними: *всього-на-всього, де-не-де, ось-ось, пліч-о-пліч, хоч-не-хоч, коли-не-коли*.

Правопис ступенів порівняння прислівників

Прислівники вищого ступеня порівняння утворюються від прислівників на **-о**, **-е** за допомогою суфіксів **-ш(е)**, **-іш(е)**: *глибоко* – *глибше*, *біло* – *біліше* *тепло* – *тепліше*. Суфікси **-к-**, **-ок-** перед суфіксом **-ш-** випадають: *рідко* – *рідше*, *широко* – *ширше*.

Звуки [г], [ж], [з] при сполученні з суфіксом **-ш-** змінюються на [жч]: *дорого* – *дорожче*, *важко* – *важче*, *низько* – *нижче*, а [с] – на [шч] (орфографічно – **ш**): *високо* – *вище*.

Складена форма вищого ступеня порівняння прислівників утворюється додаванням до прислівника слів **більш** або **менш**: *більш вглибоко*, *менш глибоко*.

Прислівники найвищого ступеня порівняння утворюються від прислівників вищого ступеня додаванням префікса **най-**: *наймудріше*, *найсильніше*. Для підсилення додаються префікси **як-**, **що-**: *якнаймудріше*, *щонайсильніше*.

Складена форма найвищого ступеня порівняння утворюється додаванням до прислівника слів **найбільш** або **найменш**: *найбільш глибоко*, *найменш глибоко*.

Частки **не**, **ні** з прислівниками

Не виступає в ролі префікса й пишеться разом:

а) якщо прислівник без **не** не вживається: *невдовзі*, *неминуче*, *неподалік*;

б) якщо прислівник з **не** можна замінити словом, близьким за змістом: *неактивно* (*пасивно*), *нелегко* (*важко*).

Не виступає в ролі частки й пишеться окремо:

а) якщо до прислівника є протиставлення: *не байдуже, а зацікавлено*; *не дорого, а дешево*; *не сумно, а весело*;

б) якщо прислівник виступає в реченні присудком: *Тобі вже не сумно*;

в) якщо прислівник має пояснювальні слова з **ні** або *далеко*, *аж ніяк*, *зовсім*: *ні для кого не ясно*, *далеко не багато*, *аж ніяк не просто*, *зовсім не дарма*.

Ні в прислівниках зазвичай є префіксом і пишеться разом: *ніде*, *нізвідки*, *ніколи*, *ніскільки*. Часткою **ні** виступає тільки у фразеологізмах: *ні так ні сяк*, *ні туди ні сюди*, *ні риба ні м'ясо*.

Запитання та завдання для самоконтролю

1. Які особливості написання дієслів у формі інфінітива?
2. Назвіть основні правила написання форм дієслів у дійсному способі.
3. Як пишуться дієслова в умовному та наказовому способі?
4. Вкажіть на особливості правопису активних та пасивних дієприкметників.
5. Охарактеризуйте написання дієприслівників доконаного та недоконаного виду.
6. Коли частка **не** вживається з дієслівними формами разом, а коли – окремо?
7. Назвіть правила правопису складних прислівників.
8. Які особливості написання ступенів порівняння прислівників?
9. У яких випадках частки **не, ні** пишуться з прислівниками разом, а в яких – окремо?

Завдання для самостійної роботи

Складіть речення з наведеними словами, обґрунтуйте їх написання.

А. Недобачати, не добачати, недочувати, не дочувати, недоїдати, не доїдати, недодержати, не додержати, недодивитися, не додивитися, нездужати, не здужати, неславити, не славити, непокоїтися, не покоїтися.

Б. Забагато, за багато, уперше, у перше, убік, у бік, напам'ять, на пам'ять, всередині, в середині, вкупі, в купі, востаннє, в останнє, чимало, чи мало, нащо, на що, теж, те ж, якось, як ось, по-батьківському, по батьківському.

Аудиторні завдання

1. Поставте дієслова у формі другої особи однини й третьої особи множини теперішнього часу. Поясніть написання особових закінчень слів.

Доїти, лежати, бачити, в'янути, белькотіти, белькотати, будувати, клеїти, писати, стелити, волокити, волочити, полоти, мовчати, палати, хотіти, гудіти, червоніти, сопіти, ревіти, іржати, бігти, боятися, стояти, спати.

2. Перепишіть речення, поставивши виділені слова в зазначеній формі.

Помовчали. Душа шукала слова. Воно трудне, не **виважити** (2-а ос. одн., майб. час) на хунт . Отак ми й **загрузати** (1-а ос. мн., теп. час) в убогство (*Л. Костенко*). Де б не літав – **повернутися** (2-га ос. одн., майб. час) додому, бо крила виростають із землі (*Л. Горлач*). А вже березень **бродити** (3-тя ос. одн., теп. час), соколе, **усміхатися** (3-тя ос. одн., теп. час) сонце звисока (*В. Лучук*). Я щодня **проходити** (1-ша ос. одн., теп. час) повз самотній, закинутий сад (*М. Коцюбинський*). **Скрипіти** і **ридати** (3-тя ос. мн., теп. час) дерева під вітром (*П. Тичина*).

3. Запишіть, вставляючи пропущені літери **е** або **и**.

Гори нахил...мо, а врожай вирост...мо. Без стовпчиків і тин не стоять...ме. Піску в снопи не в'язат...м...ш, з пір'я фортеці не будуват...м...ш. Хто добре вчиться, тому й добре працюват...м...ться (*Нар. творчість*). Коли я не горіт...му, коли ти не горіт...м...ш, коли ми не горіт...м...мо, то хто ж тоді буде світити? (*Ю. Збанацький*). Сонце ронит...ме з неба квітки на хвилі дніпрові, осінні (*В. Сосюра*).

4. Перепишіть, розкриваючи дужки. Поясніть орфограму "Правопис частки **не** з формами дієслова".

Нам з тобою, видно, по дорозі, бо ішли й нікуди (не)прийшли (*Л. Костенко*). (Не)зчулися, як і зима минула (*Панас Мирний*). (Не)здужає Катерина, ледве, ледве дише (*Т. Шевченко*). Рук (не)здужаю здійняти, бо (не)їла й (не)пила (*П. Тичина*). Всі, (не)дослухавши розмови, (не)договоривши слів, попливли до гурту (*С. Васильченко*). Щось мені на серці тужно, щось (не)договорює ця ніч (*Б. Олійник*). Я хочу зустрітись з тобою й сказати (не)доказане слово (*Г. Коваль*). Рідна мати моя, ти ночей (не)доспала (*А. Малишко*). От вона поневіряється із своїм старим в убогій хатині, (не)доїдає й (не)досипає (*І. Нечуй-Левицький*). Мені поля задумливо шептали свої ніким (не)співані пісні (*В. Симоненко*). (Не)має щастя вічного,

(не)має, є вічний бій за щастя для всіх (*М. Нагнибіда*). Ніхто (не)має більшої любові, як той, хто душу поклада за друзів (*Леся Українка*).

5. Перепишіть, знімаючи ризику. Як розрізнити префікси **не** та **недо**?

Не нагодуєш коня – не/доїдеш і до пня. Бережись хліба не/допеченого і лікаря не/довченого. Не/доженеш конем, що запізниш одним днем. Хоч гриміло, та дощу не/дочекалися. Не допоможуть чари, як хто кому не/до/пари. У вправних хліборобів не буває не/дородів. У поганих батьків і діти не/долюблені (*Народна творчість*).

6. У першу колонку запишіть приклади, у яких частка **не** з дієприкметниками пишеться разом, а в другу ті, що пишуться окремо. Обґрунтуйте свій вибір.

Не/розквітла, а зів'яла квітка; не/зів'яла квітка; квітка не/зів'яла; не/загоєна рана; досі не/загоєна рана; ще не/втрачені нами надії; не/втрачені надії; надії не/втрачені; ніколи не/бачене диво; ще не/намальована картина; не/намальована картина; картина не/намальована.

7. Запишіть прислівники та прислівникові сполуки, поясніть їх правопис.

Зроду/віку, від/нині, у/тричі, без/вісти, як/не/як, пліч/о/пліч, будь/що/будь, віч/на/віч, на/половину, в/ручну, в/друге, на/троє, десь/інколи, як/небудь, будь/де, на/що, за/в/глибшки, босо/ніж, аби/куди, ані/теленя, де/далі, чи/мало, що/вечора, як/найбільше, на/пам'ять, без/відома, на/жаль, по/друге, по/соціал/демократичному, день/у/день, раз/у/раз, таким/чином, по/двоє, по/латині, по/батьківськи, по/сусідському.

8. Перепишіть, розкриваючи дужки. Обґрунтуйте написання часток **не**, **ні** з прислівниками.

(Не)вдовзі; (не)самовито; було (не)холодно; було (не)холодно, а тепло; мені вже (не)холодно; надворі (не)холодно, а тепло; зовсім (не)холодно; (ні)скільки; (ні)як; (ні)де; (ні)так (ні)сяк; (ні)туди (ні)сюди.

НАПИСАННЯ СЛУЖБОВИХ ЧАСТИН МОВИ Й ВИГУКІВ. ОРФОГРАФІЧНИЙ АНАЛІЗ СЛОВА

1. Правопис похідних прийменників разом, окремо та через дефіс.
2. Особливості написання сполучників.
3. Правопис часток.
4. **Не, ні (ані)** з різними частинами мови.
5. Правила написання вигуків.
6. Схема орфографічного аналізу слова.

Правопис похідних прийменників разом, окремо та через дефіс

Разом пишуться:

а) складні прийменники, утворені від двох простих прийменників: *задля, поза, поміж, заради*;

б) складні прийменники, утворені сполученням прийменника (-ів) з будь-якою частиною мови: *навколо, наприкінці, впродовж, внаслідок, щодо*.

Через дефіс пишуться складні прийменники з початковими *з-, із-*: *з-над, із-під, з-поміж, з-посеред*.

Окремо пишуться прийменникові сполуки: *у разі, під кінець, під час, що ж до*.

Особливості написання сполучників

1. Складні сполучники, утворені поєднанням слів різних частин мови із частками або прийменниками, пишуться разом: *аніж, втім, отож, також, мовби, немовби, нібито, неначе, начебто, проте, отже, якщо*.

П р и м і т к а. Сполучники *зате, проте, щоб, якби, якщо* треба відрізнити від однозвучних з ними самостійних частин мови, які з прийменниками *за, про* та частками *би, як* пишуться окремо: *Хоч і сонце світить, зате якось прохолодно. Постраждав за те, що не хотів скоритися. Ми планували вирушити в похід уранці, проте несподівано розпочався дощ.*

Дівчата співали **про те**, як доля розлучила закоханих. **Щоб** прожити, потрібно працювати. **Що б** не трапилось, слід залишатися людиною. **Якби** птахи уміли говорити. Він міркував, **як би** не піти до школи. **Якщо** випогодиться, обов'язково вирушимо в похід. **Якщо**, телефонуй.

Сполучник **щоб** відрізняється від поєднання займенника **що** і частки **б** тим, що на займенник чітко падає наголос. Сполучники **зате**, **проте** можна замінити одним із протиставних сполучників (**а**, **але**, **однак**), тоді як прийменники **за**, **про** та займенник **те** такій зміні не піддаються. Сполучник **якби** відрізняється від прислівника **як** з часткою **би** тим, що прислівник **як** виділяється наголосом, а частку **би** можна перенести в інше місце або зовсім опустити. Сполучник **якщо** від однозвучного прислівника **як** із займенником **що** можна відрізнити так: на прислівник **як** падає наголос, а в сполучнику наголос падає на **що**, крім того, сполучник **якщо** можна замінити в реченні сполучником **коли**.

2. Окремі сполучники з частками **би(б)**, **же(ж)** пишуться окремо: **адже ж**, **але ж**, **коли ж**, **коли б**, **хоч би**, **хоча б**.

3. У складених сполучниках кожна частина пишеться окремо: **з того часу як**, **та й**, **тому що**, **дарма що**, **так що**, **для того щоб**, **після того як**, **незважаючи на те що**.

4. Через дефіс пишуться сполучники **отож-то**, **тим-то**, **тільки-но**, **тому-то**.

Правопис часток

1. Частки **би(б)**, **же(ж)**, **то**, **ось**, **он** пишуться окремо від слів: **прийшов би**, **прочитали ж**, **як же** хочеться, **ось тут**, **он там**, **он** коли.

Розом ці частки пишуться тільки тоді, коли входять до складу сполучників або інших часток: **атож**, **аякже**, **таж**, **немовби**, **неначебто**.

2. Частки **бо**, **но**, **то**, **от**, **таки**, коли вони виділяють значення окремого слова, пишуться з ним через дефіс: **подай-бо**, **зупинись-но**, **так-от**, **отакий-то**, **тут-таки**.

П р и м і т к а. Частка **таки** пишеться окремо від слова, якого стосується за змістом, якщо вона стоїть перед ним: **таки** не спізнився.

Якщо між часткою і словом, з яким вона пов'язана за змістом, стоїть інша частка, всі три слова пишуться окремо: **все ж таки** (**всетаки**), **якби ж то** (**якби-то**).

3. Частки *де, аби, сь, чи, як, що* у складі будь-яких частин мови пишуться з ними разом: *деколи, абихто, чиясь, якби, щогодини*.

Не, ні (ані) з різними частинами мови

Не є префіксом і пишеться **разом**:

а) із будь-якими словами, якщо вони не вживаються без **не**: *немовля, нестерпний, нехтувати, непосидючий, ненавидячи, невтямки*;

б) з іменниками, прикметниками та прислівниками, якщо з **не** утворюються нові поняття з протилежним значенням і їх можна замінити словами, близькими за змістом: *неактивний (пасивний), неважкий (легкий)*;

в) у складі префікса **недо-**, який означає неповноту ознаки чи дії: *недорослість, недооцінений, недоспівати, недовиконаний, недочитуючи*;

г) з дієприкметниками, які виконують функцію означення і не мають пояснювальних слів: *непередбачувана ситуація*.

Заперечна частка **не** пишеться **окремо**:

а) з усіма частинами мови, коли є протиставлення: *не сум, а радість; не чужий, а рідний*;

б) із дієсловами, дієприслівниками, числівниками, прийменниками, сполучниками, частками, з більшістю займенників, деякими прислівниками, а також із незмінюваними присудковими словами: *не вистачати, не гаразд, не до вподоби, не інакше, не личить, не можна, не раз, не слід, не треба, не п'ять, не тоді, не тільки, не мій, не то ... не то*;

в) із прикметниками, якщо вони мають пояснювальні слова: *нікому не знайомий, ні до чого не здатний, далеко не білий, аж ніяк не сильний, зовсім не рідний*;

г) із дієприкметниками, якщо вони мають будь-які пояснювальні слова або виконують функцію присудка: *ще не політі квіти, мости не розведені*;

г) зі словами, що пишуться через дефіс: *не по-нашому*.

3. Через дефіс пишеться частка **не**, уживана як префікс в іменниках, що позначають власні назви: *не-Європа*.

Частка **ні (ані)** виступає префіксом і пишеться **разом**:

а) з іменниками, прикметниками, прислівниками, які без **ні** не вживаються: **нікчема, нісенітниця, ніяковий, нівроку, аніяк**;

б) із заперечними займенниками: **ніхто, нічий** (але **ні** до когось, **ні** перед чим) та заперечними прислівниками: **ніде, ніколи, нізащо** (але **ні** за що).

Частка **ні (ані)** пишеться **окремо**:

а) у реченнях із заперечним присудком: *Він не взяв **ні** копійки з дому*;

б) у заперечних реченнях, коли **ні** повторюється (виступаючи сполучником): ***Ні** вдома, **ні** на роботі*;

в) у фразеологізмах: ***ні** риба **ні** м'ясо, **ні** сюди **ні** туди*.

Правила написання вигуків

1. Вигуки, що передають повторювані або протяжні звуки, пишуться через дефіс: *о-о-о, а-а-а, о-го-го, ха-ха-ха, киць-киць, ш-ш-ш, ку-ку, му-у-у, няв-няв*.

2. Вигуки *леле, лелечко, пробі, циттьте, овва, цабе, агов* тощо, які не передають повторюваних звуків, пишуться разом.

3. У вигуках *будь ласка, до завтра, на добраніч, от тобі й на, оце так* тощо всі складові частини пишуться окремо, а у вигуках *йй-Богу, йй-бо, йй-право* – через дефіс.

Схема орфографічного аналізу слова

1. Записати слово орфографічно, виділити орфограму (-ми).
2. Назвати орфограму (-ми), визначити її (їх) тип.
3. Пояснити написання.
4. З'ясувати принцип (-и) орфографії, на якому (-их) базується написання.

Зразок:

1. Денний.
2. Буквена орфограма "Подвоєні літери".
3. Букви подвоюються внаслідок збігу: корінь закінчується, а суфікс починається літерою **н**.
4. Принцип орфографії – морфологічний.

Запитання та завдання для самоконтролю

1. Сформулюйте основні правила правопису прийменників.
2. У чому полягають особливості написання сполучників?
3. Назвіть основні принципи написання часток.
4. Як пишуться *не, ні (ані)* з різними частинами мови?
5. У чому полягає специфіка написання вигуків?

Завдання для самостійної роботи

Зробіть орфографічний аналіз слів *гей-гей, з-поміж, поза, тільки-но, неволити*.

Аудиторні завдання

1. Запишіть правильно прийменники.

В/наслідок, про/між з/поміж, по/за, у/разі, за/для, з/за, із/під, під/час, що/ж/до, на/при/кінці, під/кінець, по/перед, по/між, з/під, на/передодні.

2. Опустивши дужки, переписіть слова, до складу яких входять сполучники.

Як(би), о(тож), адже(ж), хоча(б), при(тому), ото(ж)то, тільки(но), дарма(що), тому(то), тим(то), наче(б)то, от(же), а(як)же, та(й), коли(б)то, немов(би)то, або(що).

3. Складіть речення з наведеними словами. Поясніть їх написання.

Зате, за те, проте, про те, щоб, що б, якби, як би, якщо, як що.

4. Розподіліть слова, що вживаються з частками, у три колонки: 1) ті, які пишуться разом, 2) ті, які пишуться окремо; 3) ті, які пишуться через дефіс.

Аби/що, ані/чичирк, ані/трохи, як/от, де/котрий, іди/бо, чи/мало, не/Європа, що/най/глибше, як/най/швидше, авже/ж, ато/ж, ніби/то, що/б, як/би, все/таки, або/що, стільки/то, давай/но, казна/хто,

хай/пише, писав/би, писала/б, ходи/ж, він/же, який/сь, що/разу, як/о/мога.

5. Прочитайте й переписіть речення. Поясніть правопис виділених часток.

Скільки-**то** народу прийшло! Скільки **ж то** народу прийшло! Чим-**то** втішити тебе? Чим **би то** втішити тебе? Він забіг-**таки** до друга. Він **таки** забіг до друга. На що **то** одній людині стільки кошків?

6. Запишіть, вставляючи пропущені літери та знімаючи ризку. Обґрунтуйте написання вигуків.

Гу/у – диким звіром вило на дворі, в ком...ні (С. Васильченко). День/дзелень... день/дзелень! Сильний різкий дзвінок вдар...в у п...р...дпокої (М. Коцюбинський). "Бім/бам! Бім/бам!" – н...сється всюди (М. Тарновський). "Ох/ох/ох!" – стогне п'ятьма над пол....м, і голосніше зав...вають собаки в с...лі. На/добраніч вам, ниви. Ов/ва! Не вихоплюйся, синку, з нерозумним словом, бо назад ніяково вертатися (М. Коцюбинський). Не жартуй наді мною, будь/ласка, і, говорячи, не мовчи. (В. Симоненко). Їй/бо, правда. До/побачення! Вирушаю на лося! (Остан Вишня). Куд/ку/дак за п'ятак, ку/ку/рі/ку за копійку (Народна творчість). Людей і долю прокл...нать не варт, їй/Богу (Т. Шевченко). А/а/а... – відбилося в лісі луною (Леся Українка).

7. Запишіть речення, опускаючи дужки. Обґрунтуйте написання слів із часткою **не**.

(Не)хай народи християнські знають, як козаки (не)долюдків карають (П. Куліш). Мене, як (не)мовлятко сповиває і тісно в'яже музика сумна (Д. Павличко). Нам був (не)нависний злодійський лад (М. Тарновський). А десь на дні душі ворухиться (не)спокій (В. Раєвський). З видимого пізнавай (не)видиме (Г. Сковорода). Вже там цвіли і квіти (не)зліченні (Л. Костенко). І будь ти людям (не)суддя, а друг (Д. Павличко). Ця пісня моя (не)остання. Нехай відомий я поет, але собі я (не)відомий. А теплий вітер навіває мені якісь (не)ясні сни (В. Сосюра). Під радіолу танці (не)сумні (А. Малишко). Я вік (не)ангелом прожив (М. Луків). (Не)свинячим рилом лимони нюхати. Господарський хліб (не)білий, але ситний. Після дощу капелюх (не)потрібний (Народна творчість).

8. Перепишіть слова, поясніть виділені орфограми.

Нікчема; ніяковий; нівроку; аніяк; ніхто; нічий; нікого; ні до кого; ніде; ніколи; нізащо; ні за що; ніхто не вимовив *ні* слова; *ані* в полі, *ані* в городі; *ні* сюди *ні* туди; *ні* тут *ні* там.

9. Поясніть написання слів із частками *не, ні*.

І все на світі треба пережити,
І кожен фініш – це, по суті, старт,
І наперед не треба ворожити,
І за минулим плакати не варт.

Тож веселімось, людоньки, на людях,
Хай меле млин свою одвічну дерть.
Застряло серце, мов осколок в грудях,
Нічого, все це вилікує смерть.

Хай буде все небачене побачено,
Хай буде все пробачене пробачено,
Хай буде вік прожито, як належить,
На жаль, від нас нічого не залежить...

А треба жити. Якось треба жити.
Це зветься досвід, витримка і гарт.
І наперед не треба ворожити,
І за минулим плакати не варт.

Отак як є. А може бути й гірше,
А може бути зовсім, зовсім зле.
А поки розум од біди не згірк ще, –
Не будь рабом і смійся як Рабле!

Тож веселімось, людоньки, на людях,
Хай меле млин свою одвічну дерть.
Застряло серце, мов осколок в грудях,
Нічого, все це вилікує смерть.

Хай буде все небачене побачено,
Хай буде все пробачене пробачено.
Єдине, що від нас іще залежить, –

Принаймні вік прожити як належить (Л. Костенко).

10. Прочитайте текст Андрія Содомори "Різдво". Зробіть орфографічний аналіз підкреслених слів.

І морозне, й водночас тепле те слово – Різдво. Морозне – по той бік вікна, де колядують, де поскрипує сніг під ногами, і в тому різкому скрипі мовби нагадує хто: Різдво, Різдво, Різдво... Тепле – по цей бік, де слухають або й самі стиха колядують за святвечірнім столом. Чому стиха? Бо то коляда, свята пісня. Під вікнами можна й голосно, аби чули в хаті; за столом – упівголоса. Коли на повний голос – де ж місце для душі? А коляда без душі – не коляда.

І ще: колядуємо не тільки для себе, як іноді співаємо пісню для себе, – а й для тих, хто відійшов. До них може долинути лише тихе слово. Крикливе – для живих. І насамкінець: колядуємо ще й разом із ними. Колядою і молитвою. Тому таке давнє слово нашої коляди. Тому – "Прийшов днесь": аби не прокладати межі поміж нами й ними, аби єдиними устами, єдиною душею з ними і співати, й молитися.

Тож і морозне, й тепле, давнє й сучасне воднораз те слово – Різдво. А що за тим словом – скаже й дитина: радість...

Дорога до Різдва – це дорога повернення: до дитинства, до казки, до села. І немає значення, чи хтось народився в кам'яниці, чи під сільською стріхою. Коли Різдво, усі мають ступити на стежку, що веде до пращурів, – у село.

Ключові слова Різдва: хата, село, сім'я, зірка, вечеря, коляда, кутя, ялинка, пастушок, Дитячко Боже; а ще – єднання: "Усе село єднається, немов одна родина". Хочеться перекласти: "Вся Україна єднається..." Тому й роз'єднували нас, аби не були однією родиною. Але й у чужих краях, під чужим, холодним небом, ми шукали тієї зірки, що ясно засяяла на небі, дивували інших неповторною святвечірньою радістю.

"Далекий світ, великий час, / Пливуть літа рікою..." (Б. Лепкий). Хто б міг у той "Сумний Святий вечір / В сорок шостім році", коли багатьом дорога велася в далекий Сибір, подумати, що нині звучатимуть заклики: "До Європи!", "Годі бути провінцією!"... Гарні заклики за однієї умови: якщо дорогою до нового світу не загубимо ключів до свого серця, до Слова, до своєї хати – до Різдва.

Різдвяне надвечір'я... Святвечір... Свята ніч, тиха ніч – сходи до таємничого дійства, до всього, що по той бік буднів. Якщо "будень" від слова "будити", то в коляді – колискові наспіви: "Люляй же, люляй,

мале Отрочатко..." У тому морозному скрипі за вікном – так виразно: Різдво, Різдво, Різдво... А за хвилину: "Нова радість стала..."

Слова про радість, а в мелодії – легкий смуток... Дивна коляда! Але не дивуйтесь – увійдімо душею у казкову, Різдвяну радість – нову своєю предвічною давниною.

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

Орфоенія

1. Орфоенія – це:

а) розділ мовознавчої науки, який вивчає правила про літературну вимову; б) розділ мовознавчої науки, який вивчає правила написання слів; в) розділ мовознавчої науки, який вивчає правила про передачу звуків на письмі; г) розділ мовознавчої науки, який вивчає правила написання слів та їх вимову.

2. Дзвінки приголосні:

а) не оглушуються в кінці слова й перед глухими; б) завжди оглушуються в кінці слова й перед глухими в) оглушуються перед наступними дзвінками; г) вимовляються дзвінко перед наступними дзвінками.

3. Зубні приголосні:

а) перед **ь, і, я, ю, є** стають м'якими; б) завжди тверді; в) можуть бути м'якими і пом'якшеними; г) перед **і, я, ю, є** стають пом'якшеними.

4. Словесний наголос – це:

а) наголос, закріплений за якимось словом; б) посилення голосу на одному зі складів слова; в) наголос, який у процесі словозміни в різних формах слова переходить з одного складу на інший; г) виділення якогось слова чи кількох слів у всьому висловлюванні.

5. Рухомий наголос – це:

а) наголос, закріплений за якимось за порядком складом; б) посилення голосу на одному зі складів слова; в) наголос, який при словозміні в різних формах слова переходить з одного складу на інший; г) виділення якогось слова чи кількох слів у всьому висловлюванні.

6. Подвійний наголос:

а) служить засобом розрізнення слів та їх форм; б) не змінює ні лексичне, ні граматичне значення слова; в) змінює граматичне значення слова; г) змінює лексичне значення слова.

7. Евфонія – це:

а) здатність фонетичної системи мови до мелодійного звучання, створення звукових образів у висловлюванні; б) поєднання голосних звуків; в) поєднання приголосних звуків; г) наголошування слів

8. Засобом милозвучності є:

а) написання голосних звуків; б) вимова голосних звуків; в) спрощення в групах приголосних; г) написання суфіксів.

9. Виберіть варіант, у якому в усіх словах задля збереження милозвучності української мови можливе чергування початкових **у – в**:

а) вдача, вклад, уступ; б) урожай, Вроцлав, все; в) учити, Україна, ввесь; г) ударницький, Угорщина, вже.

10. Виберіть варіант, у якому в усіх словах задля збереження милозвучності української мови можливе чергування початкових **і – й**:

а) іменини, ім'я, істина; б) ймення, іти, ідеться; в) ймовірний, інспектор, Йосип; г) інтрига, ікла, індієць.

11. Виберіть варіант, у якому є порушення норм вживання прийменника **в**:

а) На греблі прозоро-жовті, по-весняному димчасті, дерева живими верхами врізались **в** голубінь, у червоний одсвіт заходу ... (М. Стельмах); б) Пішла **в** садок вишневий (Т. Шевченко); в) Там вся ти – гроно винограду **в** осонні запашного саду (Г. Коваль); г) **В** обох підківки забряжчали, жижки од танців задрижали (І. Котляревський).

12. У якому варіанті є порушення норм вживання прийменника **у**:

а) **У** западинах, поміж грядин, часом блищать то солоні озерця, то зарослі очеретом змілілі болота (П. Гуріненко); б) Синочки зросли – **у** школу пішли (А. Чубинський); в) Хоч ліплять з однієї глини, та обпалюють **у** різних печах (Л. Сухоруков); г) Дно **у** річці потемніло (Г. Тютюнник).

13. Виберіть рядок, у якому є порушення норм вживання сполучника **й**:

а) Якщо платити злочином за злочин, то як же **й** жити ...на землі? (Л. Костенко); б) Замокнуть криваві гармати, **й** розквітне Вітчизна в піснях (В. Сосюра); в) Мільярди літ, многотрудно **й** невтомно,

творився цей світ ...(*В. Яворівський*); г) Тоненький струмок диму поволі піднявся над сторожкою, понад віттям дерев та **й** послався над ними прозорою хмаркою (*Г. Тютюнник*).

14. Виберіть варіант, у якому є порушення норм вживання сполучника **і**:

а) Відберіть у народу все – **і** він усе зможе повернути, але відберіть мову – **і** він ніколи більше уже не створить її (*К. Ушинський*); б) Зима, скрадаючись, повіяла крилом **і** снігом – біллю білою – її покрила (*Олена Пчілка*); в) **І** помандрують аж за синє море над смутком сіл високі журавлі (*Є. Плужник*); г) Врешті він переступив поріг, підійшов до печі **і** присунувся до вогню (*М. Коцюбинський*).

15. У якому варіанті є порушення норм вживання прийменника **в**:

а) Народ шукає **в** геніях себе (*Л. Костенко*); б) **В** глибоких полинах, зелених од винограду і повних синьої мли, тіснились кам'яні громади (*М. Коцюбинський*); в) Вигнанцем може себе почувати українець і **в** самім осередку України (*Ю. Липа*); г) Багато чортяк були янголятами **в** дитинстві (*А. Коваль*).

16. Виберіть рядок, у якому є порушення норм вживання прийменника **у**:

а) Не знаючи броду, не лізь **у** воду (*Народна творчість*); б) Чого ти, – каже, – Карпе, устромив свої очі **у** вікно? (*Панас Мирний*); в) **У** небі вітер кучерявий колише теплу блакить (*М. Рильський*); г) Весна панує завжди **у** душі одна (*Д. Павличко*).

17. Виберіть варіант, у якому є порушення норм вживання прийменника **з**:

а) Одного разу він прийшов сюди **з** етюдником ... (*І. Цюпа*); б) Прибій за яких півгодини перескакував уже через каміння, заливав прибережну дорогу і підбирався до мішків **з** сіллю (*М. Коцюбинський*); в) Спинитися – вмерти **з** одчаю й знемоги (*М. Бажан*); г) Фенікс вилітає **з** попелу ... (*Л. Костенко*).

18. У якому варіанті немає порушення норм вживання прийменників **з, із, зі (зо)**:

а) мов **із** сонця виплетені; оцінка **з** математики; б) **З** його

приїздом; заміс з тіста; в) з шовку; бере зі столу; г) зі школи; оцінка із алгебри.

19. Виберіть рядок, у якому є порушення норм вживання форм дієслів на **-ся, -сь**:

а) При сонячному світлі соромив**сь** навіть дивити**сь** на них (О. Довженко); б) Сумно дивити**ся** на зів'ялі квіти (М. Стельмах); в) Як тільки починала**ся** зима – мусила з вільшаника на плечах хмиз носити (Ю. Збанацький); г) Ніч спустилася на землю, розлилася понад нею (Олександр Олесь).

20. Виберіть варіант, у якому є порушення норм вживання форм дієслів на **-ся, -сь**:

а) Не диви**ся** так привітно, яблуновоцвітно (П. Тичина); б) Будь славен, день багатого врожаю, прозоре небо, підіймай**ся** вище (А. Малишко); в) Розвійте**ся** з вітром, листочки зів'ялі (І. Франко); г) Трудити**сь** має кожен, як бджола (Д. Павличко).

21. У якому варіанті є порушення норм вживання форм дієслів на **-ся, -сь**:

а) Повінчай**ся** з туманом ночі (П. Тичина); б) Орел впинав**ся** кігтями в рамено, клював печінку ... (Л. Костенко); в) Шукати Шеремета було ризиковано: надворі вже день – розвидніло**сь** напрочуд швидко (М. Карпюк); г) Не стань печаллю у моїм житті, не сій**ся** смутком на моїм путі ... (Р. Братунь).

22. Виберіть рядок, у якому є порушення норм вживання часток **б, би**:

а) Зійшло **б** гаряче сонце і простяглося **б** по полю, як струни, бабине літо (М. Коцюбинський); б) Прихилитися **б** у затінку до зеленої землі (М. Стельмах); в) Гуляв **би** я понад Дніпром ... (Т. Шевченко); г) Прилетіла **би** я до тебе, та крилець не маю (Народна творчість).

23. Виберіть варіант, у якому є порушення норм вживання прийменника **в**:

а) Білі акації будуть цвісти **в** місячні ночі жагучі (В. Сосюра); б) Огнекрилих метеликів рій Зазоріє **в** саду на шипшині (П. Филипович); в) Ми віримо **в** магію небес, але не віримо **в** манну

небесну (*І. Драч*); г) Одним пальчиком **в** двері постука розлука (*М. Нагнибіда*).

24. У якому варіанті є порушення норм вживання сполучника **і**:

а) **І** в молодій гарячій праці мої хай роки зазвучать (*С. Брудний*);
б) Пахне, пахне вся Україна медоцвітом **і** соками трав (*В. Ткаченко*); в) Є в словниках **і** віра, **і** надія, є слова дія, дієслів полки (*С. Литвин*); г) Напівзасохлі, поруділі від сонця, вони (квіти) все-таки були дорогими, як спомин про весну **і** літо (*П. Кочура*).

25. Виберіть рядок, у якому є порушення норм вживання сполучника **й**:

а) Ніби **й** задрімав був зразу, але щось приверзлося, що **й** прокинувся (*А. Головка*); б) Щедро **й** красно пестує земля все насіння (*І. Максимович*); в) Павло, заохотивши дружину до науки, **й** сам не пас задніх (*Ю. Яновський*); г) Тільки одна мати вміє разом кохати свою дитину **й** ненавидіти ... (*Панас Мирний*).

26. Виберіть варіант, у якому є порушення норм вживання прийменника **у**:

а) Відлітають знову журавлі **у** вирій під осінню пісню уночі... (*Д. Фальківський*); б) **У** променях слави великих людей купаються їх біографи (*Ю. Рибников*); в) Як добре **у** житті закоханим, і як тривожно в світі їм (*А. Кацнельсон*); г) Що має почувати горобець **у** горобину ніч? (*Л. Костенко*).

27. У якому варіанті є порушення норм вживання прийменника **в**:

а) Я буду жити **в** хмарі, **в** шумі беріз під вікном (*Л. Первомайський*); б) Так, десь повинна бути та, одна, що лиш мені призначена на світі. А що, коли на мене жде вона не **в** нашому, а **в** іншому столітті? (*П. Скунець*); в) Дихають тихо акації ніжні, злегка колишуться **в** сутіні срібній... (*Олександр Олесь*); г) Цвітуть волошки **в** золотому житі, а над смарагдом луки сяє мак (*В. Стус*).

28. Виберіть рядок, у якому є порушення норм вживання сполучника **й**:

а) Була ти музою, **й** пили уста медузи кров уяви... (*Є. Маланюк*);
б) Минає день. Ну, от ми **й** піднялись ще на одну шаблиночку страждання (*Л. Костенко*); в) Чом яблука не рвеш задарма із дерева

життя **й** пізнання? (Д. Павличко); г) Не було Миколи **й** Андрія, не було довкола нікого (Г. Кость).

29. Виберіть варіант, у якому немає порушення норм вживання прийменників **з, із, зі (зо)**:

а) заборгував з дві сотні гривень; зі стільцем; б) знайшов зо три десятка монет; із аудиторії; в) повертався зі мною; повертався зі Львова; г) повертався зо мною; зник із світу.

30. У якому варіанті немає порушення норм наголошування виділених голосних у словах:

а) дрова, кропива, олень; б) одинадцять, листопад, новина; в) український, олень, новий; г) каталог, новий, удев'ятеро.

31. Виберіть рядок, у якому немає порушення норм наголошування виділених голосних у словах:

а) чотирнадцять, запонка, середина; б) подруга, мережа, килим; в) покаєння, речовина, осока; г) циган, фартух, вітчим.

32. Виберіть варіант, у якому подано слова з подвійним наголошуванням:

а) вимога, міліметр, йдемо; б) весняний, договір, мабуть; в) брова, ніздря, обруч; г) граблі, джерело, зубожіння.

33. У якому варіанті всі приголосні вимовляються твердо:

а) в'язи, пюре, музика; б) романтика, йшов, бачив; в) облич, манна, ручка; г) знання, казка, миша.

34. Виберіть рядок, у якому всі буквосполучення **дж, дз** вимовляються зливо:

а) віджимати, кукурудза, дзвін; б) джміль, пробуджуватися, дзенькіт; в) народження, підживляти, дзвеніти; г) відзвук, середземний, джем.

35. Виберіть варіант, у якому всі приголосні, позначені літерами **в, й**, вимовляються як нескладотворчі голосні:

а) йшов, піймав, шовк; б) Йосип, відзвук, йоги; в) гай, наймення, вересень; г) вогонь, вперед, кайдани.

Орфографія

1. Орфографія – це:

а) розділ мовознавчої науки, який вивчає сукупність правил про літературну вимову; б) розділ мовознавчої науки, який вивчає сукупність правил написання слів; в) розділ мовознавчої науки, який вивчає сукупність правил про передачу звуків на письмі; г) розділ мовознавчої науки, який вивчає сукупність правил про написання і вимову слів.

2. Орфограма – це:

а) сукупність загальноприйнятих правил написання слів; б) чітка стисла рекомендація щодо певного написання; в) це правильне написання, яке вибирається з ряду можливих і ґрунтується на закріпленому в системі орфографії правилі; г) закономірність, що лежить в основі певного виду написань.

3. Принцип орфографії – це:

а) правило написання слова; б) варіанти написання; в) закономірність, що лежить в основі певного виду написань; г) історія написання слова.

4. В українській мові домінують такі принципи правопису:

а) фонетичний і семантичний; б) фонетичний і морфологічний; в) традиційний і смисловий; г) смисловий і морфологічний.

5. Морфологічний принцип правопису полягає в тому, що:

а) слово або його частина пишеться так, як вимовляється і сприймається органами слуху; б) на письмі зберігається однакове написання морфем незалежно від їх звучання в різних формах слова чи споріднених словах; в) окремі морфеми чи букви пишуться відповідно до традиції; г) слова пишуться залежно від їх значень.

6. Традиційний (диференційний) принцип полягає в тому, що:

а) слово або його частина пишеться відповідно до вимови; б) на письмі зберігається однакове написання різних форм слова; в) окремі морфеми чи букви пишуться так, як вони позначалися раніше, тобто

відповідно до традиції; слова пишуться залежно від контексту, лексичного значення.

7. За фонетичним принципом правопису пишуться:

а) префікс *с* перед *к, н, т, ф, х*; б) *о* на позначення ненаголошеного звуку перед наголошеними [*у*] та [*ї*]; в) літери *я, ю, є*, що позначають два звуки; г) окремі прислівники і однозвучні конструкції з прийменниками або частками та іншими частинами мови

8. За морфологічним принципом правопису пишуться:

а) *е, и* на позначення наголошених звуків; б) *е, и* на позначення ненаголошених звуків; в) літера *ї* на позначення двох звуків; г) велика літера у власних назвах.

9. За традиційним принципом правопису пишуться:

а) префікс *роз-* перед наступними глухими; б) групи приголосних звуків, які утворилися внаслідок спрощення; в) сполучення літер *дж, дз*, що позначають один звук; г) окремі омоніми (*підводу – під воду*).

10. За смисловим принципом правопису пишуться:

а) приголосні в позиції перед голосними; б) префікси *пре-, при-*, уживання яких пов'язане з тим значенням, якого вони надають словам; в) слова з ненаголошеними [*е*], [*и*], [*о*], які не перевіряються наголосом; г) подвоєння літер у власне українських та окремих запозичених словах для передачі подовженої вимови приголосних звуків.

11. Яке слово, згідно з новим правописом, має варіанти написання?

а) аудиторія; б) священник; в) пів Яготина; г) півострів.

12. У якому рядку слово має варіанти написання?

а) Гете; б) конвеєр; в) індик; г) пів яблука.

13. Яке слово, згідно з новим правописом, має варіанти написання?

а) мініперукарня; б) Атени; в) Дікенс; г) віцеконсул.

14. У якому рядку слово має варіанти написання?

а) Ич-оба; б) осени; в) Бекі; г) Хаям.

15. Яке слово, згідно з новим правописом, має варіанти написання?

а) кафедра; б) півмісяць; в) проєкт; г) пів години.

16. У якому варіанті всі слова записані без порушення орфографічних норм?

а) рибячий, сам-на-сам, на-гора; б) віце-президент, воєнно-стратегічний, жовтогарячий; в) віч-на-віч, джинси, сіллю; г) гава, кінчик, Ахіллесова п'ята.

17. Виберіть рядок, у якому всі слова написано правильно:

а) Мексіка, курйоз, дончин; б) циганці, Верховна Рада України, віцепрезидент; в) гогель-могель, жовтогарячий, призидент; г) різдв'яний, міліон, статя.

18. У якому варіанті всі слова записані без порушення орфографічних норм?

а) дізель, дружнього, звязати; б) рослинний, Конституційний Суд України, військовополонений; в) жарптиця, агресія, вишенці; г) буквенний, сіро-білий, раз у раз.

19. Виберіть рядок, у якому всі слова написано правильно:

а) Дизель, завойованого, різб'яр; б) президент України, суддею, тітонці; в) сама самотою, надобраніч, гринджоли; г) Петрикові олівці, червоногарячий, пліч-о-пліч.

20. У якому варіанті всі слова записані без порушення орфографічних норм?

а) бравіссімо, сьомий, нобелівська премія; б) миш'як, уманський, магазин; в) Прем'єр-міністр України, гандж, Новий рік; г) різдво, іррегулярний, ллеш.

21. Виберіть рядок, у якому всі слова написано правильно:

а) піаніссімо, втрюх, мікро частинка; б) гулубка, Автономна республіка Крим, хвилинці; в) Декан, біло-жовтий, парашют; г) пів квітки, пів Болгарії, пів ящика.

22. У якому варіанті всі слова записані без порушення орфографічних норм?

а) аксіома, мільон, журі; б) Ярослав Мудрий, купівля-продаж, кінець-кінцем; в) ЗІЛ-111, літак Ту-134, бензо-пила; г) торф'яний, розрісся, калька.

23. Виберіть рядок, у якому всі слова написано правильно:

а) вимпел, икати, медаль За відвагу; б) Кабінет Міністрів України, бюро, студентський; в) розумнечок, зарево, плетиво; г) качан, сфотографувати, колач.

24. У якому варіанті всі слова записані без порушення орфографічних норм?

а) спирт, День учителя, веб-сайт; б) літак "Антей", дорожчий, просьба; в) роспитати, бриніти, прегарний; г) довгожданний, Донеччина, бур'ян.

25. Виберіть рядок, у якому всі слова написано правильно:

а) кинджал, приосвящений, багатир; б) леміш, раз-у-раз, сірозеленосиній; в) журі, еміграція, жар-птиця; г) Волинська Область, пюре, 100-річчя.

26. У якому варіанті всі слова записані без порушення орфографічних норм?

а) Чікаго, будь-ким, будь-з-ким; б) парфуми, мерэф'янський, будь ласка; в) овва, женшень, Африканець; г) сила-силенна, мати-ймачуха, буколіко-романтичний.

27. Виберіть рядок, у якому всі слова написано правильно:

а) Вашингтон, дівчина-грузинка, світло-водо-лікування; б) будь-який, писав би, прийшов-таки; в) сіро-зелено-фіолетовий, військовозобов'язаний, "Коран"; г) жовто-гарячий, писав-би, знання.

28. У якому варіанті всі слова записані без порушення орфографічних норм?

а) Лейпціг, парфумерія, барокко; б) жук-короїд, Збройні сили України, кисло-солодкий; в) сто-річчя, 100-річчя, туманний; г) черв'як, Андріївська Церква, сільський.

29. Виберіть рядок, у якому всі слова написано правильно:

- а) фортіссімо, дит'ясла, ковзкий; б) агрус, вариво, неволя;
в) багатир, богатир, зсунути; г) український, наллєш, наївний.

30. У якому варіанті всі слова записані без порушення орфографічних норм?

- а) еліксір, коровай, лежко; б) прозьба, грушовий, богатир;
в) прицидент, бряск, ґрунт; г) Львівська обласна рада, псевдопатріот, до побачення.

31. Виберіть рядок, у якому всі слова написано правильно:

- а) Алжир, піцца, суспільно корисний; б) півострів, орден Мати героїня, бог Перун; в) щоденний, з'явитися, розповісти; г) пиріг, ясьеньовий, престол.

32. У якому варіанті всі слова записані без порушення орфографічних норм?

- а) джегіт, намальована картина, жинитися; б) суспільно необхідний, картина не намальована, багато-пребагато; в) бреніти, Київ, пребагато; г) торф'яний, воґзал, вітпустити.

33. Виберіть рядок, у якому всі слова написано правильно:

- а) зигзаґ, призьба, тремати; б) кепяток, порхати, гачочок;
в) вищий, вужчий, Ріо-де-Жанейро; г) Обл-виконком, лісостеп, Б'ЮТ.

34. У якому варіанті всі слова записані без порушення орфографічних норм?

- а) бінт, юннат, анатема; б) об'їзна, Зиновій-Богдан, рюґзак;
в) виллю, автостанція, історико-культурний; г) Міносвіти, фейєрверк, уманьський.

35. Виберіть рядок, у якому всі слова написано правильно:

- а) бароко, прекрасний, білуватий; б) атаман, плетиво, завірюха;
в) рослиність, священник, Ла-Манш; г) щечдрість приборкати, кожух.

36. У якому варіанті всі слова записані без порушення орфографічних норм?

а) беладонна, графин, директор; б) шалений, радости, дебют; в) інтерв'ю, Атени, демократична партія України; г) син Божий, вранці, багато-багато.

37. Виберіть рядок, у якому всі слова написано правильно:

а) інтермеццо, мікрочастинка, диригент; б) не сьогодні-завтра, по двоє, екс-чемпіон; в) нанокomp'ютер, будь-ким, по-друге; г) пиши-но, таки-прийшов, сфотографував.

38. У якому варіанті всі слова записані без порушення орфографічних норм?

а) комісія, хліб-сіль, роззутися; б) калушський, легко, на одинці; в) паливо, варення, бур'ян; г) бона (грошова одиниця), зжати, каміня.

39. Виберіть рядок, у якому всі слова написано правильно:

а) лібретто, примати, мармур; б) височенний, богиня Венера, вертоліт; в) місяць, пів аркуша, россипатися; г) голуб'я, затимнити, бона (нянька).

40. У якому варіанті всі слова записані без порушення орфографічних норм?

а) мадона, приборкати, черевик; б) В'ячеслав, корінчики, Ганна; в) кон'ютивіт, фойє, День Незалежності; г) вілла, цукерки Мрія, кишенья.

41. Виберіть рядок, у якому всі слова написано правильно:

а) піцца, Конституція України, Св'ятослав; б) хвилинци, казахський, шістсот; в) п'ятьдесять, прибити, Мекка; г) щілина, міграція, смитана.

42. У якому варіанті всі слова записані без порушення орфографічних норм?

а) мулла, бодибілдинг, чотирма; б) фудбол, вищий, агентський; в) Київський Будинок Мод, ахіллесова п'ята, газета Віче; г) радіо- й телеапаратура, міні-спідниця, вебсторінка.

43. Виберіть рядок, у якому всі слова написано правильно:

а) мірра (ароматична смола), топмодель, повість "Леді"; б) міра (одиниця виміру), лінгвістика, котушка; в) Лук'ян, непримиренний, хожу; г) проєкт, Жюль Верн, кофеїн.

44. У якому варіанті всі слова записані без порушення орфографічних норм?

а) була (документ), ЛАЗ-105, мавп'ячий; б) Голландія, пів'ящика, Мюнхен; в) антиінфляційний, тет а тет, нещасний; г) сузір'я, ґрунт, престиж.

45. Виберіть рядок, у якому всі слова написано правильно:

а) біль (законопроєкт), юннат, військовоморський; б) бр'язк, хобі, Сузір'я Великої Ведмедиці; в) претендент, безпека, мармур; г) розумний, мікрочастинка, писав же.

СЛОВНИКОВІ ДИКТАНТИ

Ряст, кар'єра, буряний, різдвяний, вп'яте, між'ярусний, дит'ясла, черв'як, мавпячий, медвяний, Мар'ян, крякати, під'юдити, Мін'юст, пів ягоди, пів акваріума, пів Львова, півмісяць, камер'юнкер, миш'як, кон'юнктура, пан'європейський, бюро, О. Генрі, Д'Артаньян.

Вісімдесят, учотирьох, по-українськи, клац, дерзкий, ковзкий, малюсінький, пральня, молотьба, кульці, французький, жаский, ляльчин, циганчин, дивіться, мільярд, нюанс, сеньйорита, конче, громадянство, уманський, уральський, гіркий, чотирма, заміжжя.

Мільйон, курйозний, цільовий, Муравйов, Соловйов, кольоровий, сьомий, льотчик, медальйон, льон, районний, Ковальов, сьогодні, трьох, чийого, бульйон, вйокати, завойований, Линьов, цього, привілейований, тьохкати, чийого, всього, Линьов.

Китай, Пакистан, ентузіазм, піанісимо, Флорида, Вірджинія, кинджал, диякон, чипси, альтруїзм, феєрверк, журі, парашут, парфуми, кофеїн, аудієнція, бинт, дисципліна, Мексика, Лейпциг, Ердоган, блогер, проєкція, Маєр, мозаїка.

Агресія, алея, сума, Еллада, Голландія, Мекка, бароко, колектив, манна, бонна (нянька), білль, беладона, донна, каса, інтермецо, піца, алергія, імматеріальний, контррозвідка, мірра (смола), акумулятор, піцикато, фіни, Аллах, Букінгем.

Статті, статей, роззява, ніччю, щирістю, навмання, виллемо, ляний, ззаду, анотація, міськком, щоденник, здоровенний, довгожданий, жаданий, священник, священний, непримиренний, непримирений, бовван, овва, поораний, маззю, священник.

Кожух, пиріг, затемнити, пелена, праведний, тривожитися, мариво, кордебалет, леміш, величезний, шепотіти, козеня, криниця, калач, ложка, рибка, легко, приїжджати, нижче, вище, поролон, конфорка, патологія, транспарант.

Сфотографувати, зжитися, безкрай, відкриття, міжконтинентальний, надпотужний, обпалити, підтримка, передплата,

понадплановий, розтягнути, черезплічник, презавзятий, препогано, прибудувати, привабливо, преосвященний, престол, непричетний, прецедент, приспівувати, приклеїти, присолений, пересолений, президент.

Водоканал, георозвідка, хліб-сіль, честь честю, прем'єр-міністр, VIP-персона, мініперукарня, лісосплав, розрив-трава, тонно-кілометр, трудодень, людинодень, напівмла, пройдисвіт, шестиденка, полукіпок, кулько- й роликопідшипники, автомотогурток, розтяг-стиск, магнітолог-астроном, Вовчик-Братик, жар-птиця, півзахист, півовал, інтернет-видання.

Ріка Йордан, Йордан-ріка, зима-чарівниця, чарівниця зима, учитель-ботанік, ботанік-учитель, льон-довгунець, гриб-паразит, каштани-підлітки, підлітки каштани, козак-характерник, країна-інвестор, село Моринці, льон-кучерявець, заєць-біляк, хлопець-патріот, мова-джерело, Сапун-гора, земля-мати, дівчина-розумниця, розумниця дівчина, держава-посередниця, посередниця держава, Україна-ненька, ненька Україна.

Трьомстам, шістдесят, шістдесятип'ятимільйонний, 65-мільйонний, тисяча дев'ятсот дев'яносто сьомий, три з половиною мільйонна армія, вісьмох, п'ятдесятьох, одинадцятєро, кільканадцять, кількадесят, будь-кого, будь у кого, ніхто, котрий-будь, казна-ким, казна з ким, хтозна-який, бозна-що, абиякий, дехто, яєсь, якийсь, п'ятдесят, мільйон.

Радіофізичний, дизель-моторний, первіснообщинний, контрольно-вимірювальний, вищезазначений, трохи вище зазначений, військово-польовий, військовозобов'язаний, воєнно-стратегічний, темно-вишневий, гіркувато-терпкий, червоногарячий, суспільно необхідний, вузькодіалектний, семиповерховий, 7-поверховий, віцепрезидентський, мовно-літературний, політико-економічний, північно-західний, м'ясо-молочний, мініфутбольний, молочно-білий, сніжнобілий, лірико-епічний.

Назавжди, вплач, тим часом, потихеньку, по семеро, по-сьоме, по-господарськи, по-народному, знадвору, нашвидкуруч, абияк, анітрохи, деінде, якнайкраще, напам'ять, один в один, будь-коли, сьак-

так, всього-на-всього, далеко-далеко, подекуди, вбік, наостанок, опліч, заочі.

Наприкінці, проміж, із-за, з-проміж, у разі, під кінець, що ж до, немовбито, якби, отже ж, коли б, дарма що, у міру того як, та й, отожд-то, тим-то, тільки-но, тому-то, хоч би, якщо, цебто, заради, з-посеред, внаслідок, упродовж.

Аніскільки, давай-бо, якнайкращий, авжеж, так-от, веселий-таки, таки веселий, атож, абощо, наївся, котрийсь, неук, тільки що, що ж до, що то за, іди-но, іди ж но, бозна-як, хай співає, він же, начеб, себто, неначебто, причому, немовби.

Немовля; нестямитися; не бачити; не здужати (не змогти); нездужати (хворіти); він постійно недоїдав; він щоранку не доїдав каші; неправда; не правда, а брехня; недописана картина; ще не дописана картина; картина не дописана; нічий; нізвідки; не п'ятий; не ти; незгода; не зовсім; не-Азія, ненастанний, неук, неврожай, неабиякий, ніхто, негадано.

До побачення; будь ласка; до зустрічі; на добраніч; ку-ку; го-ов; ой; г-е-е-ей; ох; дзінь-дзілінь; ку-ку-рі-ку; ой матінко; гей ти; ох і зрадів; о, заходь; ах, не питай; ух; пхе; ет; ціп-ціп-ціп; бім-бам; клац-клац; їй-богу; їй-бо; ну-ну.

Автономна Республіка Крим, Корейська Народно-Демократична Республіка, Волинська область, Закарпаття, Збройні сили України, Тимчасовий уряд, Верховна Рада України, Конституційний Суд України, Верховний суд України, Кабінет Міністрів України, Міністерство освіти і науки України, Львівський обласний відділ охорони здоров'я, Демократична партія України, кафедра української мови Прикарпатського національного університету ім. В.Стефаника, Київський будинок мод, Бог, бог Перун, Син Божий, Новий рік, День Незалежності України, День учителя, Ісус Христос, Конституція України, Акт проголошення незалежності України, Святвечір, Благовіщення.

Агентство Франс Пресс, фірма "Філко корпорейшн", журнал "Дзвін", Псалтир, аеропорт "Бориспіль", кемпінг "Чайка", Почаївська лавра, орден Пошани, орден "Мати-героїня", медаль "За бойові заслуги", автобус "Турист", вино "Перлина степу", "Пережресні стежки" Івана Франка, Харківський тракторний завод, завод "Азовсталь", Українське інформаційне агентство, літак Ту-334, форд, антонівка, яблуна Білий налив.

Грінченків словник, грінченківський стиль, Грінченківський музей, Грінченківська премія, гордіїв вузол, гайморова порожнина, базедова хвороба, Андрієві зошити, Володимир Великий, Дюма Старший, Данило Галицький, Маріїн лист, Тичинине слово, авгієві стайні, прокрустове ложе, юдині срібняки, віттова хвороба, Ярослав Мудрий, Карл Сміливий, Богданові олівці.

ТЕКСТИ ДЛЯ ДИКТАНТІВ

У хаті Кобилянських не прививався великий достаток: батько мав незначну платню, на яку прогодувати велику родину, п'ятеро малолітніх дітей, було досить важко. Щоправда, допомагала продуктами бабуся, але їх ненадовго вистачало. Кожного літа, щоб зменшувати видатки, дітей возили до неї в Димку. Особливу радість ці поїздки приносили Ользі. Все їй було тут дорогим і милим: широкі поля, ліси на пагорбах і сільські діти, з якими щодня гралася на толоці. Час від часу і сама мандрувала ген, на край поля, до невеличкого гаю, де біг широкий ручай. Одного разу на півдорозі перервалися її мандри. Почула за собою хлопчачий крик і гикання. Ольга оглянулася і побачила молоденьке лоша, яке мчало через поле просто на неї, і хлопців, що підганяли його криками і свистом. Сонце йшло на спочинок, кидаючи ласкаве світло на долину і перетворивши лоша на золотаву блискавку, яка от-от мала спалити її.

Лоша долетіло до Ольги і... зупинилось на мить. Одну-єдину мить! Але для дівчинки вистачило її, щоб зауважити, що це створіння – прекрасне! Викінчені лінії тулуба, нашорошені червонуватого кольору вушка, піднята напівзігнута в суглобі тоненька передня нога і це тремтіння на грані зупинки і бігу! Ольга завмерла, задерев'яніла від подиву, від світу, який відкрився на мить їй...

Лоша кинулося в бік лісу і зникло за деревами. Хлопці вже не могли його наздогнати. Якась сила потягла Ольгу слідом за ним. Вона йшла лісом все далі і далі, аж раптом почула веселе жебоніння лісового потічка.

Вона побачила лоша не зразу, куці ліщини заважали, але воно ворухнулося, і перед її зором змигнув сонячний зайчик. Лоша пило воду. Час од часу воно піднімало голову, нашорошувало вуха, і тоді з його м'яких нервових губ зривалися перлини прозорої води.

Якась гаряча, непоборима сила зірвала Ольгу з місця, кинула вперед. Мить – і вона міцно вхопилась за сяючу гривку...
(В. Врублевська).

(300 слів)

А вранці знову сліпучість, і білосніжність, і якийсь уже не страшний після ночі двигіт ударів по всім узбережжю. Б'є море, сяє побережною смугою, дарма що світ сірий, сіється дощ. Ліс на гірських

крутосхилах мокро чорніє, лише шапки гір, як марсіанські полюси, зверху до половини вкриті інеєм. Поміж каскадами підгірних будиночків, з-поміж весняної набухлості ще темних садків де-не-де пробивається рожеве клубовиння: мигдаль цвіте. Цвіте ранньо, аж ніби протисезонно.

Щоранку з далечі побережної з'являється він. Син чийсь. Хлопчик того віку, коли фантазія цвіте і берегові дітлахи почувають себе Магелланами. Десь аж з-під рибальського обрію, з-над сліпучої смуги прибою, як і вчора і позавчора, з'являється його темненька щуплява постать. Все виразніше проступає крізь мжичку, йде узбережжям, і мені одразу стає якимось тепліше, відрадніше на душі. Безлюдно, гори в пошматованім прядиві хмар, сиво й мокро вони обснували по схилах ліси, море жене й жене крутогриві вали, буйок, незникний ні в яку погоду, хилитається серед лиснючої гойдави бурунів, пірнає та виринає між ними самотній, а тут – так само самотній на всім узбережжі – з'являється хлопчик. Мабуть, син рибальський. В чорненькій курточці, з-під якої палає комір яскравого светра, в сірій каскетці, він неквапом завершує свій щоденний узбережний маршрут. В руці – школярський облуплений портфелік, що його юний господар тримає якимось ніби за вухо... На морі ні човника, ні суденця. Все в біляках воно, текуче, білогриве. Відкритість і непривіття простору. Досі нема рибальських суден, що нібито вже мали повернутися з Атлантики. А хлопчик є. Берегова далеч затуманена мгичкою, і з тої мгички щоденно, неминуче з'являється він (О. Гончар).

(247 слів)

Вже літо википіло, як вода в казані.

Зелень, що все літо насочувалася з нетрів землі в дерева та зело, тепер наче виціджувалась назад, у землю.

Сонце стояло тлустим і ледаціло в небі. Навіть птиці більше ходили, ніж літали. А коли й злітали, то колували знічев'я, лінькуваті, наче лише для того, щоб не забути льоту. Бо вони вже давно висиділи пташенят, навчили їх усьому, чому могли навчити, і в їхньому тілі облігся куняючий спокій та виколисуюча, плитка безцільність. Вони понуро походжали по вилинялих стернях, зупиняючись лише біля тих зернин, які самі пнуться в очі, та й до того довго роздумували – клювати їх чи йти далі.

Старий клен на нашому подвір'ї, що все літо беріг під собою затінок, одного ранку, якось одразу, став прозоріший, і промені вже не ламались, пронизуючи його аж до землі. Листки безвільно поопускались, як долоні, що тягнулись комусь назустріч, але їм так і не подано руки.

Наша бабця все літо просиділи на ослоні під кленом, цілоденно ганяючи мух. А оце вже перейшли під вікно, на осоння, й не просили виламати їй гіллячку, щоб колошкати в'їдливу мушву. Від цієї переміни наше подвір'я стало наче й не нашим, почужішало й втратило затишок. Воно мені чомусь здавалося током, на якому ще вчора гула молотьба, а сьогодні лише бовваніють скирти соломи, копички трини та порожня барилка з-під води (*В. Яворівський*).

(215слів)

Вечір заколисав горлиць. Я теж утомлений.

Сиджу за столом і дивлюся на каштанове листя, сподоблене опадаючим цвітом. Коли відцвітає каштан, здається, свічки догорають, і з них скапує білий парафін на зелені підставки.

Віяло каштанового листа складається із семи різьблених листочків.

Сім кольорів має веселка.

Сім днів у тижні. Думай: котрий колір понеділка, котрий вівторка, котрий середи... Колись сторони світу визначали за кольорами: зелений або синій – то схід, червоний – південь, білий – захід, чорний – північ. Мій край називався Червоною Руссю, потім – Галичиною, нині – Західною Україною.

Веселка сім кольорів має, а я над містом рідко бачу веселку.

Каштановий лист має сім зубців. Чи то один листок? Чи то сім листків під веселкою зрослися до купи на однім черешку? Біда, що тиждень набагато швидше злітає, ніж листок. Скільки то вже листків-тижнів упало з дерева життя мого!

За три тижні в гнізді будуть потята-горличата. Як вони швидко ростуть! Кілька сухих гілочок під ними, а ростуть як з води! Чи не тому птахи співають хвалу деревові, що росте разом з пташками, і гніздо пташине підноситься вище над землею – ближче до небес. Все прагне висоти... (*С. Пушик*).

(178 слів)

Від Троянівки до Чупахівського заводу – двадцять п'ять кілометрів дороги. Спочатку вона в'ється гребенем Баєвої гори, потім стікає в рівний, одноманітний, безлісий степ. Вгорі чисте, повесняному лунке небо; крикне ворон – і бринить його крик довго-довго, і не в силах загасити його степова безвість. Полетить угору, гойдається у сліпучих потоках сонця, в ніжній синяві крила мие, даленіє чорною цяточкою, доки й зовсім щезне. Зеленіє обабіч дороги перша ніжна весняна травичка, молодесенька, тендітна, ще не налита густим соком; дикі груші, що стоять на пагорбах, ще тільки брунькуються, ще не випустили своїх листочків, гілки їх чорні, ніби викувані із заліза. Але уже струмлять по них весняні соки, уже вирує приховане від людських очей життя. Степ у цю пору весь залитий сонцем, огорнутий голубими димками весняних випарів, привільний, широкий і безконечний, навіває на людину віковичне почуття ще більшої жадоби до життя. Розбуджена свіжим весняним повітрям, гіркуватим присмаком свіжозеленої землі, невтомним щебетанням жайворонка у високості, трубним криком журавлів, відчуває людина стремління пригорнути весь голубий світ; і вона робиться добрішою, відвертішою, співчутливішою, довірливішою, тому що є щось чарівне і до солодкого щему в серці хвилююче в природі цієї пори року, щось замріяно-величне в тій хитрій і непомірно тяжкій і складній роботі, яка відбувається приховано від людських очей, щось урочисте і разом з тим суворе, вічне, невпинне, могутнє, що примушує тебе подумати про вічність буття і замислитися, для чого ти живеш на світі і який слід розуму і рук своїх залишиш після себе на цій землі (Г. Тютюнник).

(238 слів)

Сонце схилилося на захід і не пекло вже так дошкульно, як раніше. Тихий вітер подихав із-за Баєвої гори, приносив із степу свіжий запах трав і денну прохолоду манилівського лісу, що зеленів на горбах. Сивий полин і листатий подорожник кущилися обабіч дороги, злегенька припорошені пилом. Зелені хліба котили хвилі з горба на горб, з горба на горб, як море в легкий бриз. Незважаючи на малесенький вітерець, парило і робилося душно. Ластівки літали понад самою землею мовчки, без щебету; шуліка, розпластавши крила, висів непорушно у синім небі. Ластівка жадібно тяглася губами до зеленої

травички і, нарешті, запаслася. Дорош сплигнув із сідла, розминаючи зомлілі від незвичної їзди ноги, пішов до могутнього береста, що ріс недалеко від лісу над дорогою, і, розстебнувши на грудях гімнастюрку, ліг на траву. Земля ніжно охолодила його розпалене тіло, він з приємністю відчував це і кілька раз вдихнув на повні груди пахуче лісове повітря. Ластівка паслася зовсім близько, і було виразно чути, як вона щипає траву. Тихий шум лісу, синява високого неба, запах зелених трав – все це зливалося з гомоном потривоженої крові і наповняло серце Дороша невтішним болем. І він відчував, що серце його там, у грудях кровоточить і пече, пече нестерпно. Він повернувся грудьми вниз, до землі, гадаючи, що так йому буде легше, і, поклавши голову на руки, закрив очі (*Г. Тютюнник*).

(212 слів)

Височенна, чотириярусна тайга, буйна й непролазна, як африканський праліс, стояла навколо зачарована. Не шелесне лист, не ворухнеться гілка. Сорокаметрові кедрі, випередивши всіх у змаганні до сонця, вигнались рудими, голими стовбурами з долішнього хаосу геть, десь під небо і заступили його коронами. Там по них ходило сонце і пливли над ними білі хмари. Слідком за кедрями пнулися велетенські осики та інші листаті гіганти, що, будиши нижчі за кедрі, творили другий ярус. Потім височенна ліщина колючого горіха, ялини, де-не-де берізки, берестина, черемха, перевиті ліанами дикого винограду та в'юнків, ішли вгору третім ярусом. А внизу – в четвертому ярусі – суцільний хаос. Місцями густа, мов щітка, звичайна ліщина, височенні трави і бур'яни. Повалені вздовж і впоперек дерева, мов велетні на полі бою, потрухлі і ще непотрухлі, одні з скрізними дірами-дуплами, як жерла небувалих гармат, другі вивернуті з усією системою коріння, що тримали його руба, як стіни або як велетенські пригорщі зі стиснутими межи пальцями камінням і землею.

Внизу, по землі, слався мох, пообростав усе, що тільки можна. Внизу було півтемно і вогко. Лише де-не-де проривались яскраві сонячні пасма і стояли, як меч, уткнуті лезами в землю.

Нетрі. Несходимі, незміряні. Вони то спускалися схилом униз, то підіймалися знову вгору і так зі "становика" на "становик", з кряжа на кряж, як буйне рослинне море, розпливались геть десь у безвість (*Іван Багряний*).

(212 слів)

Іще для когось пролетів, а комусь відсочився рік, і посивіла матір земля, мружачись під метелицями, вже думала про березень.

На Поділлі майже ніколи на Петра Вериги не розбиваються криги. У нас криги розбиває блакитний березень. Спочатку він парубкує по лісах – видовбує з-під снігу ще не розщібнуті підсніжники, потім розморожує сніг у березі, і коли вона блисне щасною сльозою, – йде на річки й озера. Тоді на прогнутих плесах починають світити вимоїни і прокидаються льодоколи – поведуть своїми срібними смичками, і вже тільки прислухайся – над берегами й за берегами здіблюється бентежний передзвін, а в берегах шипить, гуркоче, шаленіє крига й радісно зітхає вивільнена хвиля. Як їй любо після темені заграти сонцем та вдарити в бубни примкнутих човнів, щоб підскочили вони вгору, рвонуті свої кайдани та згадати воленьку-волю, і купальські вечори, і сяйво юних очей із тих вечорів.

Пройшовся березень з підсніжником на шапці і над татарським бродом, і під його ходою вибухнули криги, зосліпу посунули одна на одну та на коріння яворове, на м'який з червонолозом берег, він закипів шумовинням, наостричився вирваним татарським зіллям, що ніжно запахло торішнім літом. А до гомону річки приєднується дитячий гомін, бо скресання криги завжди свято для дітвори і тривога для матерів: хоч скільки кажи, хоч скільки грози, а неодмінно ж якийсь отряха захоче прокататись на крижині (*М. Стельмах*).

(209 слів)

За татарським бродом коні топчуть яру руту й туман. За татарським бродом, на козачому, із сивого жита, з червоного маку викотився місяць, а біля козацької могили заскрипів, обертаючись навколо свого короля, старий вітряк. У цьому році буде йому вдосталь роботи: намагається крилами, нагуркочеться жорнами, навітається з людьми. Данилові аж запахло свіжим борошном, першим разовим хлібом, який старі хлібороби не крають ножом, а розламують руками.

Як він любив цю переджнив'яну і жнив'яну пору, коли після всіх тривог тиха містерія нив ставала радістю душі, коли, дивлячись на схилений колос, ясніли людські думи і щось добре шептали уста.

Над степом зависла розімліла теплінь. Бреде в ній Данило Бондаренко, а обабіч сиве жито й червона пшениця шепочуть свою колискову. І вся земля, росяніючи, тепер здається колискою, колискою життя, надій. То нічого, що будень молотить його ціпами практицизму, щодня обвалюється великими й дрібними турботами, щодня ставить віч-на-віч не тільки з правдою, а й з гріхоплутством, Данило має в душі велику віру, а в очах оте, що одні звать наївністю, другі – поезією. Та, зрештою, хіба оце похилене жито, оця червона пшениця, оце чорноките просо не поезія? Не тільки той поет, що засіває віршами папір, але й той, що має в душі радощі й тривогу хлібороба, радощі й тривогу людини (*М. Стельмах*).

(204 слова)

Після довгого літнього дня, коли сонце сідає, а розпечена земля поволі скидає з себе золоті шати, коли на бліде, втомлене днем небо з'являються крадькома несміливі зорі, в останньому промінні сонця справляє грища мушва, а дивно м'яке, злото-рожеве повітря приймає віддаль бузкові тони і робить простори ще ширшими і ще глибшими, – Маланка з Гафійкою волочать курною дорогою утому тіла й приємне почуття скінченого дня. Вони несуть додому спечене, як і земля, тіло, а в складках одежі пахощі стиглого колоса. Не розмовляють. Йдуть мовчки, помахуючи серпами. Розігнута врешті спина, пущена вільно рука, ще злегка тремтяча від цілоденного напруження, м'який пил під ногами замість стерні здаються тепер щастям. А вдома чекає спочинок і сон, короткий, як літня ніч, але солодкий, як холодний лист до рани. Коли б швидше додому... Не вечеряти, не сидіти, не розмовляти, а впасти на лаву, як камінь у воду, – і вмить склепити очі.

Сонна, напівпритомна, Маланка розкладає в печі вогонь і приставляє окріп, щоб зготувати Андрієві вечерю. Вогонь палає і гуготить, а вона заплющує очі, хитається, і їй здається, що то шумить колосом нива і серп черкає по стеблу. Ой, як душно, як сонце пряжить. Ба ні, таж вогонь пече, бо близько стала. Ось вона нажала сніп і крутить перевесло... так болить спина, трудно зігнутись. Ага! То вона тісто місить на галушки. Жни, Гафійко, жни... трудно, серце, заробляти, за дванадцятий сніп жавши, а треба. Що, пучку врізала, сичиш із болю? Ай, ні, таж то окріп збігає (*М. Коцюбинський*).

(237 слів)

Була чудова майова ніч. В вуличці було темно, аж чорно. Крізь чорну баню верховіття де-не-де продерся срібний промінь місяця і ліг на чорну землю срібною плямою. Вийшовши з вулички, Гнат наче впірнув у море білого світла. Те біле, трохи блакитне світло тихо лилось згори, а зачарована земля неначе купалась в фантастичному сьайві. Гнат подався до ставка й сів під вербою на росяній траві. Він глянув на ставок і не впізнав його. Ні, то не ставок, то друге небо з місяцем, з зорями. Дві блакитні бані зіллялись в одну величезну кулю, оперезану чудовим поясом темно-зелених дерев, білих хат, чорних тинів. Одна хата догори стріхою, друга – униз, одно дерево догори віттям, друге – униз. Два місяці неначе осміхаються один до одного. Зорі тихо тремтять вгорі і долі... А в садках солодко дрімають окутані місячним сьайвом стрункі тополі, широковіті липи, крислаті яблуні, і лише інколи, немов крізь сон, тихесенько зітхне деревина молодим листом. По сріблястій землі лягли довгі чорні тіні... Тихо. І земля, і вода, і повітря – все послуло. Однак та нічна тиша повна всякими згуками. Разно цокотять жаби по тім боці ставка. Тьохкає, аж розлягається, в садку соловейко. Десь далеко в селі гавкають собаки... На леваді форкає коняка і брязкає залізним путом...
(*М. Коцюбинський*).

(199 слів)

Дмитрику, Ти пишеш про Лесю Українку, про її "Лісову пісню". Про все це я міг би багато провадити... А драми її я люблю. "Лісова пісня" – не найкраща, звичайно. Вона тільки найніжніша, найтонша, але – не найглибша... А смисл "Лісової пісні" – такий, як ти і пишеш. Є така приказка: краще синиця в жмені, аніж журавель у небі. На жаль, є. Мені такі приказки вкрай не подобаються: журавель у небі – прегарний. Є ще така приказка: дурний думкою багатіє. Вкрай гидка приказка, такі дурні, що багатіють думкою, – літають перші в космос, пускаються з Магелланом довкола світу, йдуть на багаття з Джордано Бруно. Отож: Мавка – для дурних, Килина – для "розумних". Бо Мавка – це мрія, це коротке сонце в сірому житті, Мавка – це свято, Великдень душі. А Килина – це сірі будні, це сало з часником, це повна макітра вареників і жодної зірки над головою. "Життя" любить Килин, а Мавок убиває. Бо Мавка за день проживає більше, як Килина за 100 років. Бо Мавка – це обрій, світанок, а Килина – як пшоно, висипане

курам під ноги. Життя більшості людей – це одна опасиста Килина (пудів на 7 вагою), а Мавка їм ненависна, бо все зове до чогось непевного, нездійсненого, завжди ошукає, залишить у дурнях. А дурнями не бояться бути лише мудрі. Дурні ж хочуть бути мудрими – тому й тримаються за Килину, як чорт за грішного душу. Одне слово, драма-феєрія Лесі – це драма людського життя: трагедія журавля в небі і гопака свиней на оборі. ...Уся література – це оповідь про трагедію. Трагедію життя, яку література вчить не відчувати як трагедію (В. Стус).

(249 слів)

Тисячі яскравих і ледь помітних зір, що їх бачимо на небі неозброєним оком, мільйони і мільярди слабкіших, доступних для спостережень лише в потужні телескопи, об'єднуються у велетенську зоряну систему – *Галактику* (грец. "гала" – молоко). Галаксією – Молочним Шляхом – давньогрецькі астрономи називали широку світлу смугу, яка перетинає сузір'я Корма, Великий Пес, Одноріг, Близнята, Візничий, Персей, Кассіопея, Лебідь, Лисичка, Стріла, Орел, Щит, Стрілець, Скорпіон, Південний Трикутник, Муха, Паруси. Справжньої її природи ці астрономи не знали. Недивно, отже, що видатний філософ Аристотель... стверджував: "Молочний Шлях є не що інше, як випари, запалені швидким обертанням зір навколо Землі...". Щоправда, не раніше від Аристотеля інший давньогрецький філософ Демокріт... слушно здогадувався, що Молочний Шлях складається з незліченної кількості зір. Правильність цього геніального здогаду стала очевидною майже через дві тисячі років, коли Галілей спрямував на небо свій такий недосконалий телескоп...

Молочний Шлях – цю основну частину зір Галактики – найкраще видно восени. В цю пору увечері він перетинає небосхил у напрямі з південного заходу на північний схід. Приблизно у цьому ж напрямі на території, де нині простягаються Запорізька та Херсонська області, тече Дніпро. То ж для чумаків, які протягом десятиліть їздили в Крим по сіль і поверталися назад наприкінці літа, Молочний Шлях у пониззі Дніпра служив дороговказом. Тому й сама ця ясна смуга зір дістала на Україні назву "Чумацький шлях" (І. Климишин).

(209 слів)

В Тюдові коло Кут жила батькова мати, моя друга бабуня. Її дерев'яний стилевий дім стояв серед тої гори, яку полощуть три потоки. В долині в'ється ще й досі Черемош, як зелена гадюка. Довкола бабусиного дому цвіли, як бур'ян на волі, запахущі квіти всіляких родів, передусім бурякові васильки, георгінії і далії, а по ганку пнулася шипшина. Ганок пахнув живицею, аж у носі свербіло. Направду, ніде не можна найти кращого закутка під ясним сонцем! Тому ми вже такі, що наше серце переливається в вересневій ночі, коли через ціле небо падають зорі, крешуть іскри або коли буковинські ліси за Черемошем просякають щораз глибше пожежами старого золота і кривавих буків між островами свіжої, ненарушеної зелені ялиць, що ще дужче підкреслює гарячі барви листатої деревини. Ночами не видно тих барв; вони тонуть у надрічних мряках і сутінках, але чути до болю гостру свіжість і шум ріки, що піниться коло Білих каменів, ліричний журкіт потічка Дзвінки, що сиплеться потім дівочим сміхом у Черемош, зараз-таки біля нашого ґрунту. А коло дому поставали собі, як достойні молодиці, груші, смереки і горіхи, попереплітані по їх власній волі, бо на бабусинім горбі ніщо не вдягало однострою. В неї навіть загороди не було, а маленькі "красуні" приходили до нас продавати на довгих стеблах трав суниці, визбирані там же таки, в нашому городі (*Віра Вовк*).

(211 слів)

Красуня-осінь підходила помалу, спокволу. Кинула сірої, землистої фарби на степ, потім почервонила ліс, а клени вдягла в ніжно-жовту позлотисту порфіру, і вони стояли і в лісі, і по місту такі гарні, такі вродливі й елегійні, що дивитись на них було й весело, і сумно. І душу опановував тихий і глибокий настрій.

Здавалось, що мати всього живого, невмируща природа, прощається з своїми дітьми перед їх тимчасовою смертю, приголублює їх на прощання, споряджає в кращу одіж, і з материною ласкою виговорює їм їхні провини, вислухує виправдання й подає надії на нове, краще, ясніше життя.

Осінь – то передсмертна сповідь усього, що живе і впиває в себе проміння сонця, то велична поема жалю й надії. Тому вона така вродлива й елегійна (*М. Чернявський*).

(117 слів)

Він вийшов на подвір'я і побачив літо.

Серпень розкішних барв буяв довкіл нього, розхилив обійми соковитої зелені, вростав у розпашілу землю і в прохолоду неба, в якийсь інший, нетутешній час, розкривав тайники і викочував зі спліснявілих печер дивовижні скарби, їхній запах одурманював, підносив і змушував кружляти легкою пелюстиною в тремтливому палахкочучому повітрі. Приречені на осінь метелики танцювали парами й поодинці, ловили свій останній мент з того короткого тривання, яке їм відпущено, бо той мент має бути прекрасним. Але ж прекрасне існує для того, щоб його пам'ятали і згадували, а їхня пам'ять так само приречена, і ці хвилини хмільної розкоші вже не зупиниш, вони тікають крізь пальці, немов пісок золотий, ніхто й руки не підставить, щоб їх врятувати, вони минаються, і цей танець минається, і все тече в свою осінь, і яким треба бути життєлюбом, щоб танцювати на порозі прірви!..

Це їх останній день, і, можливо, танцюють вони для мене, щоб я пам'ятав і проносив з собою цей день і вчився у них, як любити цей світ (*В. Винничук*).

(166 слів)

Рекомендована література

1. Авраменко О., Блажко Б. Українська мова та література : довідник. Завдання в тестовій формі. : І ч. Київ : Грамота, 2022. 496 с.
2. Авраменко О. Було – стало: зміни в правописі. Київ : Видавництво "Даринка", 2019. 40 с.
3. Ажнюк Б., Стріха М. Про нову редакцію українського правопису. *Літературна Україна*. 2018. № 30. С. 7.
4. Блажко Марія, Омельчук Сергій. Правописний практикум з української мови. К. : Грамота, 2020. 224 с.
5. Бондар О. І., Карпенко Ю. О., Микитин-Дружинець М. Л. Сучасна українська мова : Фонетика. Фонологія. Орфоепія. Лексикологія. Лексикографія: навч. посіб. К. : ВЦ "Академія", 2006. 368 с.
6. Великий зведений орфографічний словник сучасної української лексики / уклад. і гол. ред. В. Т. Бусел. К. : Ірпінь : Перун, 2003. 896 с.
7. Глазова О. П. Українська орфографія : навч. посіб. Х. : Веста : Видавництво "Ранок", 2008. 384 с.
8. Голоскевич Г. Правописний словник. Львів : Априорі, 2020. 648 с.
9. Голуб Н. Основні принципи української орфографії. *Диво Слово*. 2016. № 10. С. 24 - 28.
10. Городенська К. Українське слово у вимірах сьогодення. Рекомендації з найскладніших уживань та проблемного правопису слів. *Українська мова й література в школах України*. 2017. № 7-8. С. 45–48.
11. Дубчак О. Чути українською. У світі звуків і букв. Київ : Віхола, 2022. 192 с.
12. Єфименко І. В. Деякі зауваги до передавання власних назв в "Українському правописі" 2019 року. *Українська мова*. 2023. № 3(87). с. 68–83.
13. Заболотний О. В., Заболотний В. В. Український правопис – це доступно. Київ : Літера ЛТД, 2020. 272 с.
14. Зміни до правопису. 3 червня 2019 року фінальний текст нової редакції "Українського правопису" опублікували на офіційних сайтах Міністерства освіти і науки та Національної академії наук. *Освіта України*. 2019. № 23. С. 1, 9.
15. Коновалова Марина. Візуалізований довідник. Новий український правопис в ілюстраціях. Правила – легко та швидко. Харків : Основа, 2021. 144 с.
16. Німчук В.В. Проблеми українського правопису ХХ – початку ХХІ ст. Київ : 2002. 112 с.
17. Омельчук С., Климович С. Мовмо й пишимо поправно: 33 присутні зауваги з українського правопису, граматики і слововживання для фахівців. Херсон, Івано-Франківськ, 2024. 65 с.

18. Пітель Віра. Орфографія (для студентів закладів фахової передвищої освіти) : навчально-методичний посібник. Івано-Франківськ : видавництво "НАІР", 2022. 152 с.
19. Пітель В. М., Пітель В. І. Орфографічний практикум української мови: навчальний посібник. – Івано-Франківськ : видавець Кушнір Г. М., 2017. 181 с.
20. Пітель Віра, Пітель Василь. Орфографічно-пунктуаційний та орфоепічний практикум з української мови : навчальний посібник. Івано-Франківськ : видавець Кушнір Г. М., 2009. 101с.
21. Пономарів О. Український правопис – повернення до національних засад. *Українське слово для всіх і для кожного*. К., 2012. С. 310–316.
22. Пономарів О. Український правопис : ілюзії і дійсність. *Слово просвіти*. 2018. №35. С. 3.
23. Проект, пів Києва, онлайн та фемінітиви. Що там у новій редакції правопису? *Українська мова та література*. 2019. № 6. С. 32–38.
24. Соколова С. О. Правопис слів разом, із дефісом, окремо в загальній структурі "Українського правопису" 2019 року. *Українська мова*. 2023. № 3(87). с. 102–115.
25. Український правопис / Ін-т мовознавства ім. О.О.Потебні НАН України, Ін-т укр. мови НАН України. К. : Наукова думка, 2019. 288 с.
26. Український правопис. Харків : Фоліо, 2025. 348 с.
27. Фаріон І. Проект правопису 2018 – дитя компромісу : і вашим і нашим. *Слово Просвіти*. 2018. № 36. С. 4–5.
28. Шевчук С. В., Лобода Т. М. Практикум з української мови : Модульний курс : навч. посіб. К. : Вища школа, 2006. 326 с.
29. Ющук І. П. Практикум з правопису української мови : [4-те вид.]. К. : Освіта, 2000. 254 с.

Електронні ресурси

1. Блог професора Пономарева [Електронний ресурс]. URL: www.bbc.com/ukrainian/topics/ponomariv
2. Всесвітній словник української мови [Електронний ресурс]. URL: www.uk.worldwidedictionary.org
3. Нова мова. Підручники та словники [Електронний ресурс]. URL: www.novamova.com.ua
4. Український правопис [Електронний ресурс]. <https://mova.gov.ua/storage/app/sites/19/pravopis.pdf>

Навчальне видання

Віра Пітель, Василь Пітель

**Орфографічний
практикум з української мови**

Навчальний посібник

ISBN 978-617-8768-20-1

Дизайн обкладинки - Богдан Пітель

В авторській редакції

Формат 60x84 1/16. Папір офсетний.

Друк цифровий.

Гарнітура Times New Roman.

Умовн. друк. арк. 11,16

Наклад 100 прим.

**ВИДАВНИЦТВО
“НАІР”**

Івано-Франківськ, вул. Височана, 18,

Тел. (050) 433-67-93

email: fedorynrr@ukr.net

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи

№4191 від 12.11.2011р.

